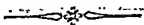

ભાષાશૈલી: ...	૬૨-૬૭, ૧૦૦-૧૦૭,
... ૧૩૪-૧૪૦, ૧૬૬-૧૭૧.	
ભૂમિતિ સ્કન્ધ ૧ નો ૧૬ મો ને ૩૨ મો સિદ્ધાન્ત. ...	૩૨૬-૩૩૦.
મગધળીની ખેતી. ...	૪૭૩-૪૭૪.
મહારાજાધિરાજ સાતમા એર્વર્ડનો અતિશોકકારક સ્વર્ગવાસ.	૨૦૧-૨૦૨.
મંગલાષ્ટક. ...	૨૭૬.
મુંબઈ ધલાકાનો કેળવણી સંબંધી રિપોર્ટ. ...	૧૨૧-૧૨૫.
રામેશ્વરની યાત્રા. ...	૨૬૨-૨૬૭, ૩૩૦-૩૪૦,
... ૩૭૩-૩૮૦, ૪૧૧-૪૧૩,	
... ૪૫૬-૪૬૨.	
રેશનના કીડા. ...	૨૧૪-૨૧૬.
વરચંચિદ્રત પ્રાકૃતપ્રકાશ. ...	૧૨૬-૧૩૩, ૩૬૬-૩૭૨.
વાર્ચન અને તેનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ. ...	૪૨૧-૪૨૬.
વાચનમાળાના ખુલાસા. ...	૭૦-૭૩.
વીર અમે ગુજરાતી. ...	૩૪૬-૩૪૭.
શિક્ષકવર્ગનાં પ્રશ્નપત્રો. ...	૩૬-૩૬.
શિક્ષણ રસિક કથામાં આવસ્યક ધર્મો. ...	૧૬૧-૧૬૬.
ગ્રેરહીનો 'રેડ રૅટ' (સજો). ...	૩૬૬-૩૬૮.
શુદ્ધિપત્ર. ...	૪૦, ૮૦, ૧૨૦, ૧૬૦.
શ્રીમદ્બૃહસ્પતિસિદ્ધાન્ત વિષે સુરન-સંકર જ્યન્તિમાં વાંચેલો લેખ.	૨૪૧-૨૪૨,
... ૨૮૧-૨૮૮, ૩૨૧-૩૨૮.	
સત્તરમા સૈદાની આપણી ભાષા. ...	૨૨૦-૨૨૨.
સંખ્યા. ...	૨૭૨-૨૭૫.
સંસ્કૃત ભુવનદીપકનું ભાષાંતર. ...	૧૧૧-૧૧૮.
સાં. સ. ગુ. ભાષા અને ગુ. સા. વિષે કે. પ્ર. દ. યતા વિચારો.	૪૧-૫૨,
... ૮૧-૮૮.	
સ્વચેત્ય શહેનશાહ સાતમા એર્વર્ડનું હુંકું ભુવનવૃત્તાન્ત. ...	૩૮૧-૩૮૧,
... ૪૧૪-૪૧૭, ૪૭૦-૪૭૨.	
સ્વીકાર. ...	૩૧૮.
હાકંચાં. ...	૪૬૨-૪૬૭.

ગુજરાત શાલાપત્ર.

પુસ્તક ૪૯ મું.

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૦.

અંક ૮ મો.

શ્રીમદ્ધંકરસિદ્ધાન્ત વિષે સુરત-શંકરજયન્તીમાં
વાંચેલો લેખ.

(માસુ પૃ. ૨૫૨ થી).

સત્કાર્યવાદ અને અસત્કાર્યવાદ—અસત્કાર્યવાદ એ નૈયાયિકા ને
“માધ્યવેદાન્તીઓનો છે એને આરંભવાદ પણ કહે છે. એ મત પ્રમાણે
ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય અસત્-અવિદ્યમાન છે, પૂર્વે અવિદ્યમાન એવું ઘટાદિ
કાર્ય હંડ, ચક્ર આદિ સામગ્રીથી અને મૃત્તિકા આદિ કારણથી બિન્ન ઉત્પન્ન
યાય છે. સત્કાર્યવાદ એ સાંખ્ય ને વેદાન્તીઓનો છે. એના બે પ્રકાર
છે. પરિણામવાદ ને વિવર્તવાદ. પરિણામવાદ સાંખ્યોનો ને રામાનુજીઓનો
છે. એ મતે કારણજી કાર્યરૂપે પરિણામ પામે છે, જેમ દૂધ દધિરૂપે. તેમાં
દધિ એ “કાર્યાન્તર નથી કે દૂધથી બિન્ન નથી. કાર્ય ને કારણ અનન્ય
ને સસ છે. વિવર્તવાદ એ માયાવાદી વેદાન્તીઓનો છે. એ મતે કારણજી
કાર્યસ્વરૂપે ભાસે છે, એટલે કારણજી સસ છે, કાર્ય નથી. જેમ દેન,
બીચી, “તરંગ, અગ્નિ આદિ જળના “વિવર્ત છે તેમ કાર્ય એ કારણના

૧ ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય અસત્-અવિદ્યમાન છે, ઉત્પન્ન યાય છે સા-
રંજ કાર્ય વિદ્યમાન યાય છે એવો વાદ-મત.

૨ મધ્યાચાર્ય દૈત વેદાન્તના સ્થાપક, તેના અનુયાયીઓ, દૈતમાર્ગીઓ.

૩ ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય સત્-વિદ્યમાન છે, કારણસ્વરૂપે વિદ્યમાન છે એવો મત.

૪ અન્ય કાર્ય.

૫ અભિન. ૬ કી. ૭ મોટાં મોઝાં. ૮ મોઝાં. ૯ પરચોટા.

૧૦ વિવર્ત=અત્તાત્વિક અન્યયાભાવ. માયાવાદિમતે પ્રજાત સસ છે
અને જગત એ પ્રજાતો અત્તાત્વિક અન્યયાભાવ છે. પૂર્વરૂપનો જેણે સાગ ક્યો
નથી એવા પ્રજાત રૂપાન્તર (જગત્વ) જેમાં પ્રકાર છે એવું જ્ઞાનવિષયક.
ને વિવર્ત. જ્યારે વસ્તુ યથાર્થતઃ સ્વસ્વરૂપનો પરિભાગ કરી અન્ય સ્વરૂપ

વિવર્ત છે. જેમ શુકિતને વિષે ‘આ રજત છે’ એવું જ્ઞાન થયા પછી અધિજ્ઞાનશૂન્ય શુકિતનું જ્ઞાન થયે ‘બાધજ્ઞાને પૂર્વે જાણેલું રજતત્વ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન થયે જગદાદિભેદપ્રપંચ’ નિવૃત્ત થાય છે. એ વિવર્તવાદનું સ્પષ્ટીકરણ શ્રીમદ્ઠંકરાચાર્યે ‘તદનન્યત્વમારમ્ભણદાદ્વાદિમ્યઃ’ એ સૂત્રના બાધ્યમાં કર્યું છે. ‘લોકમાં વિદ્યાર્નું મિથ્યાત્વ અસિદ્ધ છે તેથી વિદ્યારની સત્યતા સ્વીકારીનેજ સૂત્રકારે ‘મોક્ષપાપ્તેરાવિ-ભાગચ્છેત્ સ્યાલ્લોકવત્’ (‘બોધ્ય બોક્તા થવાનો પ્રસંગ આવવાથી બોક્તા ને બોધ્ય એવો જે વિભાગ બ્યવહારમાં છે તે અવિભાગ યશ્ચ

પ્રાપ્ત કરે છે, જેમ દૂધ સ્વસ્વરૂપનો લાગ કરી દધિના આકારમાં પરિણામ પામે છે, સારે વસ્તુનો પરિણામભાવ થયો દહેવાય છે. પણ બ્યારે વસ્તુ સ્વસ્વરૂપનો પરિણામ કર્યા વગર અન્ય સ્વરૂપે મિથ્યા-અસત્ જ્ઞાનમાં પ્ર-તીત થાય છે, જેમ રજ્જુ સ્વસ્વરૂપનો પરિણામ કર્યા વિના સર્પાકારે મિથ્યા પ્રતિભાસે છે, સારે વિવર્તભાવ થયો દહેવાય છે. બ્રહ્મને વિષે પ્રપંચનું-જગતનું જ્ઞાન થાય છે તે પરિણામભાવે છે એમ વેદાન્તીઓ માનતા નથી; કેમકે એમ માને તો હુઝાદિની પેઠે બ્રહ્મ વિદ્યારી થવાનો પ્રસંગ આવી અનિલ્યતા આદિ દોષની આપત્તિ-અનિષ્ટ પ્રસંગ-આવે; પણ બ્રહ્મને વિષે પ્રપંચનું જ્ઞાન થાય છે તે વિવર્તભાવે છે એમ વેદાન્તીઓ માને છે. ‘સતત્ત્વતોડન્યથાપ્રથા વિકાર ઇત્યુદીરિતઃ । અતત્ત્વતોડન્યથાપ્રથા વિ-વર્ત ઇત્યુદીરિતઃ ॥’—તાર્ત્ત્વિક અન્યથાભાવ તે વિકાર ને અતાર્ત્ત્વિક અન્યથાભાવ તે વિવર્ત.’

૧ છીપ. ૨ રૂપ. ૩ જેના પર આરોપ થયો છે તે, આરોપનું સ્થાન. શુકિતને વિષે તે રજત છે એવો આરોપ થયો છે, માટે શુકિત અધિજ્ઞાન દહેવાય છે.

૪ અજ્ઞાન, અપ્રમા. બાધજ્ઞાને=અજ્ઞાનને લીધે.

૫ પ્રપંચ=વિસ્તાર. જગત્ એ બ્યવહારદષ્ટિએ પ્રપંચ છે.

૬ બ્યવહારમાં વિદ્યારને-જગત્ને મિથ્યા માનતા નથી, માટે વિદ્યારને આરંભમાં સત્ય માની સૂત્રકારે સંકાનું સમાધાન કર્યું છે.

૭ ભોગવવાનો પદાર્થ. ૮ ભોગવનાર.

૯ તે વિભાગ જતો રહેશે.

એમ શંકા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે સમુદ્રતરંગન્યાયથી એ વિભાગ ઉપ-
પન્ન થશે. જેમ દેન, વીચી, તરંગ, બુદ્ધિદ આદિ સમુદ્રવિકારો છે, સ-
મુદ્રથી અનન્ય છે તોપણ તેમનો અન્યોન્યભાવ થતો નથી, તેમજ
તેઓ અન્યોન્યભાવ પ્રાપ્ત કરતા નથી તે કારણથી કંઈ સમુદ્રસ્વરૂપથી
અન્ય થતાં નથી; તેમ બોડતા ને બોગ્ય અન્યોન્યભાવ પ્રાપ્ત કરતા નથી
તેમજ પરબ્રહ્મથી અન્ય થતા નથી) એમ સ્પરિહાર કયો એવો બ્રમ
થાય તે દૂર કરવા માટે ‘તદનન્યત્વમ્’ આદિ સૂત્ર છે. બોડતૃલક્ષણ ને
બોગ્યલક્ષણ વિભાગજ સત્ત્વ નથી; કેમકે કાર્ય અને કારણ અનન્ય છે.
કાર્ય તે બહુ પ્રપંચવાળું જગત્ અને કારણ તે પરબ્રહ્મ. કારણથી સ્પર-
માર્થતઃ કાર્યનું અનન્યત્વ છે—‘વ્યતિરેકે અભાવ છે—કારણથી કાર્ય વ્યતિ-
રિક્ત નથી. શાથી ? આરંભણુ આદિ શબ્દથી શ્રુતિ કહે છે કે ‘યથા સો-
મ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વં મૃન્મયં વિજ્ઞાતં સ્વાદ્વાચારમ્મણં વિકારો
નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્’ વિકાર એ વાણીને અવલંબીતેજ છે.
વાસ્તવિક રીતે વિકાર નામ કંઈ નથી, એ નામધેયમાત્ર છે, અસત્ત્વ છે,
મૃત્તિકા એજ સત્ત્વ છે. ઘટ, ‘ચરાવ, કુદ્યન આદિનું તત્ત્વ મૃત્તિકાજ
છે. મૃત્તિકાનું જ્ઞાન થયે સર્વે વિદ્યારના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, કેમકે તે
મૃત્તિકાસ્વરૂપથી અવિશિષ્ટ છે; તેમ બ્રહ્મજ સત્ત્વ છે, જગત્ એ કાર્ય
બ્રહ્મસ્વરૂપથી અવિશિષ્ટ વિવર્તમાત્ર છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન કાર્યસમૂહનો અભાવ
છે. સૂત્રમાં ‘આરમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ’ માં આદિ પદથી અન્ય શ્રુતિવચ-
નોનું ગ્રહણ કરવાનું છે. જેમકે ‘પેતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્ત્વ સર્વં સ

૧ વસ્તુઓનું પરસ્પર એક થવું. દ્રીણ, મોળું, પરપોટા વગેરે સ-
મુદ્રથી અનન્ય છે—ભિન્ન નથી—તોપણ તેઓ પરસ્પર એકભાવ પ્રાપ્ત
કરતા નથી, સમુદ્ર, દ્રીણ, મોળું વગેરે કહેવાતો નથી કે દ્રીણ, મોળું, વ-
ગેરે સમુદ્ર કહેવાતાં નથી. તેવીજ રીતે તેઓ અન્યોન્યભાવ પ્રાપ્ત કરતાં
નથી તોપણ સમુદ્રસ્વરૂપથી અન્ય પણ થતા નથી.

૨ ચંકાનું સમધાન. ૩ વાસ્તવિક રીતે.

૪ વ્યતિરિક્ત-અન્ય તરીકે અભાવ, કાર્ય કારણથી વ્યતિરિક્ત,
જુદું નથી. ૫ પાત્રવિશેષ, માટલી. ૬ પાત્રવિશેષ, કૂવામાંથી પાણી કા-
ઢવાનું ડોલ જેવું વાસણ.

૭ વિશિષ્ટ-જુદું નથી; સરખું છે.

૨૮૪ શ્રીમદ્બંકરસિદ્ધાન્ત વિષે સુરત-શંકરજ્ઞાનતીર્થમાં વર્ણિતો લેખ.

જાત્મા તત્ત્વમાસિ ' (એ સર્વ તે આત્મસ્વરૂપ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે તું છે), ' હૃદં સર્વં યદયમાત્મા ' (એ સર્વ આત્મા છે કે જે અવણાદિયોગ્ય છે), ' જાત્મૈવેદં સર્વમ્ ' (એ સર્વ આત્માજ છે), ' નેહ નાનાસ્તિ કિંચત્ ' (અહિં કંઈ બિન્ન નથી), વળી ' મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય હૃદ નાનેવ પદ્યતિ ' (જે અહિં બેદની પેઠે સમજે છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનો બેદદૃષ્ટિને નિન્દે છે. માટે ' બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા ' (બ્રહ્મ સત્ય અને જગત્-મિથ્યા છે), ' તત્ત્વ-માસિ ' (તારો આત્મા એજ બ્રહ્મ છે) એમ કેવલાદૈત સિદ્ધાન્તજ્ઞ શ્રીમદ્બંકરાચાર્યને અભિમત છે. એ બ્રહ્મની અવિદ્યાશક્તિથી સંસાર થાય છે. એ શક્તિ ઈશ્વરને અગ્રીન છે; કેમકે તેને આશ્રયે રહેલી છે પણ દ્રાઈ પણ દ્રવ્ય શક્તિ વિના કાર્ય કરવા સમર્થ નથી, માટે અવિદ્યાશક્તિ એ પ્રયોજનવાળો છે, અર્થાત્ એ શક્તિ વિના ઈશ્વર સંસાર ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી ' સેશ્વર ને અનીશ્વર સાંખ્યોના મતમાં ઈશ્વરથી કે ' શ્વેન-સોથી પ્રધાન મિત્ર છે એમ નિર્વચન કરી શકાય છે; પણ આ અવિદ્યા-શક્તિ અનિર્વાચ્ય છે, તે છે કે અન્ય છે એમ એનું નિર્વચન કરવું શક્ય નથી. અવિદ્યાશક્તિનું જે અનિર્વાચ્યત્વ તેનેજ શ્રુતિએ અવ્યક્તત્વ કહ્યું છે. અર્થાત્ ' આનુમાનિકમપ્યેકેપામિતિ ચેન્ન શરીરરૂપકવિન્યસ્ત-મૃદ્ધૈતેર્દર્શયતિ ચ ' એ સૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રીમદ્બંકરાચાર્યે પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમ ' મહત્ત્વઃપરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્પુરુષઃ પરઃ ' એ કાઠક શ્રુતિથી સાંખ્ય-પ્રતિપાદિત મહત્ત્વ, અવ્યક્ત, ને પુરુષનું શ્રદ્ધા કરવાનું નથી; કેમકે અદ્વિત્ય-તિપ્રસિદ્ધ મહત્ત્વ ને અવ્યક્તનો બોધ થતો નથી. ત્રિશુણ્યાત્મક પ્રધાન જગત્નું કારણ સાંખ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવાનું અહિં શ્રુતિમાં પ્રત્યભિયાન નથી.

૧ સાંખ્યોમાં આસ્તિક ને નાસ્તિક એવા બે બેદ છે. એક પક્ષ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ગાને છે અને બીજો ગાનતો નથી. યોગશાસ્ત્રપ્રવર્તક પતંજલિ સેશ્વરસાંખ્ય છે. દેવહૃતીપુત્ર કપિલ એ વાસુદેવનો અવતાર, સાંખ્યપ્રવર્તક છે.

૨ આત્મા; જીવાત્મા.

૩ સત્ત્વ, રજસ, ને તમસ એ ત્રણ ગુણો છે. એ ત્રણ ગુણની સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ, તેજ પ્રધાન.

અહિં તો શબ્દમાત્રનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે ને શબ્દ તો યૌગિક હોઈ સૂક્ષ્મ, દુર્લ્લક્ષ્ય પદાર્થને વિષે પ્રયોજ્ય છે. પ્રકરણથી ને પરિશેષથી ‘અવ્યક્ત’ શબ્દથી શરીર-તુંજ શ્રદ્ધા છે—‘આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ । યુદ્ધિ તુ સારથિં વિદ્ધિ—’ (આત્માને રથી જાણ, શરીરને રથજ, જાણ ને યુદ્ધિને તો સારથિ જાણ). આત્મા ને જુદ્ધિની વચ્ચે શરીર પડેલું છે, માટે અહિં ‘મહત્તઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ’ એમાં અવ્યક્તશબ્દથી શરીરનું શ્રદ્ધા છે ને તે ‘સૂક્ષ્મં તુ તદર્હત્વાત્’ એ સૂક્ષ્મી સૂક્ષ્મ કારણાત્મક શરીર છે. હવેમાવ અવ્યક્ત-અવિધાને અધીન છે તેથી અવ્યક્તને મહત્ત્વી-હવથી પર કહેવા છે. ‘કાર્યકારણ વચ્ચે અભેદોપચારથી શરીરને હવથી પર કહ્યું છે. એ અવ્યક્તસ્વરૂપ કવચિત્ આકાશશબ્દથી નિર્દિષ્ટ થયેલું છે—‘ષત્તસિન્નુ સ્વસ્વક્ષરે ગાર્ગ્યાકાશ ઓતશ્ચ પ્રોતશ્ચ’ (હે ગાર્ગિ, એ અક્ષરને-વિનાશરહિતને વિષે આકાશ ઓતપ્રોત-આણે-તાણે કરાયેલું છે). આકાશની પેઠે અનવચ્છિન્ન હોવાથી અવિધાને આકાશ કહી છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિના તે નિષ્ક્રિય થતી નથી તેથી તેને અક્ષર-અવિનાશી કહી છે—‘અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ’ (અક્ષર એવું ને પર તેથી પણ પર), અને વિચિત્ર કાર્ય કરનાર હોવાથી અવિધાને માયા કહી છે (અવદિત્તઘટનાપટ્ટીયસો માયા). સ્વેતાશ્વતરમાં કહ્યું છે કે ‘માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્’ (પ્રકૃતિને માયા જાણવી ને મહેશ્વરને માયાવાળો જાણવો). અવિધા બ્રહ્મથી અન્ય છે કે અનન્ય છે તેનું નિર્ણયન કરી શકાયું નથી તેથી તે અવ્યક્ત પણ કહેવાય છે.

અધિકારનું મહત્ત્વ—બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર કોને છે ? ‘અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ માં અથ એ આનન્તર્યવાચક છે તે આનન્તર્યનો અવધિ કોણ છે ? એટલે શાની પછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા થાય છે ? વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિપદ્ધ, ને મુમુક્ષાએ ચાર સાધનવાળો તે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો અધિકારી છે. ‘જ્ઞાન્તો જ્ઞાન્ત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ સમાહિતઃ શ્રદ્ધાવિત્તો મૃત્વાત્મન્યેવાત્માનં પદ્યેત્’ . લૌકિક વ્યાપારથી મનની નિવૃત્તિ તે

૧ અવિધા એ કારણ ને શરીર એ કાર્ય, એને વિષે અભેદલ્લ હઈ એને અભિન્ન ગણ્યા છે; તેથી અવ્યક્ત અવિધા જેમ મહત્ત્વી-હવ પર છે તેમ શરીર પણ મહત્ત્વી-હવથી પર છે.

‘શમ’; બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તે ‘દમ’; કર્મભાગ તે ‘ઉપરતિ’; શીત, ઉષ્ણ આદિ-સુખદુઃખનું યુગ્મ સહન કરવું તે ‘તિતિક્ષા’; નિદ્રા, આલસ્ય, પ્રમાદ આદિ તથા મનને એકાગ્ર કરવું તે ‘સમાધાન’; અને આસ્તિક બુદ્ધિ તે ‘શ્રદ્ધા.’ એ વિવેક, વૈરાગ્ય, તે શમાદિપદ્ધતિમાં પૂર્વપૂર્વ ઉત્તરોત્તરના હેતુ છે. વિવેકથી-નિલ અને અનિલ વસ્તુના વિવેકથી-વૈરાગ્ય થાય છે, વૈરાગ્યથી શમ, શમથી દમ, દમથી કર્મભાગ, કર્મભાગથી તિ-તિક્ષા, તિતિક્ષાથી સમાધિ, સમાધિથી શ્રદ્ધા, તે શ્રદ્ધાથી મુમુક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં શ્રદ્ધાનાં કારણો તેમજ કાર્ય તરફ નજર કરવાથી તેનું માહાત્મ્ય તેમજ સાંપ્રત સમયમાં શ્રદ્ધાના અભાવનાં કારણો સમ-જશે. એ સાધનયુક્ત તે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો અધિકારી. પૂર્વાચાર્યો અધિકારનું પ્રાપ્ત્ય કેટલું ગણ્યતા તેને માટે ઉપનિષદમાંની એક આખ્યાયિકા કહ્યું હતું—સુર અને અસુરના રાજાઓ, ઇન્દ્ર ને વિરોચન, ‘વિજ્ઞાનાર્થે ગુહ્યમેવાભિગच्छेत् સામિત્વાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્’ એ વચનને અનુસારે હાથમાં સમિધ લઈને પ્રજ્વલિત પાસે શિષ્ય તરીકે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા ગયા. ત્યાં ગયા પછી ૩૨ વર્ષ બ્રહ્મચર્યા ને ગુરુસેવા કરી, સારે પ્રજ્વલિત એ પૂછ્યું કે તમે શા માટે આવ્યા છો? તેમણે કહ્યું, અમે આત્મજ્ઞાન મેળવવા આવ્યા છીએ. પ્રજ્વલિત એ કહ્યું, ‘આ ને અક્ષિરથ પુરુષ છે તે આત્મા છે.’ પાપનું આવરણ નષ્ટ થવડું ન હોવાથી ગળાપુરુષ આત્મા છે એમ તેઓ સમજ્યા; ને પ્રજ્વલિતે પૂછ્યું કે આદર્શમાં, જળમાં, ખર્જૂ આદિમાં ને દેખાય છે તેમના કયો આત્મા છે; એ સર્વમાં એકજ આત્મા છે કે જુદો? પ્રજ્વલિતે જાણ્યું કે એઓ ‘ઉદ્દાન્ત છે, છાયાપુરુષને આત્મા સમજે છે. તમે ઉદ્દાન્ત છો એમ કહીશું તો અભિમાનને લીધે વિમાનિત થયા સમજી ખિન્ન થશે; માટે એમના અભિપ્રાયને અનુસારે એમને જ્ઞાન આપવું એમ વિચારી કહ્યું કે ઉદ્દારાવમાં-જલપૂર્ણ પાત્રમાં-આત્માને જુઓ. તેમણે તેમ કર્યું, ને સંતુષ્ટ થઈ કંઈ બોલ્યા નહિ. વિપરીત અર્થ સમજે નહિ એવી ઇચ્છાથી પ્રજ્વલિતે તેમને પૂછ્યું કે શું જોયું? તેમણે કહ્યું કે ગિરકાલ બ્રહ્મચર્ય કર્યાથી લાંબા

૧ આંખમાં રહેલો પુરુષ-આત્મા. ૨ ઢાંકણ. ૩ પડછાયારૂપ પુરુ-
ષ-આત્મા. ૪ આસી. ૫ ભ્રમ કરે છે.

નખ, રોમ આદિવાળું અમારું પ્રતિગિબ ઉદયરાવમાં જોયું. પ્રજાપતિએ જાણ્યું કે હજી છાયાપુરુષનેજ આત્મા સમજે છે. છાયાપુરુષ તેમજ શરીર આત્મા નથી; કેમકે તેમાં ઉપવચ ને અપવચના-વૃદ્ધિ ને ક્ષયના-ધર્મો છે, આત્મધર્મો નથી એમ પ્રહણ કરાવવાના હેતુથી પ્રજાપતિએ કહ્યું કે સારાં વસ્ત્રાલંકારથી 'પરિષ્કૃત યર્ષ' ઉદયરાવમાં આત્માને જુઓ. તેમણે તેમ કહ્યું, એટલે પ્રજાપતિએ પૂછ્યું કે તમે શું જોયું? પાછો તેમણે છાયા-ત્માનેજ આત્મા કહ્યો. પ્રજાપતિને એ સાંભળી ખેદ થયો કે હજી એમનો વિભ્રમ ગયો નથી. હશે, કાલક્રમે એમનાં પાપ ક્ષીણ થશે એટલે વચન-સંદર્ભનો પૂર્વાપર સંગ્રન્ધ જોઈ આત્મતત્ત્વ સમજશે. એમ જાણી કહ્યું કે 'એ આત્મા છે, અમૃત છે, અભય છે, બ્રહ્મ છે.' વિરોધને છાયા દેહા-નુસારી છે માટે દેહજ આત્મા છે એમ સમજી ઘેર જઈ અમુરોને તેવોજ ઉપદેશ કર્યો. પણ દેવેન્દ્રને ઘેર પહોંચતા પહેલાં શંકા યર્ષ કે છાયાત્માતો શરીરના ગુણદોષને અનુસરે છે, છાયાત્મા કે દેહાત્મામાં હું ભોગ્ય દુઃખ જોતો નથી. એમ સમજી પુનઃ હાથમાં સમિધ્ લઈ દેવેન્દ્ર પ્રજાપતિ પાસે ગયો. પ્રજાપતિએ જાણ્યું કે પાપ નષ્ટ થયું નથી માટે એનાથી આત્મતત્ત્વ સમજાવ્યું નહિ, તેથી તેણે કહ્યું કે ૩૨ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય કરો. એ સાંભળી ઇન્દ્રે તેમ કહ્યું ને પાછો પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો. પ્રજાપતિએ કહ્યું કે 'આંખને વિષે જે આત્મા દર્શાવ્યો તેજ એ આત્મા છે કે જે સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારના ભોગનો ઉપભોગ કરે છે.' ઇન્દ્રને એ આત્મામાં ભય લાગ્યો. છાયાપુરુષની પેઠે એ શરીરના ગુણદોષને અનુસરતો નથી, તેપણ શોક, ભય વગેરે અનેક પીડાનો એને અનુભવ થાય છે, માટે એ આત્મામાં કલ્યાણપ્રાપ્તિ નથી. ઇન્દ્રના આવા વિચાર જાણી પ્રજાપતિએ પાછાં ૩૨ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય આચરવા કહ્યું. તેમ કરી પાછો આવ્યો એટલે પ્રજાપતિએ સમજાવ્યું કે 'પાપાદિથી મુક્ત, આંખને વિષે જે આત્મા છે, ને સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારના ઉપભોગ ભોગવે છે, તેજ આત્મા એ છે કે જે સુષુપ્તિમાં વિષય ને ઇન્દ્રિયોના સંયોગના વિરહને લીધે 'પ્રસન્ન છે'. હજી ઇન્દ્રને નિર્વૃત્તિ યર્ષ નહિ. તેણે વિચાર્યું કે જગદ્વસ્થામાં ને સ્વપ્નમાં આ હું છું, આ જૂતો છે એવું જ્ઞાન છે તેમ સુષુપ્તિમાં નથી. સુષુપ્તિમાં ચેતના ન હોવાથી અભાવ પ્રાપ્ત થયો હોય એવો આત્મા જણાય છે એને વિષે શી નિર્વૃત્તિ?

હજી એનાં પાપ સંપૂર્ણ ક્ષીણ થયાં નથી એમ જાણી પ્રજાપતિએ બીજાં પાંચ વર્ષ બ્રહ્મચર્યા કરવા કહ્યું. આમ ત્રણ પર્વાયનાં ૯૬ વર્ષ ને ચોથાના ૫ વર્ષ મળીને ૧૦૧ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય આચર્ય એટલે તેનાં સર્વ પાપ પ્રણુષ્ઠ થયાં. પછી પ્રજાપતિએ કહ્યું કે 'જે આંખમાં દેખાય છે, સ્વપ્નમાં, ને સુષુપ્તિમાં તેજ પાપાદિથી મુક્ત આત્મા છે.' તાત્પર્ય એવું છે કે જે કંઈ સુખદુઃખ છે તેને શરીર, ઇન્દ્રિય ને અન્તઃકરણ સાથે સંબન્ધ છે, આત્મા સાથે નથી. અવિદ્યાથી દેહાદિને આત્મા સમજી તે સાથે સુખદુઃખ જોડે છે. પણ જપારે તે પાપાદિથી વિમુક્ત, ઉદ્ધર્સીન આત્માને દેહાદિથી વ્યતિરિક્ત અનુભવે છે ત્યારે સશરીર છે તોપણ અશરીરની પેઠે તેને દેહાદિ-ધર્મ, સુખદુઃખનો અનુભવ થતો નથી કે અનુતાપ થતો નથી. માત્ર ચૈતન્ય ને આનન્દ સ્વરૂપમાં વ્યવસ્થિત રહી સર્વલોકકામના પ્રાપ્ત કરે છે. દુઃખ એ અવિદ્યાનું નિર્માણ છે. વિદ્યાનતે તે પ્રાપ્ત થતું નથી. આવે આ ઉપાખ્યાનનો સાર છે. અધિકારના પ્રાબલ્ય વિષે તેમજ શિક્ષણ કેવી રીતે અપાતું તેનો પણ આ આખ્યાયિકામાંથી ઘણો બોધ મળે છે. પ્રજાપતિએ અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવા બ્રહ્મચર્ય આચરણનું ને જેનું જ્ઞાન કરાવતું હતું તેનું જ્ઞાન શિષ્યને અધિકાર પ્રાપ્ત થયે મોતાની મેળેજ મળે એવી મુક્તિ રચી. શિક્ષણસાક્ષનાં આધુનિક મંત્રો આમાં જરાબર સાચવેલાં જણાય છે. આપણા આચાર્યો અધિકારનું મહત્ત્વ કેવું સમજતા તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. (અપૂર્ણ).

૧ જીર્ણ્યતે इति शरीरम्—જેનો નાશ થાય છે તે શરીર એમ યૌગિક અર્થ છે. સ્થૂલશરીર, સિંઘશરીર કે સૂક્ષ્મશરીર, ને કારણશરીર એમ શરીરના ત્રણ વિભાગ છે. સ્થૂલશરીર એટલે અનમય કોષ. આત્માના પાંચ કોષ છે—૧ અનમય કોષ એજ સ્થૂલશરીર છે, ૨ પ્રાણમય કોષ, ૩ મનોમય કોષ, ૪ વિજ્ઞાનમય કોષ (આ ત્રણ કોષ એ સિંઘશરીર છે), ને ૫ આનન્દમય કોષ. સિંઘશરીરમાં કારણમૂલ જે અવિદ્યા તે કારણશરીર કહેવાય છે. અવિદ્યા પણ શરીર કહેવાય છે; કારણ કે તેનો પણ નાશ થાય છે; સ્થૂલ શરીર ને સિંઘશરીરનું અવિદ્યા કારણ છે, માટે તે કારણશરીર કહેવાય છે.

જાહેરનામું.*

જનરલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

મુકામ જંજિરે મુંબઈ, તા. ૨૭ મી મે સને ૧૯૧૦.

નંબર ૨૫૧૭ — હિંદુસ્તાન સરકારનું નીચેનું જાહેરનામું ફરીથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે :—

“ હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ.

પબ્લિક.

નંબર ૧૬૯૨, મુકામ સિમલા, તારીખ ૨૪ મી મે સન ૧૯૧૦.
મલિક મુઆઝમ ક્યસરે દિંદે હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ તથા લોકોને નીચેના પત્ર મોકલ્યો છે :—

‘ મારા અતિ વ્હાલા પિતાના શાયનીય તથા આણુધાર્યા સ્વર્ગવાસને લીધે હું રાજ અને શહેનશાહ તરીકે રાજ્યાસન ઉપર આવ્યો છું, કે જે રાજ્યાસન એક મહાન અને પ્રાચીન રાજવંશના વારસ તરીકે મને પ્રાપ્ત થયું છે. હું મારા હિંદુસ્તાનના મુકદ્દમાના રાજવંશીઓનું, રાજરજવાણ-ઓનું તથા ખીજ સમગ્ર રહેવાસીઓનું અભિનંદન કરું છું.

આ બતાવથી હિંદુસ્તાનમાંની બિન બિન જાતોના, વર્ગોના અને ધર્મોના લોકોએ શહેનશાહના તાજ પ્રતિ વફાદારીની તથા તે પહેરનારાંઓ પ્રતિ અંગત પ્રેમની જે હૃદયદ્રાવક તથા તીવ્ર લાગણી પ્રદર્શિત કરી છે તે માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

પ્રાતઃસ્મરણીય મહારાણી વિક્ટોરિયાએ સન ૧૮૫૮ ની સાલમાં જ્યારે રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લીધો ત્યારે તેમણે પોતાની હિંદુસ્તાનની પ્રજા તથા ખંડીઆ રાજ્યોમાં દંદેરો ખીટાવ્યો હતો, અને સાર પછી પચાસ વર્ષ તેમના પ્રતાપી પુત્ર, મારા પૂજ્ય અને પ્રિય પિતાએ તમને

* નામદાર શહેનશાહ પાચમા જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યા તે પ્રસંગનું જાહેરનામું, દંદેરો, તથા તેઓશ્રીનું અભયવચન અમારી કૌલેજના પ્રિન્સિપલ સાહેબે પ્રસંગને અનુસરતું હુંકું વિવેચન કરી કૌલેજ તથા પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલના શિક્ષકો, અને વિદ્યાર્થીઓ, સમક્ષ વાંચી બતાવ્યું હતું.

ગં. મ. વૈષ્ણવ.

સંદેશો મોકલીને તે સુપ્રસિદ્ધ બનાવવું સ્મરણ કરાવ્યું હતું. સાર્વભૌમ રાજ્યપદ્ધતિની ઉચી તથા કલ્યાણકારી બાવનાના આ તામ્રલેખો છે, અને હમેશાં બવિધ્યમાં હું તેજ બાવના સુજ્ઞ પ્રમાણિકપણે વર્તીશ.

સ્વર્ગવાસી મહિક મુઆઝમની ઇચ્છાને અનુસરીને અને તેમનાજ દર્શાવેલ અનુકરણ કરીને જે મારી રાણી સાથે પાંચ વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્તાનની મુલાકાત લીધી હતી. તે આખા વિસ્તીર્ણ દેશમાંનાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મહાન રાજ્યો સાથે, અમારા દરતાં પણ વધારે પ્રાચીન મુધારાનાં સ્મારક ચિહ્નો સાથે, જીવનના પ્રાચીન રિવાજો તથા રહેણીકરણી સાથે, દેશી રાજરજ્યાડાઓ સાથે અને લોકો, સંદેશો, કસબાઓ તથા ગામડાંઓ સાથે અમો અંગત સમાગમમાં આત્મ્યાં હતાં. તે અદ્યુત પ્રવાસની ઉડી છાપ કદી પણ બુંસારો નહિ અથવા તેનું મધુર સ્મરણ કદી પણ જાંખું થશે નહિ. મારી સમક્ષ જે મહાન અને દુષ્કર કાર્ય આવી પડ્યું છે તેમાં તમે તમારો ધર્મ સમજીને ઉત્સાહપૂર્વક સામેલ થશો એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે, અને હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ કરવાની જે મારી અંતઃકરણપૂર્વકની સહાનુભૂતિ છે અને જે રાજ્ય સલાયવામાં મને હમેશાં પ્રેરણારૂપ થવી જોઈએ તેવીજ સહાનુભૂતિ તમે બતાવશો એવી મને ખાત્રી છે.

આલીગઝનામ ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સિલના દુકમથી,

(સહી) એ. આર્લે,

જોડિશિઓર્ટીંગ સેક્રેટરી નિસજન હિંદુસ્તાન સરકાર."

આલીગઝ નાગદાર ગવર્નર ઇન કૌન્સિલના દુકમથી,

એલ રોબર્ટ્સન,

સેક્રેટરી નિસજન સરકાર.

('True translation.)

SYED SHAMSUDDIN KADRI,

Oriental Translator to Government.

દેવેરો.

સર્વશક્તિવાન પરમેશ્વરે આપણા નુસ્તરણીય અને પ્રતાપી મરદુમ સાર્વભૌમ રાજા ૭ માં એડવર્ડને પોતાની સન્મુખ બોધાવી લીધા છે; તેમના સ્વર્ગવાસથી ગ્રેટ-બ્રિટન અને આયર્લેન્ડના સંયુક્ત રાજ્યની અને

મહિક મુઆઝગના બીજા સઘળા મુલકોની રાજસત્તા મત્તાન અને સમર્થ શાહનદા બર્થોર્ડ ફેડરીક અનેસ્ટ આલબર્ટને એકલાને ખરા હકથી પ્રાપ્ત થઈ છે; તેટલા માટે અમે હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ અને ઈન્સિસના મેમ્બરો હવે આ ઉપરથી એકે અવાજે અને કાયા, વાયા તથા નનથી પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ અને બહેર કરીએ છીએ કે આપણા સુસ્મરણીય અને પ્રતાપી મરહુમ સાર્વભૌમ રાજાના સ્વર્ગવાસથી હવે મહાન અને સમર્થ શાહનદા બર્થોર્ડ ફેડરીક અનેસ્ટ આલબર્ટ એકલાને ઈશ્વરકૃપાએ કાયદાથી અને હકથી સાર્વભૌમ રાજા પાંચમા બર્થોર્ડ અને ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડના સંયુક્ત રાજ્યના અને સમુદ્રની પેલી ગમતા બ્રિટિશ મુલકોના રાજા, ધર્મસંરક્ષક અને હિંદુસ્તાનના રાહેનચાહ થયા છે. તેમને વિષે અમે અંતઃકરણપૂર્વક અને સચિનય પ્રેમપૂર્વક, સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાનું અને તેમની આજ્ઞા સતત ચાળવાનું કબુલ રાખીએ છીએ, અને જે પરમેશ્વરની સત્તાથી રાજા અને રાણીઓ રાજ કરે છે તે પરમેશ્વરની એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે સુવરાજ પાંચમા બર્થોર્ડને આપણા ઉપર રાજ કરવાને દીર્ઘાયુ અને સુખી રાખે.

અભયવચન.

શોહં અને સદ્ગૃહરથો,

મારું અંતઃકરણ એટલું બધું બરાઈ આવ્યું છે કે, હું આજે તમારી આગળ વધારે બોલી શકું એમ નથી. મારા અત્યંત પ્રિય પિતા આપણા રાજાના મૃત્યુ બાજત તમને જણાવવાની દુઃખદાયક દ્રશ્ય મારે બખતવાની છે. મારે માથે અને આખી શેહનશાહને માથે કદી પણ ન પુરી શકાય એવી જે ખોટા ઓર્થિતી આવી પડી છે તેમાં, પોતાની પ્રજાના સુખમાં ભાગ લેવામાં અને તેની વૃદ્ધિ કરવામાંજ પોતાનું સુખ માનતા હતા એવા પોતાના માનીતા રાજા માટે શોક કરનારી મારી બવિબ્યની પ્રજાની સહાનુભૂતિ મારી તરફ છે એ જાણીને મને ધૈર્ય આવે છે. મારા પિતાના સ્વર્ગવાસથી મેં માત્ર પિતૃપ્રેમજ નહિ, પણ પ્રિય મિત્ર અને સહાહકાર તરીકેનો ગાઢ અને વતસલ સંબંધ પણ ગુમાવ્યો છે. મારી અતિશય બહાલી માતાના અસલ દુઃખમાં પ્રેમભરી સહાનુભૂતિ સર્વત્ર દર્શાવ-

વામાં આવશેજા એવી મને પુરેપુરી ખાત્રી છે. નવથી રહેજ વધારે વર્ષ પહેલાં આપણા માનીતા રાગએ આજ સ્થળે ઉભા રહીને એવું વચન આપ્યું હતું કે જ્યાંસુધી મારા શરીરમાં પ્રાણ હશે ત્યાંસુધી હું મારી પ્રજાનાં કલ્યાણ અને ઉન્નતિ માટે મહેનત કરીશ; અને આ એમનું વચન પૂર્ણ રીતે પળાયું છે એમ આખી પ્રજા માનતી હશે એવી મારી ખાત્રી છે. તેમનેજ પગલે આસવાનો પ્રયત્ન કરવો, તેમજ આ દેશની નિયમબદ્ધ રાજ્યપદ્ધતિ આણુ રાખવી એજ મારા હવનનો ખરો ઉદ્દેશ છે. મારે શિર જે આમંત મારે જોખમદારીઓ આવી પડી છે તે હું સંપૂર્ણ રીતે સમજી છું. આ દુષ્કર ફરજે બળવવામાં પાર્શ્વમેન્ટ અને આ ટાપુઓના તથા સમુદ્રની પેઠી ગમના મારા રાજ્યના લોકો મને મદદ કરશે અને પરમેશ્વર મને શક્તિ તથા શુદ્ધિ આપે એવી પ્રાર્થના કરશે એવો મને પૂર્ણ બરાસો છે. મારી પ્રજાના કલ્યાણ માટેના દરેક પ્રયત્ન કરવામાં મને સતત સહાયબૂત થાય એવી મારે સ્નેહાળ પત્ની છે એ જાણીને મને ધૈર્ય મળે છે.

(True: translation.)

SYED SHAMSUDDIN KADRI,
Oriental Translator to Government.

રામેશ્વરયાત્રા.

(લખનાર. રા. રા અતિયુગ્મશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

એમ. એ. એલ.એલ. બી.)

નીચેની યાત્રા તા. ૪ થી મે ૧૯૦૯ થી ૧૪ મી જુન ૧૯૦૯ સુધીમાં કરવામાં આવી હતી. બીજી બધી જાગતોમાં તેમ ધર્મમાં પ્રથમ પ્રેરણા ને નૂતન અનુભવોથી યતી સજાણ છાપો કંઈકે જોર આનંદ સાથે અપૂર્વ પ્રકારની અસરો કરે છે. કેળવણી કંઈ સાચા કે કોલેજનેજ અન્તે સમાપ્ત નથી થતી. જિંદગી માત્ર કેળવણીનો પ્રદેશ છે. આજન્મમરચાન્ત ચતુષ્પ થડીએ થડીએ ને પહે પહે જુદા જુદા મનુષ્યોના સમાગમથી, જુદી જુદી રહેણીકરણીઓથી, જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓથી જુદી જુદી રીતે પદાય છે, અને તેને પરિણામે જોઈએ અંશે પરિસ્થિતિઓ પદ કાજુ રાખી

શકવાની એનામાં સત્તા આવી હશે કે તેને શરણેજ રહેવું એવી એનામાં નિર્ભયતા આવી હશે એટલે અંશે એનું જીવન સફળ વાંતેથી વિપરીત થશે. જિંદગીને કેળવનારાં ઘણાં સાધનોમાં, પ્રવાસ એક ધણું મોટું ને અગત્યનું છે. યાત્રાઓનું પણ તેમજ છે. તે વિષે “ ચૌદ દિવસના ધા-મિક પ્રવાસ ”માં જે વિસ્તારથી કહ્યું છે. મતમતાન્તરગિનતા હોવા છતાં હિંદુસ્થાનમાં જુદે જુદે દેશોએ ધર્મ શોકપ્રિય યત્રાને માટે તેમાં ક્યાં પ્રાચીન તત્ત્વોની જરૂર છે તેનો યાત્રાઓથી બહુ અગ્રહો ખ્યાલ આવે છે.

અત્ર એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે દક્ષિણની મુસાફરી ધણીજ સહેલી છે. હવા ઊનાળામાં પણ સહન કરી શકાય એવી ને કેટલેક ઠંડાણે તો ચંડી હોય છે. લોકો બહુપણ સરળ ને નિઃકંપટી હોય છે. આપણા કરતાં એમનું જીવન ધણુંજ સાદું હોય છે. હા, દેશનો એ ભાગ સુધરેલો ઝાઝો દેખાય છે. પ્રજા દેખીતા બપટા ને બહારના મુધારાની પાછળ શુભ મનિનતા સાં ઝાણી હશે એમ માનવાને સખળ કારણો છે.

મહિષાસુર્યના પ્રેમી પુરુષને વેંકટ પર્વત ને પાપમોચિનીનું સ્થળ, દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના બાગ તરીકે ઝાળખાતો ટાંનેર ડિસ્ટ્રિક્ટનો કાનેરીનો ફળદ્રુપથી ઝુકી જતો પ્રદેશ, ને સ્થળે સ્થળે આવેલાં નાનાં મોટાં રમ્ય સરોવરો અવર્ણનીય આહ્લાદજનક છે.

વિશાળ દહેરાંઓ ને સાંનાં ગોપુરો પ્રથમ જોનારને દિ મૂઠ જનાવી દે છે; દક્ષિણનું દહેરું એટલે આપણું સહેરાની બેચાર પોળો. કુમ્ભકોણમાં કુંભેશ્વરનાં દહેરામાં ને મદુરામાં મીનાક્ષીના દહેરામાં મોટા બજારો બરાબ છે. તેમાં વામણકુચણ, ફળદ્રુપ, રમકડાં, કપડાં, ને પરચુરણ વસ્તુઓ મળી શકે છે. આટલી સરખાત સાચે હવે આપણે ચાલવા માંડીશું.

અમદાવાદ છોડ્યું તા. ૪-૫-૦૯. દરિણી.

નિકળી પડવું યાત્રાએ-ને, ઉમંગ ધરાવતા,
નિજ સ્વજનના હર્ષોદ્ગારો અવી મન રચના;
વિટળર્ધ જતાં ટોળાંમધ્યે સુમિત્ર અનેકના,
કંઈ જન અમે ઉભા, બેઠા, સ્થળે, કંઈ, ગાડીના.

દરિગીત.

સાં નયન સાસ્ત્રિક પ્રેમનાં, વચનો અનુક્ત વધાં કંઈ,
હતર વિવિધ મળતા હતા, નયનોચ્છી તેના કંઈ:—

બહુ સ્નેહોં સન્નિમત્રે ઉભેલા, પાર્શ્વમાં સુખ આપતા,
મંગલ વચન સુખથી વધા, માર્ગે અનિષ્ટો છેદતાં. ૨

શુભ વચન સર્વેનાં સુખ્યાં, પીયુષ પીંધાં બહુ તે રચળે,
ઘેટો થતાં ફુલહાર, અર્પણા અનેકનેક ને;
માળા સુગંધીદારના, પર્વત થયા ત્યાં પાર્શ્વમાં,
સ્નેહીજનોના સ્નેહથી, રક્ષિત અને છૂટા પડ્યાજી. ૩

x

x

x

અનુષ્ટુભ.

મધ્યરાત્રિ પિપે આવ્યું, ઘટર્તુ ધણ તે રચળ;
પેખતાં દૂરથી જોને, ના સમે હર્ષ આંતર. ૪

પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશે શું, દીપતું હતું તે રચળ;
પેખતાં દૂરથી જોતા, ના સમે હર્ષ આંતર. ૫

દેવ અશ્વિનતું હહેરું, જોપતું શાન્તિને સમે;
xપંકિલાપાંસુલા, તાપી માતાને શોભતે તટે. ૬

પૂલ ઉપરથી જોયાં, વૃક્ષ ને સરિતાજલ;
પેખતાં દૂરથી જોને, ના સમે હર્ષ આંતર. ૭

સ્ટેશને સંપ્ર જોડાયો, બહાણાં સંબંધોઆ તણો*;

જ આપણી આર્થ ભાવનાઓ પ્રમાણે આવે પ્રસંગે થતો મેળાપ ને અર્પણતા ફુલહારો ધણાદિમાં કંઈ વિશેષ નથી, એટલે સ્થાનિમાનથી નહિ પણ આપવામાં આવતી માળાદિ અચેતન વસ્તુઓ ને હૃદયની ચેતન ભૂમિઓ ને સ્નેહીઓનાં પ્રેમગન્ધનો સમ્રવે છે તેનો બદલો આ રચળે હું ખીંજે શું કરી શકું! અત્ર આવી રીતે તેનું સ્મરણ મને હમેશ તે ઉપ-કાર યાદ રાખવા પ્રેરશે; અને હજી પણ તે સ્નેહીઓની નિઃકટમાં હોવાથી વર્તિક્ષિત પણ તે પ્રેરણાથી અન્યથા બદલો વાળવા પ્રેરાઈશ એમ માની ઉપરનું લખ્યું ઉચિત ધાયું છે. જાકી ઠાંજોર ને મહુરા જેવે રચળે થએલા આવા અને ખીંજ અનેક ઉપકારોનો બદલો તો તે રચળે અતિદૂર હો-વાથી કેમ વળે તેનો વિચારજી ગુંચવણકારક છે.

x પંકિલા ને અપાંસુલા (પાવન કરનારી).

* કહેવાની જરૂર નથી કે આ સ્ટેશન તે મુરતનું હતું. ત્યાંથી બા-
રા સમગ્રનીઓ જોડાવવાના હતા તે જોડાયા.

સર્વરી ગર્ધ તોએ સાં, ના ગયો હર્ષ વાતનો.

૮

મુંબર્ધ: તા. પ મી.

કાલ મુખ્યાપુરીમાંનો, સામગ્રીમાં જતો રહ્યો;
ક્ષણવદિન આશ્યો ને વેળ જાવા તણો થયો.

૯

મુંબર્ધ, બોરીબંદર. હરિણી.

નગર પરતું અંધારું તે હતું, ન હતું-હતું,
વિવિધ સ્થળના દીપોથી તે વિનટ થયું હતું;
શશિકિરણની શોભાએ સાં હતી બહુ લાજતી,
વિનળો ઝબકી જ્યોત્સ્ના અર્ધે જહીં મન માનતી.

૧૦

ધમધમતણા ધૂળવે છે ધસી ધ્વનિ કારમા,
ભરચક યઈ ગાડીઓ સાં જુદી જુદી હારમાં;
દડ દડ કરી દોડી બેસે જનો જઈ તેહમાં,
હરખ બહુના ટ્રા'ના *શોકે સૌંદી યઈ જોરમાં.

૧૧

હરિગીત.

“વગ્ન લિહ્ણા”ના સ્વરો બહુ, “આવજો”ના કો'ક સાં,
“ઘચ્છા” જાણ્યો કર્ણગોચર તે સળેજ થતા હતા;
શેરૂંડ અંગ્રેજો અને કંઈ આંગ્રજ જેવા કરો રહ્યા,
ગાડી જતાં તે સખ્ત સર્વે અર્ધશ્રુત દ્વરે ગયા.

૧૨

અનુબુદ્ધ.

કાલાહલ વિરામ્યો ને ચાન્ત સર્વે યઈ રહ્યા,
નિદ્રાને સરણે જતાં, જાન લોકો ભુલો ગયા.

૧૩

* ગાડીમાં જનારાઓને બધાનેજ કંઈ ગાડી ઉપડી તે વખતે હર્ષ થયો હશે એમ માનવાને કારણ નહોતું. કોઈ ખુશીથી ગાડીમાં જતા હશે તો કોઈ દ્રવ્યાર્થે વા અન્ય હેતુથી લાચારીથી ગામ કે જ્ઞાતાં સ્નેહી સં-બંધીઓથી વીખુટા પડતા હોય તેવાને શોક પણ થતો હશે.

× જુદી જુદી ભાષાઓ બોલતાં ને જુદી જુદી રહેણીઓવાળા લોકોનું એકજ સ્થળે નિરીક્ષણ હસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

ના ના એ છે તદ્દિ અધમતા અદ્રિકેરી જરાએ,
 નિષ્કોષે જે અચલ રહીને ચતુર્થો બહાલ રાખે. ૧૯
 સંસારીઓ ઉપકૃત થતાં દાખવે બહાલ માયા,
 ને કોઈ જે અપકૃત થયાં તો કરે દુહા ધાયા;
 અદ્રિ ! તું તો અપકૃત થતાં પ્રેમશીર્ષે હણે છે,
 ને સ્વાર્થી જે મનુજ સહુ છે તેમને સીખ દે છે. ૨૦
 (અપૂર્ણ).

સંખ્યા.

(આહુ પુ. ૪૯ પૃ. ૨૭૫ થી.)

અસહના વખતમાં ઇંગ્લાંડના લોકો વીરા નંગ (BOOTH) ગણતા કે
 તે યાદ રાખવા માટે એક લાકડી પર એક આંકો (SCAR) કરતા.

હજુ પણ પેલુ બેટના માઇક્રોનેસિઅન લોકો જ્યારે એક મીઠા
 સાથે અમુક દિવસ પછી મળવાનો સંકેત કરે છે ત્યારે દરેક જણ એક
 દોરીને જોડતા દિવસ પછી મળવાનું હોય તેટલી ગાંઠ વાળે છે. પછી
 જેમ જેમ દહાડા જતા જાય છે તેમ તેમ રોજ એક એક ગાંઠ તેમાંથી
 છેડતા જાય છે, અને એમ કરતાં છેલ્લી ગાંઠ રહે એટલે તેમનો મળવાનો
 દહાડો યાદ આવે છે. આપણે અહિં કેટલીક જાતના અનાર્થ લોકો પણ
 હજુ એમ કરે છે.

હજુ પણ કોઈ માણસ કંઈ કરવાનું વારે વારે બૂલી જતો હોય
 તેને આપણે મસ્કરીમાં કહીએ છીએ કે ચોટલીએ ગાંઠ વાળો, (લુગ-
 ડાને) છેડે ગાંઠવાળો, કે જૂઠાપ નહિ. એ રીત પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે
 સંખ્યાનાં લેખી ચિહ્ન ન હશે ત્યારના કોઈ એવાજ રિવાજની રહી ગ-
 વણી નિશાની કેમ ન હોય ?

સંખ્યાદર્શક ચિહ્નના પ્રથમ દાખલા મિસર દેશની ચિત્રલિપિમાં
 ગણાં આવે છે. તેઓ એક, બે, અને ત્રણ લખવાને એક આંગળી, બે
 આંગળી, અને ત્રણ આંગળી ચીતરતા. ત્યાર પછી એ આંગળીનાં ચિત્ર
 પરથી સંખ્યા દર્શાવવાને સાદા લેખા અથવા આડા કાપા કાઢવાનું સૂત્રનું

હોય એમ જણાય છે. એજ દેશમાં ચિત્રલિપિના સમય પછી એકથી નવ સુધી સંખ્યા માટે એકથી નવ જિભા કાપા કરવામાં આવતા હતા એમ થયલી શોધખોળ પરથી જણાય છે; જેમકે $૧ = ૧$, $૨ = ૧ ૧$, $૩ = ૧ ૧ ૧$, $૯ = ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧$.

આપણા દેશમાં પણ સંખ્યા દર્શાવવાને ઘણા પ્રાચીન કાળમાં એવા જિભાઆડા કાપાજ કરવામાં આવતા હતા, એમ કેટલાક ઘણા જૂના લેખ અને સિક્કા હાય લાગ્યા છે તે પરથી જણાય છે; જેમકે મહાત્મ રાજા અશોકના વખતમાં (ઈ. સ. પૂ. આશરે ૩૫૦ થી ૨૦૦ સુધીમાં) ૧ ને માટે / એક જિભો (ત્રાંસા) કાપો, બેને માટે / / બે ત્રાંસા કાપા, ત્રણને માટે / / / ત્રણ ત્રાંસા કાપા, અને પાંચને માટે / / / / પાંચ ત્રાંસા કાપા કરેલા જોવામાં આવે છે. સકના વખતમાં પણ એક, બે, અને ત્રણને માટે એજ પ્રમાણે કાપા કરેલા જોવામાં આવે છે. ઈ. સ. પૂ. બીજા સૈકાના તાનાધાટ લેખમાં એકને માટે — એક આડો કાપો અને બેને માટે = બે આડા કાપા કરેલા જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ઇ. સ. ના પહેલા બીજા સૈકાના નાશ્વિકના લેખોમાં, બીજા ત્રીજા સૈકાના ક્ષત્રય વંશના સિક્કાઓમાં, ચોથાથી છઠ્ઠા સૈકાના શુભ વંશના લેખો તથા સિક્કાઓમાં, અને છેક છઠ્ઠાથી આઠમા સૈકાના વલ્લભી વંશના લેખ તથા સિક્કાઓમાં પણ એક માટે — એક આડો કાપો, બે માટે = બે આડા કાપા, અને ત્રણ માટે ≡ ત્રણ આડા કાપા કરેલા જોવામાં આવે છે (જુઓ ડા. બુધરકૃત “ઇન્ડિયન પેસિઓન્સિટિ,” ક્રોડો ૧ લો અને ૯ મો).

હજુ આપણે અહિં દૂધવાળા તેલવાળા વગેરે માલ આપતી વખતે માલ કેટલી વાર અથવા કેટલો કેટલો આપ્યો એ નોંધી રાખવા માટે સફેતા વતી ધરના બારણા પર કાપા કરે છે.

વળા, દેશી અપૂર્ણાંકના (આણપાણના) હિસાબમાં પા લખવાને એક જિભો કાપો (એટલે એક પાન), અર્ધો એટલે બે પા લખવાને બે જિભા કાપા, (બે પાન) અને પોણો એટલે ત્રણ પા લખવાને ત્રણ જિભા કાપા (ત્રણ પાન) કરવામાં આવે છે. તેમજ એક આનો લખવાને એક આડો કાપો, બે આના લખવાને બે આડા કાપા, અને ત્રણ આના લખવાને ત્રણ આડા કાપા કરવામાં આવે છે.

ઘડીઆળ પર દલાકના જે રોમન લિપિમાં આંકડા મોટા હોય છે તે પરથી પણ માલમ પડે છે કે આવા કાપાથીજ અસલ રોમન લોકોમાં સંખ્યા દર્શવાતી હશે. એ બધા રિવાજ પરથી જણાય છે કે અસલ શરૂઆતમાં કાપા વતીજ સંખ્યા લખવાનો રિવાજ હશે.

પણ ઘણા કાપા થાય છે કે ગુંચવાડો ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથી કરીને ૪, ૫, ૧૦, ૨૦, ૧૦૦, ૧૦૦૦ વગેરે મોટી સંખ્યા માટે નવાં ચિહ્ન ઘાળલ કરવાં પડે છે.

મિસર દેશના લોકોએ દશને માટે એક ચિહ્ન Π લખત કયું, એટલે તેની મદદ વડે ૯૯ સુધી લખતા થયા, જેમકે ૯૯ = $\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi$. પછી સોને માટે એક ચિહ્ન Ω લખ્યું. તેથી ૯૯૯ સુધી લખવાની શક્તિ આવી; જેમકે ૯૯૯ = $\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi\Pi$. આ પ્રમાણે હજાર, દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ માટે પણ ચિહ્ન કલ્પવામાં આવ્યાં હતાં.

બાબિલોનિયામાં જૂના લેખો મળ્યા આવ્યા છે તે પરથી માલમ પડે છે કે તે દેશમાં એકને માટે Υ ઉપાં રાખેલાં તીરની નિશાની કરવામાં આવતી; અને દશને માટે ρ આવી નિશાની કરવામાં આવતી; અને સોને માટે $\Upsilon\rho$ આવી નિશાની કરવામાં આવતી. સોના દશગણા એટલે હજાર લખવા હોય તો સોની નિશાની પહેલાં દશની નિશાની ρ $\Upsilon\rho$ આ પ્રમાણે મૂકવામાં આવતી. પણ સોમાં દશ ઉમેરવા હોય ત્યારે તે જગણી જાણુએ મૂકવામાં આવતી, $\Upsilon\rho\rho$ = ૧૧૦. આપણા દેશમાં પણ પણ મોટી સંખ્યા માટે આવી કેટલીક નિશાની કરવામાં આવતી હતી. તે યવલી શોધખોળ ઉપરથી માલમ પડે છે. દાખલા તરીકે, શકના વખતમાં (ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૩૫૦ થી આશરે ઇ. સ. ૨૦૦ સુધીમાં ખરોદી લિપિમાં) આગળ કહ્યું તેમ એક, બે, અને ત્રણને માટે એક, બે, અને ત્રણ ક્રિયા (ત્રાંસા) કાપા અને ચાર માટે એક નવું ચિહ્ન \times (ચોક્કડી) કરવામાં આવતું. એ પરથી પાંચ ($\text{I} \times$), છ ($\text{II} \times$) આઠ ($\times \times$) લખેલાં જોવામાં આવે છે. દશને માટે ૭ આવી નિશાની કરેલી જોવામાં આવે છે; વીસને માટે એવી બે નિશાની, એકની નીચે બીજી ૩, કરેલી જોવામાં આવે છે.

એ નિશાનીઓની મદદથી પચાસ (૭ ૩ ૩), સાઠ (૩ ૩ ૩), સિત્તેર (૭ ૩ ૩ ૩), લખેલા જોવામાં આવે છે. સોને માટે વળી નવી નિશાની છે. h / અને જસો h // આમ (લગભગ સો પાંચીજ) લખેલા જોવામાં આવે છે.

અક્ષરવિધિ યથા પછી કેટલાક દેશોમાં સંખ્યા લખવામાં તેના ઉપયોગ ત્રિવિધ રીતે કરવામાં આવેલા જોવામાં આવે છે.

દાખલા તરીકે, (૧) અસલ ગ્રીસ દેશમાં એક માટે ત્યાંની બાપાનો જોખા કાપા જેવો સૌથી નાનામાં નાનો અક્ષર ϵ (આયોટા) અને પાંચ, દસ, સો, હજાર, તથા દસહજાર માટે તે તે સંખ્યાઈક સંજ્ઞાનો પહેલો અક્ષર π (પાઈ), Δ (ડેલ્ટા), ι - ι (હાઈ), X (ખાઈ), અને M અનુક્રમે વપરાતા. પાંચનાં ચિહ્નની અંદર કોઈ પણ બીજી સંખ્યાનું ચિહ્ન લખવાથી તે સંખ્યા પાંચગણી થતી. જેમકે $|\Delta| = ૫૦$, $|\pi| = ૫૦૦$, $|X| = ૫૦૦૦$, $|M| = ૫૦૦૦૦$, $||\pi|| = ૧૫$, વગેરે.

(૨) એજ દેશમાં મૂળાક્ષર અનુક્રમે એક પછી એક સંખ્યા દર્શાવવાને પણ વપરાતા. જેમકે આદિ ગ્રીક કવિ હોમરે પોતાના ઈલિઅડ અને ઓડિસી નામનાં ગદ્યાકાવ્યના ૨૪ કાંડ (બાગ) ચાંતા દરેકને મથાળે તે કેટલામો કાંડ છે તે દર્શાવવાને અનુક્રમે મૂળાઅક્ષરના ૨૪ અક્ષર વાપર્યા છે.

(૩) વળી, ગ્રીક, હીબ્રુ (યાહુદી), અને સીરિયન લોકોમાં એથી પણ વધારે મુક્તિવાળો ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. તેઓ એકથી નવ સુધી સંખ્યા લખવાને માટે પહેલા નવ મૂળાક્ષર અનુક્રમે લખતા. દશથી નેવું સુધીના નવ દસકા લખવાને તે પછીના બીજા નવ મૂળાક્ષર અનુક્રમે લખતા; અને સોથી નવસો સુધીના નવ સતક લખવાને માટે, બાકી રહેલા નવ મૂળાક્ષર અનુક્રમે લખતા. હીબ્રુ (યાહુદી) લોકોમાં હજુપણ સંખ્યા એમજ લખાય છે.

રોમન લિપિમાં ૫, ૧૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, અને ૧૦૦૦ માટે V, X, L, C, D, M. એવા અક્ષર વપરાય છે. તેમાં સો માટે C અને હજાર માટે M તો લેટિન બાપાના centum એટલે સો અને mille એટલે એટલે હજાર, એ સંજ્ઞાના પહેલા અક્ષર છે એ ખુદ્દ છે. પણ ૫, ૧૦,

૫૦ અને ૫૦૦ માટેનાં ચિહ્ન શી રીતે ઉત્પન્ન થયાં તે વિષે ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી. એવી અટકળ કરવામાં આવે છે કે ૫ નું ચિહ્ન હાથના પંખની પહેલી બે આંગળીથી બનતા આકાર પરથી મુજબ હશે, અને ૧૦ નું ચિહ્ન પાંચનાં બે ચિહ્નોને એક એક પર ઊંધાં ગોઠવી કલ્પવામાં આવ્યું હશે. ૧૦૦ ને અને ૧૦૦૦ ને માટે O અને M અક્ષર વપરાતા થયા તે પહેલાં ૨ અથવા (૨) અને ૫ એવાં ચિહ્ન અનુક્રમે વપરાતાં હતાં એમ માન્ય પડે છે; અને એ ચિહ્નો પરથી સૌ તથા હળ-રથી અર્ધાં સંખ્યા દર્શાવવા માટે તે દરેકના ચિહ્નોના અર્ધાં ભાગ વાપરવાનો રિવાજ પડ્યો હશે એમ કટલાકનું માનવું છે; જેમકે ૫૦ માટે L, ૫, અથવા હાલ જેમ લખાય છે તેમ L અને ૫૦૦ માટે D.

આપણા દેશમાં પણ અક્ષરલિપિ રચાયા પછી એ પ્રમાણે સંખ્યા દર્શાવવાને સંખ્યાદર્શક શબ્દના પહેલા અક્ષર વપરાતા હશે કે નહિ તે ચોક્કસ રીતે નક્કી થયું નથી. તોપણ પાંચનું ચિહ્ન તો એ શબ્દના પહેલા અક્ષર પરથી લીધેલું હોય એમ જૂના લેખોની લિપિ પરથી માન્ય પડે છે.

પણ હજી હાલની સંખ્યા લખવાની પદ્ધતિ પર આવવાને ત્રણ સુખ્ય પગથીઆં બાકી રહ્યાં છે. એક તો ૧ થી ૯ સુધીનાં સંખ્યાદર્શક ચિહ્ન નક્કી કરવાનાં બાકી છે, જીજી શન્યને માટે મીકું કલ્પવાનું રહ્યું છે, અને ત્રીજું સંખ્યાને સ્થાન પ્રમાણે જુદી જુદી કિંમત આપવાનું રહ્યું છે. આ ત્રણે શોધ કરવાનું માન અસંભવના હિંદુ લોકોને છે.

આપણાં ૧ થી ૯ સુધીનાં સંખ્યાચિહ્ન શી રીતે ધીમે ધીમે હાથના રૂપ પર અભ્યાસે તે ચોક્કસ રીતે નક્કી થયું નથી. પણ એટલું તો નક્કી જણાય છે કે આંકડા ઇ. સ. પૂર્વે પણ વપરાતા હતા. પણ હજી શન્ય માટે મીકું લખવાનું નક્કી થયું ન હતું અને આંકડાને સ્થાન પ્રમાણે કિંમત આપવાની યુક્તિ સૂઝી નહતી. સ્થાન પ્રમાણે કિંમત આપવાની રીત ખોળા કદાઈ તે પહેલાં મોટી સંખ્યા લખવામાં ઘણી અવગડ પડતી; અને અમુક આંકડો એકમનો, દશકનો કે શતકનો છે તે એકદમ તે બેતાજ આપણે હમણાં કહી ચકીએ હીએ તેમ કહી ચકાવું નહિ. તે વખતે છૂટી રકમ, દશકા, સો વગેરેની જટલી સંખ્યા હોય તેના આટલા સો આટલા દશકા અને બાકી આટલા એકમ એમ છૂટા છૂટા આંકડા દારબંધ લખવામાં

આવતા. હવે પણ કેટલાંક અંગ્રેજી પુસ્તકોને પહેલે પાને પુસ્તક છપાયાનું વરસ રોમન લિપિમાં કાંઈક એ પ્રમાણે જ લખાય છે. ૧૮૮૮ નું વરસ લખવાને MDCCCLXXXVIII (૧૦૦૦ + ૫૦૦ + ૧૦૦ + ૧૦૦ + ૧૦૦ + ૫૦ + ૧૦ + ૧૦ + ૧૦ + ૫ + ૧ + ૧ + ૧) એમ સંખ્યા ઉમેરી રીતે લખાય છે.

આ મુશ્કેલી જોગ અને તેમ દૂર કરવાને વિવિધ યુક્તિ રચવામાં આવતી. ગ્રીક લોકો કોઈ પણ સંખ્યાને હજારમણી લખવાને તેનાં ચિહ્ન પહેલાં ડાબે હાથે નીચેથી એક ટાપો કરતા, જેમકે $a=1$ અને, $a=1000$; $B=2$ અને, $B=2000$; અને દશ હજારમણી લખવાને તેની પછી એક ટપકું કરતા. જેમકે $B=2$ અને $B=20000$; તો પણ હિસાબ બહુ લાંબી રીતે ગણવા પડતા, જેમકે ૪૦૦ ને ૫ વતી ગુણવાને ચારસો ચારસો ને પાંચવાર ઉમેરતા, એટલે કે સરવાળાની રીતથી ગુણાકારનો દાખલો કરવો પડતો.

ક્રિસ્ત પૂર્વે ૧૫ વતી ભાંગવાને પહેલાં ૬૦૦૦ લઈ તેમાં પંદર પંદર કેટલીવાર સમાવડા છે તે ગણી જોઈ ખીજ દશ ભાગ અને બે શેષ નક્કી કરતા અને એમ ૪૧૦ ભાગ અને ૨ શેષ એ જવાબ પર આવતા.

આવી લાંબી રીતે હિસાબ કરવા પડતા તેનું કારણ એ હતું કે સ્થાન પ્રમાણે આંકડાને કિંમત આપ્યાનું હજી સૂઝ્યું નહતું. શન્યનું મીડું મૂકવાનું સુઝે એટલેજ એકમ, દશક, કે સતકની સંખ્યા ન હોય ત્યાં તરત તે દર્શાવવાને મીડું મૂકી દેવાય અને ઘણી ગુંથવણ દર ધાય. મીડાની સાથે પહેલી હાર તે એકમની, ખીજ તે દશકની, ત્રીજ તે સતકની, ચોથી તે હજારની, એમ સ્થાન પ્રમાણે કિંમત ગણવાનું જ્યાં સુઝે કે ગમે તેવી મોટી સંખ્યા પણ પહેલાં નવ આંકડા અને શન્યના મીડાની મદદથી લખવાની શક્તિ આવે.

આ બે શોધો ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકા પહેલાં થઈ હોય એમ જણાતું નથી. એ શોધો આપણા લોકો પાસેથી આરબ લોકોની જણમાં આઠમા સૈકામાં આવી, અને તે લોકો ગારહત યૂરોપી લોકોની જણમાં આરબ સૈકામાં આવી.

આ શોધો થયા પછી સાંપ્રતભાવના અંગ્રહણિતનો પાયો નાખાયો. પુનરાવર્તન. ત્યારે આપણે જોઈએ કે મનુષ્યજાતને સંખ્યાગણન ધણું

ધીમેધીમે થયું અને હજારો વર્ષ થઈ ગયાં ત્યારેજ સંખ્યા હમણાંની માફક લખતાં આવડી. શરૂઆતમાં સંખ્યાનો વિચાર વસ્તુના સંગંધમાંજ વસ્તુ ગણવાથીજ થતો; અને પછી જેમ જેમ રિથિતિ સુધરતી ગઈ તેમ તેમ વસ્તુના સંગંધ વગર પણ સંખ્યા ગણવાની શક્તિ આવી.

આ પરથી બાળકોને સંખ્યા શિક્ષણ આપવાની ખરી પદ્ધતિ સમજાય છે. જે રીતે આખી મનુષ્યજાતને સંખ્યાવિચાર ઉત્પન્ન થયો અને તે આગળ પધ્ધતિ તેજ પ્રમાણે દરેક માણસને ધાય છે; માટે જે કોમે આખી મનુષ્યજાતને સંખ્યાજ્ઞાન થયું તેજ કોમે બાળકને પણ સંખ્યા-શિક્ષણ આપવું જોઈએ,—અર્થાત્, પહેલાં વસ્તુના સંગંધમાંજ, અને પછી સંખ્યાનો વિચાર વસ્તુના સંગંધમાં દૂર થયા પછી વસ્તુના સંગંધ વિના.—

K. S. Vakil.

કેળવણીખાતાની ખબરો.

જાહેર ખબર.

(મે. ૬. બા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સને ૧૯૧૦ ના જુન માસની તા. ૨૮ ના હુકમ નં. ૩૫૪૮ ઉપરથી).

હાઇ અને સ્પેશલ સ્કૂલોમાં આપવાની સરકારી સ્કૉલરશિપો, ઉત્તર ભાગ.

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૭ ના મુજબ સરકારી ગૅઝીટના ભાગ ૧ ને ૯૬-૯૮ પૃષ્ઠે પ્રસિદ્ધ થયેલા નિયમો મુજબ ઉત્તર ભાગના દરેક જિલ્લામાં ત્રણ ત્રણ સરકારી, સ્કૉલરશિપો આપવા સારુ બુધવાર તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૧૦ ને રોજ તથા તે પછીના દિવસોએ નીચે લખેલાં મધ્યસ્થળોએ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા લેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ.

સુરત.

નંદીયાદ (ખેડા જિલ્લો). ગોધરા (પંચમહાલ).

ભરૂચ.

યાણા.

૨. ત્રણમાંની એક સ્કૉલરશિપ માટે બધા ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા કરી શકશે; જે લોકો ઇંગ્રેજ કેળવણીનાં પાછળ છે, જેવા- કે-બેની-પ્રકાશલ, કણ્વી અને કણ્વી કરતાં જે લોકો વધારે પાછળ છે તેવા લોકોની સ્પર્ધા માટે એક સ્કૉલરશિપ રાખવામાં આવશે, અને એક સ્કૉલરશિપ મુન્સલમાનો માટે રાખવામાં આવશે.
૩. મુસલમાનો માટે ખાસ રાખેલી સને ૧૯૧૦ ની પહેલી સપ્ટેમ્બરથી ત્રણ વરસ અને ચાર મહિના ચાલે તેવી એક પાંચ રૂપઆની સ્કૉલરશિપ ભરત્ય જિલ્લામાં અને એક ચાણા જિલ્લામાં ખાલી છે તેની ખબર આપવામાં આવી છે જે છેલ્લા ઉમેદવારને પૂરેપૂરી સ્કૉલરશિપ આપવામાં આવશે તેવા ઉમેદવારની પછી તરતજ જે ઉમેદવારનો નંબર આવશે તેને આ સ્કૉલરશિપ આપવામાં આવશે.
૪. દરેક મધ્યસ્થલે કમિટિ મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે. પરીક્ષામ દાખલ થવાની અરજીઓ દર્શાવેલા છાપેલા ફોર્મ (નિયમોનું પરિ- ચ્છ અ) ઉપર કરવી, અને ઉમેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની પરીક્ષકકમિટિના પ્રમુખને તે મોકલવી. તા. ૧૫ થી ઓગસ્ટ સુધી અરજીઓ અને દાખલ થવાની ફી કમિટિ લેશે. તે તારીખ પછી કોઈ પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ. અરજીના દર્શાવેલા ફોર્મની નકલ પરીક્ષકકમિટિના પ્રમુખ પાસેથી અથવા નીચે સહી કરનાર પાસેથી મળશે.
૫. ઉમેદવારોની ઉમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કૉલરશિપની રકમ અને મુ- દત, કેટલી ફી આપવાની છે તે, વગેરે બાબતની સમગ્રી વિશેષ હકીકત નિયમોમાંથી મળી આવશે. નિયમોની નકલો નીચે સહી કરનારને અથવા પરીક્ષકકમિટિઓના પ્રમુખોને અરજી કરવાથી મ- દત મળશે. ઉત્તર ભાગની તમામ સરકારી અને મદદ લેનારી અ- સ્વોર્નનકલર સ્કૂલોનાં જાહેર ખબર મોકલવાનાં પાટીઆં ઉપર પણ એ નિયમોની નકલો મોકલવામાં આવી છે.

અમદાવાદ.

(સહી) F. W. Marrs,
Acting Educational Inspector,
N. D.

દા. ૨૦ મી જુન ૧૯૧૦.

જાહેર ખબર.

મિડલ-સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો.

ઉત્તર ભાગ.

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે ઉત્તર ભાગમાં નીચે લખેલાં મધ્યસ્થળોએ શુક્રવાર તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર 'સને ૧૯૧૦ ને રોજ અને તે પછીના દિવસોએ દરેક મધ્યસ્થળે છ છ મિડલ-સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો આપવા સાર સ્પર્ધાપાદક પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

અમદાવાદ.

. સુરત.

નડીઆદ (ખેડા જિલ્લો). ગોધરા (પંચમહાલ).

બરૂચ.

થાણા.

૭. છમાંની બે સ્કૉલરશિપો માટે બધા ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા કરી શકશે; જે લોકો ઇંગ્રેજ કેળવણીમાં પછાત છે, જેવાકે-ખેની-ઇઝરાયલ, કણ્ણી અને કણ્ણી કરતાં જે લોકો વધારે પાછળ છે તેવા લોકોની સ્પર્ધા માટે બે સ્કૉલરશિપો રાખવામાં આવશે, અને બે સ્કૉલરશિપો મુસલમાનો માટે રાખવામાં આવશે.
૮. થાણા જિલ્લામાં નીચેની પાંચ સ્કૉલરશિપો ખાલી છે એવી ખબર આપવામાં આવી છે. જે છેલ્લા ઉમેદવારને પૂરેપૂરી સ્કૉલરશિપ આપવામાં આવશે તેવા ઉમેદવારની પછી તરતજ જેનો નંબર આવશે તેવા ઉમેદવારને આ સ્કૉલરશિપ મળશે. એક વરસ અને ચાર મહિના ચાલે તેવી મુસલમાનો માટે ખાસ રાખેલી બે સ્કૉલરશિપો અને મુસલમાન સિવાયના પછાત વર્ગ માટે ખાસ રાખેલી એક સ્કૉલરશિપ, અને બે વરસ ને ચાર મહિના ચાલે તેવી મુસલમાનો માટે ખાસ રાખેલી બે સ્કૉલરશિપો. આ સ્કૉલરશિપો સને ૧૯૧૦ ના સપ્ટેમ્બર માસની પહેલી તારીખથી શરૂ થશે.
૯. દરેક મધ્યસ્થળે કમિટી મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે. સરકારી હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર કમિટીના પ્રમુખ થશે.
૧૦. સ્પર્ધા કરવાની (પરીક્ષા આપવાની) પરવાનગી મળવા સાર કરાવેલા છાત્રોમાં ફોર્મ ઉપર અરજી કરવી. તે ફોર્મની નકલો નીચે સહી કરનાર પાસેથી અથવા પરીક્ષકકમિટીના પ્રમુખ પાસેથી

મદત મળશે. ઉમેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની કમિટિના પ્રમુખ તરફ અરજી મોકલવી. તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટ સુધી અરજીઓ તથા ફી-કમિટિ લેશે; તે-તારીખ પછી કોઈ અરજી લેવામાં આવશે નહિ.

૬. ઉમેદવારોની ઉમર, પરીક્ષાના વિષયો, રજીસ્ટરશિપની રકમ અને મુદત, કેટલી ફી આપવાની છે તે, વગેરે બાબતની સઘળા વિશેષ હકીકત તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી સને ૧૯૦૭ ના મુંબઈ સરકારી ગેઝીટના ભાગ ૧ લાને ૯૫-૯૬ પૃષ્ઠે પ્રસિદ્ધ થએલા “સુધારણા નિયમો” માંથી મળી આવશે. નીચે સહી કરનારને અથવા પરીક્ષકકમિટિના પ્રમુખને અરજ કરવાથી આ ધારાની નકલો મદત મળશે. ઉત્તર ભાગની તમામ સરકારી અને મદદ લેનારી શુજરાતી નિશાળોમાં જાહેર ખબરો ચોટવાનાં પારીખાં ઉપર પણ તેની નકલો ચોટવામાં આવી છે.

અમદાવાદ. તા. ૨૦ મી જુન ૧૯૧૦.	}	(સહી) F. W. Marrs, Acting Educational Inspector, N. D.
------------------------------------	---	--

જાહેર ખબર.

હાઇ અને સ્પેશલ સ્કૂલોમાં આપવાની કાઝી શાહજુદીન રજીસ્ટરશિપો.

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે કાઝી શાહજુદીન એન્ડાવમેન્ટ ફંડમાંથી અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની કોઈ પણ જાહેર સ્કૂલના મુસલમાન ઉમેદવારોને હાઇ અને સ્પેશલ સ્કૂલોમાં પાંચ પાંચ રૂપિયાની બે રજીસ્ટરશિપો આપવા સારું લુખવાર તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૧૦ ના રોજ તથા તે પછીના દિવસોએ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા લેવામાં આવશે. અમદાવાદ જિલ્લાના ઉમેદવારોની અમદાવાદ હાઇસ્કૂલના મકાનમાં અને ખેડા જિલ્લાના ઉમેદવારોની નડીઆદ હાઇસ્કૂલના મકાનમાં પરીક્ષા લેવાશે. તા. ૨૬ મી મે સને ૧૯૦૪ ના મુંબઈ સરકારી ગેઝીટ ભાગ ૧ લાને ૬૩૬-૬૪૦ પૃષ્ઠે પ્રસિદ્ધ થએલા નિયમોમાં જણાવેલી સરતો સુજળ આ પરીક્ષા લેવાશે.

૨. પરીક્ષામાં દાખલ થવાની અરજીઓ તથા ફી અમદાવાદ અને નડી-
આદ મધ્યસ્થળોના પ્રમુખ આવતી તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટ સુધીમાં લેશે.

અમદાવાદ તા. ૨૦ મી જુન ૧૯૧૦	}	(સહી) F. W. Marrs, Acting Educational Inspector. N. D.
----------------------------------	---	--

જાહેર ખબર.

અમદાવાદ કલુખી ઇન્ડિસાઇડ ઇંડમાંથી
આપવાની સ્કૉલરશિપની પરીક્ષા.

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે અમદાવાદ કલુખી ઇન્ડ-
નિસાઇડ ઇંડમાંથી અમદાવાદ જિલ્લાના કડવા અને લેવા કલુખીની ના-
તના છોકરાઓને હાઇ અને સ્પેસલ સ્કૂલોમાં પાંચ પાંચ રૂપિયાની ચાર
સ્કૉલરશિપો આપવા સારૂ સુધવાર તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ ને રૉજ
અને ચાર પછીના દિવસોએ અમદાવાદ હાઇસ્કૂલના મકાનમાં સ્પર્ધાત્મક-
પરીક્ષા લેવામાં આવશે. તા. ૫ મી મે અને ૧૯૦૮ ના મુંગઈ સરકારી
ગૅઝીટ ભાગ ૧ લાને ૫૧૨-૫૧૪ પૃષ્ઠે પ્રસિદ્ધ થયેલા નિયમોના ' કર્મોઝ
ફી ' માં આવેલા નિયમો અને શરતો સુચ્છ આ પરીક્ષા લેવાશે.

૨. અરજીઓ અને દાખલ ફી તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટ સુધી અમ-
દાવાદ મધ્યસ્થળના પ્રેસિડન્ટ લેશે.

અમદાવાદ. તા. ૨૦ મી જુન ૧૯૧૦.	}	F. W. Marrs, Acting Educational Inspector. N. D.
---------------------------------	---	--

જાહેર ખબર.

ભરૂચ મ્યુનિસિપલ તાલુકાની પ્રાથમરી નિશાળો માટે શ. ૧૨) ના
માસિક પગારથી બે ટ્રસ્ટે ઈઅર ટ્રેન્ડશિક્ષકો જોઈએ છે. ઇચ્છા રાખનારે
તીએ સહી કરનાર તરફ પોતાની અરજી મોકલી આપવી.

મ્યુનિસિપલ ઑફિસ. તા. ૨૯ જુન સને ૧૯૧૦.	}	(સહી). ચેરમેન. સ્કૂલબોર્ડકમિટી.
--	---	--------------------------------------

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. બા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સને ૧૯૧૦ ના તા. ૨૫ મી જુનના હુકમ નં. ૩૩૧૫ ઉપરથી).

સને ૧૯૧૦ તા. ૧૮ મી જુનના મે. પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૪૦૩૩ અનુસાર ગંધી પ્રાથમિક શાળાના વ્યવસ્થાપકો (મેનેજર્સ) ને ખબર આપવામાં આવે છે કે આ ઓફિસની તા. ૨૨ મી માર્ચની નં. ૧૨૧૦૦ વાળી જાહેર ખબર આથી ૨૬ કરવામાં આવે છે.

(સહી) F. W. Marrs,
Acting Educational Inspector.
N. D.

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. બા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સને ૧૯૧૦ ના તા. ૨૫ મી જુનના હુકમ નં. ૩૨૯૮ ઉપરથી).

સુકામ બંજિરે મુખર્જી તા. ૧૩ મી
ડિસેમ્બર સને ૧૯૦૯.

નં. ૧૨૩૮૦—ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાની નીચેની જાહેર ખબર ફરીથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. “ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કૉમર્સ ઓન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી” કર્ટમ્સ.

નં. ૯૧૪૮-૧૨૮, કલકત્તા, તા. ૧૩ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૦૯.

૧૮૭૮ (૧૮૭૮ નો ૮ મો એક્ટ) ના રી કસ્ટમ્સ ઑફ્ટની ૧૯ મી કલમથી મળેલી સત્તાની રૂએ, ‘ધિ તલવાર, (કે ‘સમશેર ’) નામના પત્રની એક પથ્ર નકલ બ્રિટિશ ઇન્ડુસ્ટ્રીમાં જળા કે રચના માટે લાવવાની નેકનામદાર ગવર્નર જનરલ મનાઈ કરે છે.

(સહી). W. Maxwell,
Offg. Secretary to the
Government of India.”

બાહેર ખબર.

સને ૧૯૦૮ ના વર્તમાનપત્રને લગતા કાયદા (ગુન્દાઓની ઉસ્કેરણી) ની
૭ મી કલમની રૂએ સરકારી હુકમ.

નં. ૧૪૮૨.

“ધિ હિન્દુ પંચ” નામના વર્તમાનપત્રના સંબંધમાં છાપખાના
અને પુસ્તકોને રજીસ્ટર કરવા સંબંધી સને ૧૮૬૭ ના કાયદાની પાં-
ચમી કલમ પ્રમાણે સને ૧૯૦૩ ના સપ્ટેમ્બર માસની બીજી તારીખે
(૧૮૬૭ નો ૨૫ થો ઑક્ટ) થાણા, સદર રેડેશનના ફર્સ્ટ ક્લાસ માણસ્ટ્રેટ રૂબરૂ ફી-
બ્યાજ કાશીનાથ ફડકેએ સદરૂ વર્તમાનપત્રના છાપનાર
અને પ્રસિદ્ધ કરનાર તરીકે સોગનનામું કર્યું તેથી;

અને સને ૧૯૦૯ ઑક્ટોબર માસની તા. ૬ રૂએ થાણાના ડિસ્ટ્રિક્ટ
(૧૯૦૮ નો ૭ થો ઑક્ટ) માણસ્ટ્રેટ સને ૧૯૦૮ ના વર્તમાનપત્રના (ગુન્દાઓની ઉસ્કે-
રણી) કાયદાની ત્રીજી કલમની પહેલી પેદા કલમની રૂએ
એવો સરતી હુકમ પસાર કર્યો કે “ધિ હિન્દુ પંચ” ના-
મનું ઉક્ત વર્તમાનપત્ર છાપવા કે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વપરાતા છાપખાનાને
અને તે ‘હિન્દુ પંચ’ ની નકલોને જ્યાં જ્યાં મળી આવે ત્યાં સાંધી
નામદાર શહેનશાહ તરફથી જમ કરવાં તેથી;

અને સને ૧૯૦૯ ના ઑક્ટોબર માસની તા. ૧૮ મીએ થાણાના
ડિસ્ટ્રિક્ટ માણસ્ટ્રેટ ઉપરના સરતી હુકમને આખરનો કે પાકો કર્યો અને
ઉક્ત પાકા હુકમની સામે હાઇકોર્ટમાં કરેલી અપીલ સને ૧૯૦૯ તા.
૨૨ મી ડિસેમ્બરને દિવસે કાઢી નાખવામાં આવી તેથી;

હવે સને ૧૯૦૮ ના વર્તમાનપત્રોને લગતા કાયદા (ગુન્દાઓની
ઉસ્કેરણી) ની ૭ મી કલમની રૂએ મળેલી સત્તાને આધારે ધિ ગવર્નર
ઇન્ કાઉન્સિલ, સને ૧૯૦૩ ના સપ્ટેમ્બર માસની બીજી તારીખે છાપ-
(૧૮૬૭ નો ૨૫ થો ઑક્ટ) ખાના અને પુસ્તકો રજીસ્ટર કરવા સંબંધી ૧૮૬૭ ના કા-
યદાની પાંચમી કલમ મુજબ થાણા, સદર રેડેશનના ફર્સ્ટ
ક્લાસ માણસ્ટ્રેટ રૂબરૂ ફીબ્યાજ કાશીનાથ ફડકેએ ઉક્ત
સોગનનામું કર્યું હતું તે રદખાતલ કરે છે અને ઉક્ત “હિન્દુ પંચ”

કે ઉક્ત વર્તમાનપત્રના જેવી મતલબવાળા કોઈપણ વર્તમાનપત્ર માટે છેલ્લા જણાવેલા કાયદા મુજબ કોઈપણ માણસને છકરા કરવા કે સજી કરવા મનાઈ હુકમ કરે છે.

Sd/. . II. A. Stuart,
Secretary to the
Government of India.

જાહેર ખબર.

જમુકિશ્વલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

જાંજિરે મુંબઈ, તા. ૧૭ મી માર્ચ સને ૧૯૧૦.

નં. ૧૫૩૮-૧૯૧૦ (૧૯૧૦ નો પહેલો ઍક્ટ) ના ઇન્ડિયન પ્રેસ ઍક્ટની ખારમી કલમથી મળેલી સત્તાની રૂએ નેનામદાર ગવર્નર જનરલ ઇન્ડિયન જાહેર કરે છે કે ડબ્બાનના ઇન્ટર નેશનલ પ્રેસમાં છપાએલી કહેવાતી નીચે જતાવેલી ચોપડીઓ નામદાર શહેનશાહ તરફથી જમ કરવામાં આવી છે, કારણ કે તે ચોપડીઓમાં એવા શબ્દો છે કે જેથી બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં કાયદેસર સ્થપાએલી સરકાર તરફ ધિક્કાર અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયાનો અને તે સરકાર તરફ અસંતોષની લાગણી ઉત્કેરવાનો સંભવ રહે છે.

૧ “ હિંદ સ્વરાજ્ય ”;

૨ “ મુનિવર્સલ ડોન ”;

૩ “ મુસ્તફા હામીલ પાયાનું ખાવણ ”;

૪ “ ધિ ડેન્સ ઍન્ડ સોસિટીઃ સ્ટોરિ ઍન્ડ ટુ વોરિઅર ”.

જાહેર ખબર.

જાંજિરે મુંબઈ, તા. ૬ ઠી એપ્રિલ સને ૧૯૧૦.

નં. ૨૦૦૨-સને ૧૯૧૦ (૧૯૧૦ નો પહેલો ઍક્ટ) ના ઇન્ડિયન પ્રેસ ઍક્ટની ખારમી કલમથી મળેલી સત્તાની રૂએ નામદાર ગવર્નર ઇન્ડિયન જાહેર કરે છે કે નીચે જતાવેલાં પ્રસિદ્ધ ચએલાં લખાણો નામદાર શહેનશાહ તરફથી જમ કરવામાં આવ્યાં છે, કારણ કે આ બ.

ધામાં એવા સખ્દો છે કે જેથી બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં કાયદેસર સ્થપા-
એલી સરકાર તરફ ધિક્કાર અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવાનો અને તે સરકાર
તરફ અસંતોષની લાગણી ઉત્કેરવાનો સંભવ રહે છે.

- (૧) ધિ ગેલિક અમેરિકન (વર્તમાનપત્ર);
- (૨) ધિ ઇન્ડિયન સોશિયોલોજીસ્ટ (વર્તમાનપત્ર);
- (૩) ધિ ઇન્ડિયન વૉર ઓફ ઇન્ડિયેન્સ, ૧૮૫૭, વી. ડી.
સાવરકરનું બનાવેલું પુસ્તક;
- (૪) બ્રુટીસ (વર્તમાનપત્ર);
- (૫) વંદેમાતરમ (જીનીવામાં પ્રસિદ્ધ થતું વર્તમાનપત્ર);
- (૬) ધિ તલ્લુર કે રામશેર (વર્તમાનપત્ર);
- (૭) ધિ “ સતસંગ ” (ગોવામાં પ્રસિદ્ધ થતું ચોપાનીઈ);
- (૮) “ સ્વચંદ્ર ” નામનું મેગેઝીન.
- (૯) ધિ સરંધુલર ઓફ ફ્રીડમ (વર્તમાનપત્ર);
- (૧૦) ધિ ફ્રી હિન્દુસ્તાન (વર્તમાનપત્ર);
- (૧૧) ધિ ખાલસા (ચોપાનીઆંની શ્રેણી);
- (૧૨) “ યુગાન્તર ” નામનું બંગાળી ભાષામાં અને અક્ષરમાં
શીલામાં નીકળતું એક પાનાનું ચોપાનીઈ.
- (૧૩) “ ધિ ફ્રી હિન્દુસ્તાન ” પબ્લિકેશન કમિટી તરફથી
પ્રસિદ્ધ ચએલાં કે બહાર પડેલાં કહેવાતાં બધાં લખાણો.
- (૧૪) “ સુઝ ઓ ઇન્ડિયન ટ્રિનિસઝ ” (ચોપાનીઈ);
- (૧૫) વિનાયક દામોદર સાવરકરનું બનાવેલું જોડા મેગેઝીનનું
આત્મજીવનવૃત્તાન્ત;
- (૧૬) રામદાસીજીઆ (લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પંગરકરનું બનાવેલું
ચોપાનીઈ).
- (૧૭) ગણેશ દામોદર સાવરકરે બનાવેલાં મેલા સંગ્રહ-મેળાનાં
ગીતો (“ ધિ રમોલ ન્યુ ઇન્ડિયન સીરીઝ નં. ૮ અને
૯ : નામનું ચોપાનીઈ ૧૯૦૬-૦૭ માં બનાવેલી ગોવિં-
દની કવિતાઓ);

- (૧૮) “ વંદેમાતરમ ” ના મથાળાથી પ્રગટ થતું ચોપાનીઈ ;
- (૧૯) તિલક અને પ્રાંજપેનાં ભાષણો (ધનાપા સિદ્ધાંતો વગ-
વેળે હપાવેલું ચોપાનીઈ) ;
- (૨૦) સ્વદેશી હલચલ યા મુદ્દળન વતન શ્રીજત તીલક ના રાય
(સીધી-એરેખિક પુસ્તક) ;
- (૨૧) વિજય તોરણ (નાટક) ;
- (૨૨) ક્રીચક વધ (નાટક) ;
- (૨૩) શ્રી કૃષ્ણ સિદ્ધાંત (નાટક).
- (૨૪) “ ઓ મારટયર્સ ” એવા મથાળાવાળું ચોપાનીઈ ;
- (૨૫) “ એલેન્ડ સ્ટેટમેન્ટ ” એવા મથાળાવાળું ચોપાનીઈ ;
- (૨૬) “ ધિ સ્ટેટ ઓફ અવર કન્ટ્રી ” એ નામનો નિબંધ
જમાં હોય તેવા ચીપલુનકરના નિબંધમાળાનું કોઈ
પણ પુસ્તક ;
- (૨૭) “ સ્ટોરિ ઓફ માઇ ડિપોઝિશન ” (લક્ષમણ બળવન્ત
ગોપટકરે લખેલું ચોપાનીઈ) ;
- ૨૮) નાસિકના શોપકર દીવીશીંગ મોહનસીંગે હપાવેલી નસ-
નલિસ્ટસની હળીઓ.
- (૨૯) “ હુમેનિટિ લવ ફંડ ” નામનું લિંકન લિબર્ટિ લવિંગ
હોયલ લીજઅન કે ફાર્થવ એલ્સ ૪૪૮ ઇન્કાર્ટ્રીટ
ડેનવર, કૉલો; યુનાઇટેડ સ્ટેટસ અમેરિકા, ના નામથી
નીકળતું ચોપાનીઈ.
- (૩૦) “ પિકટોરીઅલ ઇન્ડિયા ઓફ ટુ-ડે ” હરી રઘુનાથ
ભાગવત તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું ચોપાનીઈ.
- (૩૧) તિલકનાં ભાષણો. હરી રઘુનાથ ભાગવતે હપાવેલું
ચોપાનીઈ.

આલી જનાબ-ગવર્નર ઇન્ કાઉન્સિલના હુકમથી.

J. H. Du Boulay.

Secretary to Government,

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. ભા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સને ૧૯૧૦ તા.

૬ ફી જુલાઈના હુકમ નં. ૪૦૭૨ ઉપરથી).

આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાના ભાલડ લોકલ બોર્ડ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર નારણલાલ જગજીવનને નીચેનાં કારણો સર બરતરફ કરવામાં આવેલ છે:—

(૧) રજા સિવાય ગેરહાજર રહેવા માટે,

(૨) સ્કૂલના પત્રમાં ખોટી હાજરી પુરવા માટે,

(૩) છૂટા કામ પહેલાં નિશાળ છોડવા માટે

અને

(૪) અસંતોષકારક કામ માટે.

ખાતાના તાખાની કે દેખરેખ નીચેની કોઈ પણ નિશાળમાં નોકરીને માટે તે નાલાયક છે.

અમદાવાદ

તા. ૬ ફી જુલાઈ, ૧૯૧૦.

F. W. Marrs,
Ag. Educational Inspector.
N. D.

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. ભા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સને ૧૯૧૦ ની તા.

૮ મી જુલાઈના હુકમ નં. ૪૧૮૮ ઉપરથી).

મે. પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ડિરેક્ટર સાહેબે, એમના તા. ૫ મી જુલાઈના હુકમ નં. ૪૬૫૪ થી “ પદાર્થવિજ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વો—ભૌતિક-વિદ્યા ” (કિ. ૦-૩-૦) ઇનામ માટે અને “ હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય ” (કિ. ૦-૬-૦) ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળામાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી તરીકે મંગુર કરેલ છે.

૨. આ પુસ્તકો અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસેથી મળશે.

(સહી) F. W. Marrs,
Acting Educational Inspector,
N. D.

‘ પ્રેમશૌર્ય ’

મહેરબાન શાળાપત્રના તન્ત્રી સાહેબ,

આપના પત્રના ‘મે’ના અંકમાં રા. નરસિંહરાવે ‘ વિદ્યાર્થીઓના હિતાયે ‘ પ્રેમશૌર્ય ’ એ શબ્દ પર અર્થ ચલાવી છે, અને તેને યોગ્ય પ્રત્યુત્તર પણ આપ્યો છે.

‘ Chivalry ’ એ અંગ્રેજી શબ્દને માટે અન્ય શબ્દ ન જડવાથી ‘ પ્રેમશૌર્ય ’ એમ કોઈ અવર્ણ્ય મિત્ર બાવ દર્શાવવાનેજ એ શબ્દ કવિ નર્મદે યોજ્યો હતો એમ રા. નરસિંહરાવ માને છે તે સમ્મદ નથીજ. રા. વૈષ્ણવ તરફથી પોતાના અર્થની પુષ્ટિમાં નર્મ કવિતામાંથી જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે પૂરતાં છે; છતાંય તે અર્થને અતિ પુષ્ટિ આપે એવું એક ઉદાહરણ નર્મગદ્યમાંથી ટાંકવાની હું રજા લઉં છું.

“ x x x અર્થાત્ દેશાભિમાન યદી ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રેમ (ઐશ્ય) અને શૌર્ય એ બેને દલાડે દલાડે દેશીઓમાં વધારે થવો જોઈએ. ”

(ગુજરાતીઓની સ્થિતિ. પૃ. ૬૯-૭૦)

આ ઉદાહરણ વાંચ્યા પછીએ ‘ પ્રેમશૌર્ય ’માં ‘ chivalry ’ની ભાવનાને ધુસાડવાનો આરોપ કવિ નર્મદ પર કરવાની હઠીલાઈ કોઈ સુઘ કરશે ?

તા. ૨૧-૬-૧૯૧૦.

માણેકલાલ કાલિદાસ બટ.

“ પ્રેમશૌર્ય—આદિ શબ્દોનું અર્થદર્શન ”

(ચર્ચાપત્ર.)

રા. રા. નરસિંહરાવનું જે ચર્ચાપત્ર ‘ ગુજરાત શાસ્ત્રપત્ર ’ ના મે માસના અંકમાં છપાયું છે, તેમાં તેઓએ ‘ પ્રેમશૌર્ય, ભોગજોગે અને સીપ ’ એ ત્રણ શબ્દો સંબંધમાં પોતાનું જે ‘ અર્થદર્શન ’ પ્રકાશ્યું છે, તે અશુદ્ધ અને દોષકલુપિતજ છે.

(૧) પ્રેમશૌર્ય—એ શબ્દે કવિ નર્મદાશંકરે પ્રયુક્ત હોવાથી તેઓની કૃતિઓમાં સ્થલાંતરે લખાયલાં કેટલાંએક સમાનાર્થ વાક્યોને અવતારી તેઓ દ્વારા રા. ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવે, કવિના હૃદયગત અર્થને સ્ફુટ કરી, રા. નરસિંહરાવના ‘ અર્થદર્શન ’ને ‘ કચળા ’ ગણેલું સુસિદ્ધ કર્યું છે.

એટલું જ નહિ પણ કવિ નર્મદે સ્વરચિત કોશમાં સ્વકલ્પિત શબ્દ

કે અર્થાને રચાન આપ્યું છે, તેમાં પણ ' પ્રેમસૌર્ય ' એ શબ્દ દ્રિપદબ્ધ નથી એ વિશેષમાં રા. નરસિંહરાવની ' દક્ષનાથી ઉત્પન્ન અર્થદર્શન 'ના ગિર્યાપણાને સિદ્ધ કરે છે.

વળી રા. નરસિંહરાવે chivalry નો અર્થ સમજાવતાં લખ્યું છે કે ' એ ભાવનામાં લક્ષનાન્તિ ઉપર નિર્ભર, અશારીર, પ્રેમ અને તે અંગે ઉત્પન્ન થતાં પરાક્રમેને ઉચિત સૌર્યનુવિલક્ષણ મિશ્રણ સમાયર્થ છે '—તે અ પ્રમાણિક અને ભ્રમજનિત નજીવ છે. વર્તમાનમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા ઇંગ્લિશ કોશ (The Century Dictionary) માં એ શબ્દમાં વક્ત્ર પત્ની ભાવના નીચે પ્રમાણે વિવૃત કરાઈ છે:—“ The ideal qualifications of a knight, collectively, as courtesy, generosity, valor, and dexterity in arms ”. અર્થાત્ ' નાહટ ' સંસ્કૃત વીરવિશેષના, સમદ્વિતાએ, પ્રાપ્ય ગુણો, જેવા કે નમ્રતા, ઉદારતા, શૌર્ય અને શસ્ત્રાધવ. એમ chivalry એ શબ્દના અર્થમાં રા. નરસિંહરાવ માટે છે તેમ 'લક્ષનાન્તિ ઉપર પ્રેમ'થી ઉત્પન્ન થતાં પરાક્રમાદિની ભાવના નથી, પરંતુ નિર્ભરતાથી—સ્વધર્મ બુદ્ધિથી ' અગત્ય વ્યક્તિના રક્ષણાર્થ ' સદા ઉદ્યુક્ત અને પ્રાપ્તપ્રસંગે વ્યાપારવતી એવી શરવીરતાની ભાવના છે. તેમાં સ્ત્રીન્તિ એ પોતાના સુસિદ્ધ અને સુપ્રસિદ્ધ અખલાત્વથી એક ભાગ છે, અને તે ભાગને બદલે તેને સર્વસ્વ સમજવું એ ભ્રમ છે. રોગી, દુઃખી, અસહાય, નિર્ધન, પીડિત, એવી પુરુષ તેમજ સ્ત્રી વ્યક્તિઓનો પણ એ અખલોમાં સમાવેશ છે. અર્થાત્ ' પ્રેમસૌર્ય ' સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવની ટીકા ઇંગ્લિશ chivalry શબ્દના અર્થની ભાવનાના ભ્રમથી પ્રવર્તેલી નજીવ છે.

(૨) ભોગભોગે—રા. નરસિંહરાવ એ ભોગ્યયોગ ઉપરથી ચપાવું મૂક્યવે છે અને ' ભોગ્ય 'નો અર્થ ' કૃત્યોનાં ફલ ' આદિ નજીવે છે. એ ' અર્થદર્શન ' પણ અગચાર્ય (ખોટું) છે. ' ભોગ્ય ' (નામ) એ કેવલ ઇષ્ટ એવા ભોક્તાબના સંકુચિત અર્થમાં વપરાય છે. તેનો અર્થ 'ભોગવવા, યોગ્ય' જેવાં કે ધન ધાન્ય, સ્ત્રી આદિ થાય છે.

વસ્તુતઃ ' ભોગભોગે ' એ ભોગ્યયોગેન ઉપરથી ચર્ચું છે. ' ભોગ ' એ ઇષ્ટ તેમજ અનિષ્ટ ઉભય જાતીય ભોક્તાબના સંબંધમાં વપરાય છે. ' ભોગ 'ના (૧) સુખ, (૨) દુઃખ, (૩) સુખદુઃખાદિનો અનુભવ (કૃત્યોનાં

ફલ) (જે અર્થો ' ભોગ્ય 'ના યતા નથી). એ આદિ બિનાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તે ગુજરાતીમાં પણ સુખ કે દુઃખ ગમે તે સંબંધમાં પ્રસંગપરવે પ્રયોજ્ય છે. ' ભોગ ત્હારા ' એ કેવલ ભોગ્યાના અર્થમાં વપરાય છે. ' ભોગનેગે હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ' અહીં ભોગ એ સારાના અર્થમાં છે.

(૩) સીપ-છીપ.-એ સખ્દ સંબંધમાં સંકટકારે ' પરંતુ સિપ્પિઆ એ રૂપ શુક્તિ (ક્તા) ઉપરથી થવાને આધાર વિશેષ છે. ' એટલું જ માત્ર લખી, તે આધાર ન બતાવવાથી ' વિધાર્થીઓના હિતાર્થ ' રૂપમાં કંઈક સંકટાય રાખ્યો જણાય છે.

શુક્તિ ઉપરથી નિયમાનુસાર તો ' સુક્તી ' થાય ને સિપ્પિઆ નહિ. પરંતુ હેમચંદ્ર (૮-૨-૧૩૮) અનુસાર વિદ્યે ' સિપ્પી ' આદેશવિધિથી થાય છે. તેથી સીપ એ રૂપ સંસ્કૃત શુક્તિ ઉપરથી નહિ, પરંતુ કેવલ પ્રાકૃતરૂપ ' સિપ્પી ' ઉપરથી થયું છે એમ કહેવું એજ યથાર્થ ઉક્તિ છે.

તનમુખરામ-મનમુખરામ ત્રિપાઠી.

સ્વીકાર.

મહીપતરામ રૂપરામ અનાયાશ્રમનો સને ૧૯૦૯ ની સાલનો રિપોર્ટ.

અમદાવાદમાં આવેલા મહીપતરામ રૂપરામ અનાયાશ્રમનો સને ૧૯૦૯ ની સાલનો રિપોર્ટ અમને મળ્યો છે, તેની પહોંચ ઉપકાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ. આ રિપોર્ટમાં આશ્રમનો હેતુ, આશ્રમની કમિટિ, ધંધા-મારત, આશ્રય લેનારાં બાળકની તપસીવ્ર, કેળવણી-ધંધાની અને નીતિ સંબંધી-૧૯૦૯ ની સાલમાં આવેલી બહીસોની નોંધ, તેમજ તેજ સાલની ઉપજ્ઞાપર્યંતુ તારણ તથા સરવાયું અને છેવટે અનાયાશ્રમની કમિટિની મીટિંગ તા. ૨૪ એપ્રિલ સને ૧૯૧૦ ના રોજ પ્રાર્થનાસમાજના લાઈ-એરી હોલમાં મળી તેનો હેવાલ, વગેરે સવિસ્તર આપ્યાં છે.

પુના ચિત્રશાળાનાં ચિત્રો.

પુના ચિત્રશાળા તરફથી અમને સુંદર અને મોદક રંગવાળાં સંખ્યા દેવીઓનાં ચાર ચિત્રો મળ્યાં છે. તે અમે આજાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ. આ ચિત્રો સારાં ને ઉપયોગી છે.

ત-ત્રી.

નિશાળોનાં ધનામપત્રક.

ભંડૂચ વિભાગ.

કારેલી—કન્યાશાળાગામ લોકો રા. ૧૭-૪-૦ સ્કુલ જમાડી. મધ્ય
ખડકીના ભાગીદારો રા. ૨૦-૦-૦ સ્કુલ જમાડી વેડજ—હકર ધરમશી
નામ અમનપુર—પા. મથુરભાઈ છબાઈ રા. ૧૦-૮-૦ સ્કુલ જમાડી
મનસુખરામ હરજીવનદાસ રા. ૧) પતાસાં.

દેવાકાંઠા-પંચમહાલ વિભાગ.

કંઠાણા—દરબારથી છત્રસાલજી રા. ૧૯-૧૨-૯ ધનામ. દેવગઢ
ખારીયા—ગહારાજીથી રણજીતસીંહજી રા. ૧૩૦) તમામ સ્કુલોગાં ધનામ.
રૂસ્તમપુરા—મે. બમનજી મારદેશજી દલાલ સાહેબ રા. ૨૪-૧૫-૦
ભુગડાં, સ્વેટો શાકર. આગદરા—શેઠ પુંજલાલ ગોપાળજી રા. ૯-૧૩-૦.
ધનામ. દાહોદ—મ્યુ. રક. નં. ૨.

સુરત વિભાગ.

મેતા—કન્યાશાળા. પટેલ ઈશ્વરલાલ નવનીતરાય રા. ૧૨-૮-૦
છોટ કાપડ વગેરે. સુરત, મ્યુ. સ્કુલ નં. ૧૬—શેઠ આભારામ રામ-
ચંદ્ર બંદરીયા રા. ૧૨) મીઠાઈ. શેઠ મગનલાલ માણજીવનદાસ નાણા-
વટી રા. ૩) ચોપડી, મી. ઝીણાભાઈ હરીભાઈ દેસાઈ રા. ૩) ચો-
પડી, મી. બેટનજી માણેકજી જંજુસરીયા રા. ૪-૧૪-૦ ચોપડી. મોતા—
ગામ લોકો રા. ૩૫) મીઠાઈ. પટેલ ઈશ્વરલાલ નવનીતરાય રા. ૩)
ચોપડીઓ. કાળા ગોપાળ રા. ૨૦-૪-૦ ઘડીયાળ. રામાનંદ ભવાનીશંકર
રા. ૧૬૦) સ્કુલ જમાડી. ખજેદ—ગામ લોકો રા. ૧૮-૧૨-૦ પતાસાં
તથા ઘડીયાળ. અમરોલી—ગામ લોકો રા. ૧૬) ઘડીયાળ, મીઠાઈ
તથા ચોપડી. ખારોલી—મી. ન્યાસચંદ માણેકચંદ રા. ૫) સ્વેટો
ચોપડીઓ વગેરે. સુરત, મ્યુ. સ્કુલ નં. ૨—મુનાબાઈ દાદાભાઈ
રા. ૩), ગણપતરામ કન્યાશાળા—ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી
રા. ૪) કેળાં વહેમ્યાં. લોધના—શેઠ દાદાભાઈ જમશેદજી રા. ૫)
મીઠાઈ. વાસાણુ—શેઠ દોરાબજી દુરામજી રા. ૩) મીઠાઈ. હુમસા—શેઠ
કાવસજી દાદાભાઈ હુબાચ રા. ૨૫) પરબ માટે.

ખેડા વિભાગ.

ખંડાણા—શા. ચતુરભાઈ વેલજીભાઈ રા. ૧૮) , પા. અમયાભા
જેરાભાઈ રા. ૨૦) , પા. વાઘજીભાઈ ધરમદાસ રા. ૧૬) સ્કુલ જ
માડી. નિસરાયા—પા. ખોડાભાઈ મૂળજી રા. ૧૫) સ્કુલ જમાડી.
મહુમદપુરા—પટેલ. ભક્તવભાઈ રા. ૧૨) સ્કુલ જમાડી. પટેલ, હરમાન
ગિરધરભાઈ રા. ૧૨) સ્કુલ જમાડી. વહેરા—સૈયદ. ફેજુ શુભાનદીન
રા. ૪-૮-૦ ચોપડીયો તથા પતાસાં. અતારસા—ખાઈ હરખા પટેલ
નરેરભાઈ બાપુભાઈની વિધવા રા. ૨૩-૪-૦ સ્કુલ જમાડી. મોગર—
કન્યાશાળા મહારામ્યાત્રી અમરસીંહજી ઈંદ્રસીંહજી વગેરે રા. ૩) મીઠાઈ,
છીંટ, વગેરે. વણુસોલી—પા. વેણીભાઈ ધનજીભાઈ વગેરે રા. ૫)
દાપડ. લોટારી—સ્કુલકમિટિના મેમ્બરો રા. ૨૫) સ્કુલ જમાડી. બો-
દાલ—પટેલ ઝવેરભાઈ ગરબડભાઈ રા. ૨૦) . પટેલ ઝવેરભાઈ દેશાઈ
ભાઈએ રા. ૨૦) સ્કુલ જમાડી, પાળજ—પગી. મુરજી જેઠાભાઈ
રા. ૩૨-૪-૦ સ્કુલ જમાડી. ચકલાસી—પઠાણ અહમદખાં વહિલો-
લખાં રા. ૭) પતાસાં. કેનીજ—જુદા જુદા ગૃહસ્થો રા. ૩) પતાસાં.
પા. જુલાભાઈ પરબુદાસ રા. ૧૦) સ્કુલ જમાડી. કરમસદ—પટેલ રે-
વાભાઈ કાશીભાઈ રા. ૩) પટેલ દલીભાઈ વહેરીભાઈની રા. ૩-૮-૦
મીઠાઈ. આમોદ—તલાટી રામચંદ્ર વાસુદેવ રા. ૧૫) ચોપડીયો, રસેટો
વગેરે. દાપોલ—પા. વહાલાભાઈ ગોપાળભાઈ રા. ૨૩-૧૨-૦ સ્કુલ
જમાડી. ચકલાસી—પઠાણ અહમદખાંન બલોલખાંન રા. ૭) પતાસાં,
ચોપડીયો. કુંધારીઆ—પા. ઉકાભાઈ દાળીદાસ રા. ૧૫) સ્કુલ જમાડી.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

સપ્ટેમ્બર. ૧૯૧૦.

અંક ૯ મો.

શ્રીમદ્ધંકરસિદ્ધાન્ત વિષે સુરત-શંકરજયન્તીમાં વાંચેલો લેખ.

(આજી ૪. ૨૮૮).

સાંપ્રત સમયમાં અધિકાર—હાલના આર્થવ્યવસ્થા સમયમાં અધિકાર વિષે કંઈ પણ વિચાર કરવામાં આવે છે? મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાંજ છે. કેટલી સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીએ કે અન્ય પુરુષોએ સ્ત્રીઓ આપેલા નિબંધો પોતાના લખેલા હોય એમ જન-મંડળને ડગવા પ્રયાસ કરે છે ! કાવ્યત્વશક્તિ પ્રતિભાનો જોમનામાં અંશ પણ નથી કે જેમણે મહાકવિઓના અન્યોત્તું પરિશીલન પણ કંઈ નથી એવા કેટલા બધા નિરક્ષરો કવિ તરીકે અણુપણ પ્રયત્ન કરે છે ! અભ્યાસક સ્થિતિમાં હોઈ ફનીઆનો બહુ ચોડાજ અનુભવ હોય છે એવા કેટલા બધા સિધ્ધો રાજ્યનીલિતું કે અર્થશાસ્ત્ર કે દંડનીતિનું સદજ પણ જ્ઞાન હોતું નથી તોપણ રાજ્યવન્તીઓનાં કાર્ય પર આક્ષેપ મૂકવા તૈયાર થઈ જાય છે, ઉદ્ભવ ને અપિચારી પુરુષોના દોરવાયલા દોરવાય છે, તે રાજા ને પ્રજા વચ્ચે ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરી દેશમાં અશાન્તિનાં ખીજ પાવે છે ! સોક્રેટીસે પોતાની પ્રજાપદ્ધતિથી કંઈ પણ વિષય બરાબર સમજ્યા વિના તેમાં ગાથું મારનાર પોતાના જમાનાના એવા પુરુષોત્તું પેગમ કેવી અચરકારક રીતે ખુલ્લું પાશું હતું તે પ્રાચીન ગ્રીસના ઇતિહાસવેત્તાને સુવિદિત છે. સાક્ષરમાં ખપવા માટે, સંસ્કૃતના જ્ઞાન વિના પણ સંસ્કૃત પદો કેટલા બધા અન્યકારો પોતાના અન્યમાં યોગ્યબંધ ઉતારે છે ! ધર્મ જેવા ગહન વિષયનું મનન કરવાની જોમનામાં શક્તિ નથી, કે ધર્મના અન્યોત્તું સ્વરૂપ જેઓ સમજ્યા નથી, એવા કેટલા બધાં પુરુષો એકબીજા પર આક્ષેપ મૂકે છે ! જેનામાં સાધારણ સંસ્કૃત જાણ સમજવા જેટલું જ્ઞાન નથી

૩૨૨ શ્રીમદ્ભંકરસિદ્ધાન્ત વિધે મુરત-સંકરજન્યન્તીમાં વાંચેલો લેખ.

એવા પણ પુરુષ શાસ્ત્રીય અન્યેનું આધ્યાત્મિક અન્ય પાસે રચાવી, પોતાને નામે પ્રસિદ્ધ કરે છે એ તો ધૃષ્ટતાની પરિસીમાજ છે. દરેક વિષયમાં મતભેદ હોય છે, તેમજ ધર્મ જેવા ગંભીર ને ગહન વિષયમાં પણ હોયજ. પરપક્ષનું ખંડન ને સ્વપક્ષનું મંડન પરાપૂર્વથી ચાલ્યું આવ્યું છે, તે પ્રમાણે સાંપ્રત સમયમાં પણ કરવામાં આવે નથી. તત્ત્વના સંશોધનને અર્થે તે સર્વથા ઇષ્ટજ છે. પણ નેતે માટે શિષ્ટાએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિજ અનુ-સરવી જોઈએ. વાદપ્રલાપ કે ગાલિપ્રદાન કંઈ યુક્તિ નથી. બાકરજી, ન્યાય, ને પૂર્વમીમાંસાના જાયા જ્ઞાન વગર શાસ્ત્રીય રીતે ખંડનમંડન કરી શકાશે નહિ; માટે પ્રથમ આવું જિયું જ્ઞાન મેળવી અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો ને પછી એ કામ જેની મરજી હોય તેણે નિઃરાંક આદરવું.

પ્રાચીન ટીકાકારો ને ટીકાકારોનો અધિકાર—આચાર્યોએ પ્રવ-તાવેલા માર્ગમાં કાલક્રમે તેમના અત્ય ને સ્વાર્થી અનુયાયીઓના આચાર્ય રથી ધણો ફેરફાર થઈ ગયો હોય છે. આ સ્થિતિ બહુધા જોવામાં આવે છે, માટે તે તે આચાર્યો પર ટીકા કરતા પહેલાં તેમના મૂળ અન્યોનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. પ્રાચીન સમયના ટીકાકારો ને હાલના ટીકા-કારોમાં કેટલો બધો તફાવત છે ! માત્ર મહાકાવ્યોના ટીકાકારો પણ પ્રાચીન સમયમાં કેટલું જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક ગણતા ! કાલાચલ મલિ-નાય જે પંચ મહાકાવ્યોનો પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર છે તે દરેક કાવ્યની ટીકાના આરંભમાં પોતાના જ્ઞાન વિષે નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

વાર્ણો કાળભુજીમર્જીગણદ્વાસાસીચ્ચ વૈયાસિકી—

મન્તસ્તન્ત્રમરંસ્ત પન્નગમવીગુમ્ફેષુ ચાજાગરીત્ ।

વાચામાચકલદ્રહસ્યમાસ્થિલં યથાક્ષપાદસ્ફુરાં

લોકેઽભૂદ્ યદુપજ્ઞમેવ ત્રિદુષાં સૌજન્યજન્યં યજ્ઞઃ ॥

તેણે કહ્યાદતી વાણીની ગણના કરી છે, વ્યાસની વાણીનો જે પા-રંગત થયો છે, તન્ત્રવિધામાંજે રચ્યો છે, પતંજલિની (ગ્રેયનામનો અવતાર—કોર્મવાન્ । સપ્તોઽહમ્ । કુપ્ર ગતો રેફઃ । ત્વયા ભક્ષિતઃ । ગોનર્દ દેશમાં—સિંધમાં તપ કરતા ઋષિના અંજલિમાં સર્પ પડવાથી ઋષિ ને સર્પ વચ્ચેનો આ હાસ્યકારક સંવાદ છે. ઋષિએ કોર્મવાન્માં રહાર નકમો

વાપરી અશુદ્ધ રૂપ વાપરું ત્યારે અર્થે તે રક્ષાર ખાઈ જઈ સર્વોડ્દમ્ કહેવાને બદલે સર્વોડ્દમ્ કહું. ને રેફ ક્યાં ગયો તેનું સમાધાન કહું કે તમે ખાઈ ગયા-આવી એક આખ્યાયિકા આલે છે) વાંછીના શુંક-રમ-નામાં જે જાતના રહ્યો છે, ગૌતમની વાછીના રહસ્યની જેણે આકલના કરી છે અને લોકમાં વિદ્વાનોમાં સૌજન્યજન્ય-મુજનતાથી ઉપજ થતું યશ જેનું આદિમૂળ છે, અર્થાત્ મહિનાય જેનું સૌજન્ય એમ વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે—આમ મહિનાયે પોતાને વિષે દરેક મહાકાવ્યની દીકાના આરંભમાં કહું છે તે ગાક્ષરયઃ સરા છે એમ હાલ માલમ પડ્યું છે; કેમકે મહિનાયે મહાકાવ્યની દીકા ઉપરાંત બીજા અન્યો પણ રમ્યા છે. છકા-વલી (વિદ્યાચરમજીવી) 'કાવ્યપ્રકાશ'ની શૈલી પર લખેલો અન્ય છે ને તેની મહિનાયે કરેલી 'તરલ' નામની દીકામાંથી એમ માલમ પડે છે કે મહિનાયે યૌગિક સૂત્ર પરના 'પ્રશસ્તપાદમાખ્ય' પર પણ દીકા કરી છે, વરદ-ચામની 'તાદ્દિશ્વર' પર પણ 'નિષ્કંટિકા' નામની દીકા કરી છે, પૂર્વભીમાંથાના 'તત્ત્વવર્તિક' પર પણ 'સિદ્ધાંતન' નામની દીકા કરી છે. તેમજ 'સ્વરમંજરીપરિમલ' નામનો પણ અન્ય રમ્યો છે, જે 'સ્વ-રમંજરી' પર દીકા હોય એમ લાગે છે. આમાંની 'નિષ્કંટિકા' ઉપલબ્ધ થઈ છે ને તે કાશીમાં છપાઈ પણ છે. અન્ય અન્યો હાલ ઉપલબ્ધ નથી. કદાચ કોઈકે કહું પુસ્તકાલયમાંથી કોઈક સંશોધકને ઉપલબ્ધ થશે, જેમ કહેજ મને મારા મિત્ર ત. ગણપતિરાયની જેઓ ત્રિવાન્દ્રમમાં રાજ્યના આશ્રમમાં સંશોધનનું કામ કરે છે તેમના પત્ર પરથી એક અગત્યના સંશો-ધનની ખબર પડી. તેઓ લખે છે કે બાસ કવિ જેમને વિષે બાહ્યકવિ લખે છે કે 'ભાસો હાસઃ કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો ચિલાસઃ' એ કવિનાં રચેલાં નીચેનાં દસ નાટકો ઉપલબ્ધ થયાં છે:-

સ્વમવાસવદત્તા

અવિમારકમ્

પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમ્

ચાલચરિતમ્

પંચરાત્રમ્

મધ્યમવ્યાયોગઃ

દરિદ્રચારુદત્તમ્

કર્ણભારમ્

દૂતચટોત્કચમ્

ઝરુમદ્ધમ્

આમ જરૂર પુસ્તકાલયોમાં કેઈકે અગત્યનાં પુસ્તકો પડી રહ્યાં છે તેનું સંશોધન થયે મહિનાયનાં ‘સિદ્ધાન્ત,’ ‘પ્રચરતપાદશાસ્ત્રીકા’ વગેરે ગ્રન્થો પણ ઉપલબ્ધ થશે. હવે વિચાર કરો કે અગાઉના ટીકાકરો કેવા વિદ્વાન હતા. તેઓ અનિશ્ચિત વચનો ઉચ્ચારતા નહોતા તેમજ અનપેક્ષિત પણ કહેતા નહોતા—‘નામૂલં લિખ્યતે કિંચિદ્વાનપેક્ષિતમુ-ચ્યતે’ એ મહિનાયનું કહેવું મહિનાયે અક્ષરે અક્ષર પાળ્યું છે. માટે કોઈ પણ મતના પર આદેશ કરતા પહેલાં તે મતના પ્રવર્તક આચાર્યના ગ્રન્થોનો ચારો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. તેમ કરવાની તે તે પક્ષના આશ્રયીઓને પણ પ્રતિપક્ષીઓના જોટલીજ જરૂર છે; કેમકે એવા અંબ્યાસધા મૂળ મતમાં હાથ કેટલો ફેરફાર થયો છે તે જણાશે તો તેમાં સુધારો કરવાનું સ્વાભાવિક રીતેજ મન થશે. જ્ઞાન વગર કોઈ પણ જાતનો સુધારો થઈ શકતો નથી, માટે જ્ઞાન તો સર્વ પક્ષવાળાઓને આવશ્યકજ છે. આ ઉપરથી કોઈ એવો પૂર્વપક્ષ ઉઠાવે કે આટલું બધું જ્ઞાન કોઈ ધણાં માણ-સોમાં હોય નહિ, ત્યારે શું સાધારણ માણસોએ ટીકા કરવીજ નહિ ? ટીકા કરવાની કોઈને મના નથી; પરંતુ પ્રમાણ વિના તેમજ અનિશ્ચિત શબ્દોમાં માત્ર વાગાટંબરથી ટીકા કરવી નહિ. વળી એટલું પણ સ્પષ્ટજ છે કે જેમ યોગ્યતા વધારે તેમ તે ટીકાકારની પ્રતિષ્ઠા પણ વધારે; માટે જેમ જાને તેમ જ્ઞાનમાં વધારો કરવો ને ટીકા કરતી વખતે જ્ઞાનતા પ્રમા-ણમાં મર્મનામાં દરીનેજ હાથ દાવું કે જેથી આપણા કહેવાનું વળત પડે.

ધર્મવિચારમાં ઉદારવૃત્તિ—ગારા નસ મત પ્રમાણે તો અન્ય વિષયની પેઠે ધર્મસંજ્ઞાથી વિષયમાં પણ ઉદારવૃત્તિ રાખવી આવશ્યક છે. લોકો મિત્ર રચિવાળા છે; તેમજ તેમની યોગ્યતા ને માદકથકિત પણ મિત્ર છે. કોઈને હમમાર્ગ રહે છે, તો કોઈને ઉપાસનામાર્ગ કે બ-ક્ષિતમાર્ગ રંગે છે, વળી કોઈને જ્ઞાનમાર્ગ પણ રંગે છે. આ પ્રધાનમાર્ગો દર્શાવ્યા, અવાન્તરમાર્ગો તે અનોક છે ને તેની પણ રચિ લોકોમાં હોયજ. જે વિદ્ય મિત્ર માર્ગોનાં પણ નીતિની પ્રતિષ્ઠા જળવાય તો તેટલો અંશે તે માર્ગો અવતર્યાજ છે. ‘જ્યોનાં ચંચિચ્ચાદૃત્તુકુટિલ્લગનાપથપુર્વા સુ-ધામેક્ષો ગમ્યસ્વયમસિ સ્વસ્તામર્ગંચ દ્રવ્ય’—કેટલાક મનુ-સરૂપ માને જાય છે, કેટલાક કુટિલ-નરો મૂર્ખ જાય-છે, એમ વિદ્ય મિત્ર માર્ગો લોકો

સેવે છે, પણ જેમ બધું જળ સમુદ્રમાં જાય છે, બધા જળનું એક ગમ્ય-સ્થાન સમુદ્ર છે, તેમ બિન માર્ગે જનારા લોકોને પણ હે શિવ, હે ધર્મર, તું એક જ ગમ્ય છે. આમ જુદે જુદે માર્ગે જનારાઓનું પણ ગમ્યસ્થાન એક હોય તો તેમાં કંઈ વાંધો નથી. ઉદારવૃત્તિના પુરુષો એમાં કંઈ દૂષિત જોતાજ નથી. માત્ર એટલું જ વિચારવાનું છે કે અનીતિ સર્વથા લાજ્ય છે, ને ધર્મના પવિત્ર નામને કલંક લગાડે તોતો તે માર્ગ વર્જ્ય ને નિન્ધજ છે.

પરિસ્થિતિની ધર્મ પર અસર—આસપાસની પરિસ્થિતિને તેમજ તે સમયના લોકોની યોગ્યતાને લક્ષમાં રાખીનેજ દરેક દેશમાં ને કાળમાં આચાર્યો નવીન માર્ગો પ્રવર્તાવે છે. એમ ન હોય તો તેઓ પોતાનાં દાર્શ્યમાં સ્થગ્ન થાયજ નહિ. ભક્તિમાર્ગ કે કર્મમાર્ગ કરતાં જ્ઞાનમાર્ગ એ ઊંચો છે એ તો નિર્પિવાદ છે. જાન્દોઅ શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે—‘તે-નોમો કુરતો યદ્યેતદેવં વેદ યદ્ય ન વેદ । નાના તુ વિદ્યા ચાવિદ્યા ચ । યદેવ વિદ્યા યદેવ વિદ્યા ઉપાનિષદા તદેવ ધર્મયજ્ઞસત્ત્વં સચતિ ’ (જે આ આ પ્રમાણે જાણે છે ને જે જાણતો નથી તે જાને કરે છે, વિદ્યા તો નાના પ્રકારની છે તેમજ અવિદ્યા પણ નાના પ્રકારની છે. જે વિદ્યાથી, શ્રદ્ધાથી, ને જ્ઞાનથી કરે છે તેજ અતિશય વીર્યવાળું થાય છે). આમ અનેક રીતે, ‘આત્મા દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો મિદિધ્યાસિતવ્યઃ’ એમાં પણ મનન ને નિદિધ્યાસનને દર્શન ને શ્રવણની પછી મૂકીને જ્ઞાનનેજ શ્રુતિએ પ્રધાન ગણ્યું છે. તેમાં પણ દેવસાદૈત્યમાર્ગે એ ઊંચામાં ઊંચું પગથીજ છે. બુદ્ધિની એમાં પરિસીમા છે. એના સિદ્ધાન્તો સામાન્ય બુદ્ધિને ગમ્ય નથી, પણ તેથી કંઈ તેની યોગ્યતા ઝોછી થતી નથી. ઉપનિષદોની એકવાક્યતા કરવી હોય તો શ્રીમદ્વંકરચાર્યનો માયા-વાદ સ્વીકારવો પડશે એમ પાશ્વલ વિદ્વાનોનું પણ માનવું છે. હાલના પાશ્વલ સ્વાયંભુવશાસ્ત્રીઓએ અણુ એ અવિભાજ્ય છે એ સિદ્ધાન્ત ખોટો પાડ્યો છે ને અણુને પણ વિભાજ્ય ગણી છેવટે તેઓ ‘પ્રલેકન’ એ-કલે પ્રકાશ પર આગ્યા છે. જે અદૈતત્વ પ્રાચીન વિદ્વાનોએ આપૂર્વ બુદ્ધિપ્રભાવથી પ્રતિપાદન કર્યું છે તે અદૈત પરજ હાલના પાશ્વલ વિદ્વાનો મંદોષનપદ્ધતિએ આગ્યા છે. પ્રાચીન આર્યોની બુદ્ધિની આધી વિશેષ થી કસોટી થાય ! અદ્ય જીવનકાળમાં પણ શ્રીમદ્વંકરચાર્ય

અતિમહાન, ગંભીર; ને પ્રૌઢ અન્યો રૂપ્યા તથા આદ્યુત દૈવશક્તિથી
 પોતાનો મત આર્યાવર્તમાં પ્રવર્તાથી ખુદમાર્ગને તેની જન્મજૂ મિમાંષા
 બલિષ્ઠકાર કર્યા એ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યનો ઉત્સવ ઉજવવા આજે આપણે.
 એકઠા થયા છીએ, તે પ્રસંગે આપણી પૂર્વસ્થિતિની સ્તુતિ કરવામાંજ
 આપણો ધર્મ પરિસમાપ્ત થતો નથી. એ પૂર્વસ્થિતિની સાથે આપણી
 આધુનિક અજ્ઞાનની દશા સરખાવવી જોઈએ. જે દેશમાં બાપા
 એટલી બધી કુળવાર્ધ કે તે 'સંસ્કૃત' -સંસ્કાર પામેલી-અપ્રજટ-
 બાપામાં કહીએ તો 'સકારવાળી' (તેના બોલવામાં 'સકાર'
 નથી વગેરે રચણે આપણે 'સકાર' સખ્દ પ્રયોજીએ છીએ),
 ગીર્વાણ, કે દૈવી બાપા તરીકે પ્રસિદ્ધ મર્ધ (દંડી કવિ 'દાન્વાદ્યં 'માં
 કહે છે તેમ- 'સંસ્કૃતં નામ દૈવી વાગન્વાચ્યાતા મહર્થિમિઃ' ; મહ-
 ર્થિઓ સંસ્કૃતને દૈવી વાણી કહે છે એમ પ્રસિદ્ધ છે), જેમાં પાણિનિ
 જેવા વૈયાકરણે પાશ્ચાલ વિદ્વાનો પણ જેનાં વખાણ કરે છે એવું 'અણ-
 ધ્યાથી' નામનું ઉત્તમ વ્યાકરણ રચ્યું, જેના પર પતંજલિ જેવા મહાભા-
 બ્યકારે 'મહાભાષ્ય' જેવો આકર અન્ય રચ્યો, જેના મુખ્ય શિક્ષા-
 નોતું વિવરણ બર્તુદરિ રાજકવિએ 'વાક્યપદીપ' નામના દુષપ્રાપ્ય અ-
 ન્યમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે, જેમાં વાદ્યમીકિ ને વેદવ્યાસ જેવા મુનિઓએ
 'રામાયણ', 'મહાભારત' આદિ જ્ઞાનના સાગર અન્યો પ્રસિદ્ધ કર્યા કે જેને
 માટે એક પાશ્ચાલ વિદ્વાને મદ્રાસમાં એક દિવસ હતું કે મને એક તરફ
 આખી દુનીઆનું રાજ્ય આપે ને જીજી તરફ 'રામાયણ' ને 'મહાભારત' તો
 હું 'રામાયણ' ને 'મહાભારત' વચ્ચે પસંદ કરું, જેમાં કપિલ, જોનમ,
 કણ્ણદ, જૈમિનિ, ને બાદરાયણે પદ્ધર્ચન રચી મોક્ષના છ માર્ગ પ્રવર્તાવ્યા,
 જેમાં પરાપૂર્વથી પણ અર્થજ્ઞાન વગરનું વેદાધ્યયન નિન્દિત મથું છેજ,
 શ્રુતિ પણ કહે છે કે 'સ્થાણુરયં મારવાદઃ કિલામૂત્ અધીત્ય ચેદં ન
 વિજ્ઞાનાતિ ચાડર્થમ્ । ચોડર્થસ્ય રૂત્ સકલં મદ્રમશ્રુતે નાક્રમેતિ સા-
 નધિચૂતપાપ્મા' (વેદનું અધ્યયન કરી જેને અર્થનું વિજ્ઞાન નથી-જે
 અર્થ બરોજર નાણુતો નથી-જ્ઞાનાતિ નહિ પણ વિજ્ઞાનાતિ હતું છે એ
 પણ લશમાં લેવા જેવું છે-તે બાર વદન કરનાર ચાંમત્રા જેવો છે; જે
 અર્થ નાણું છે તે સકલ દલ્યાણુ ભોગવે છે, સ્વર્ગ પામે છે, ને જ્ઞાનથી
 તેના સર્વ પાપનો નાશ થાય છે), જેમાં બાપાશુદ્ધિનું એટલું બધું મહા-

ત્મ્ય સ્વીકારાયું છે કે ‘एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुम् भवति’ (એક શબ્દનું સારું જ્ઞાન ને પ્રયોગ સ્વર્ગમાં ને આ લોકમાં કામના પરિપૂર્ણ કરે છે) એમ મનાયું છે, જેમાં શ્રીમદ્ધંકરાચાર્ય જેવા અપૂર્વ ને દૈવી આધ્યાત્મિક શક્તિવાળા આચાર્યશ્રીએ અતિ-ગંઢનું માયાવાદ પ્રતિપાદન કર્યો.....છલાદિ, ઇલાદિ—એવા આ આપણા દેશમાં હાલમાં બ્રાહ્મણો કેવી અસુ-દશામાં છે ! ખરેખર, એ દશા તો શોચનીયજ છે. ધર્મ પ્રવર્તાવનારા ને તેનું રક્ષણ કરનારા બ્રાહ્મણોજ હોય છે. તે બ્રાહ્મણોમાંથી બહુતેજ ઝાંખું થાય તો લોકમાં ધર્મ સિધ્ધિ થાયજ. હાલ ધર્મ પર ઘણી અનારથા જેવામાં આવે છે તેનું એક કારણ બ્રાહ્મણોની આ અવદશા છે. બૃદ્ધે કે બુદ્ધરની માનનીય સંતાને હાલના કેટલા બ્રાહ્મણો ગોચ છે ! ‘સાધારણ’ સંઘર્ષ કરાવેલો હોય તો તે પણ શુદ્ધ બાપામાં કરાવી શકે એવા બ્રાહ્મણો મળવા દુર્લભ યદિ પડ્યા છે. શાસ્ત્રિવર્ગ હુમ્મ ‘યતો જય છે.

‘ છેક કદિણમાં બ્રાહ્મણો; મદ્દા ને જ્ઞાન—શુભરાતની દશા આવી શોચનીય છે અને દેશના અન્ય બાગમાં પણ બહુમા આવી દુર્દશા છે; તોપણ હજી આર્યભૂમિમાંથી બ્રાહ્મણ ત નહીં થયું નથી. ગયે વર્ષે આ સમયે હું રામેશ્વરની યાત્રાએ ગયો હતો તેમાં માર્ગમાં કુંભકોણમ્, કાંચી, ચિદંબરમ્ આદિ સ્થળે તેમજ રામેશ્વરમાં વેદચાળા ને શાસ્ત્રચાળા દેવાલયોમાં હોય છે કે તેની આથે જોડાયેલી હોય છે એમ મેં જોયું. રામેશ્વરમાં દરેક યાત્રાળુ પાસે ગોર એ સંસ્કૃતચાળા માટે અમુક રકમ લે છે ને યાત્રાળુ ન આવે તો ગોરને જ મળે તેમાંથી તેને એ રકમ આપવી પડે છે. ચિદંબરમ્માં શિવનું સ્ફટિક લિંગ છે ને એને માટે એમ કહેવાય છે કે કાશીના વિશ્વેશ્વર કરતાં એક તમ્બૂર એનું ગાહાત્મ્ય વિશેષ છે, તે સ્થળે દરરોજ પંચ-ગવ્યથી શિવની પૂજા મન્ત્રાનુસારે થાય છે, તે બ્રાહ્મણો શુદ્ધ મન્ત્રોચ્ચાર કરે છે ને તેમનું સંસ્કૃત જ્ઞાન પણ સારું જણાય છે. એવે સ્થળે અનારથા કે સિધ્ધિ આરથાવાળા પુરોયોમાં પણ આરથા ઉત્પન્ન થાય છે ને દંડીભૂત થાય છે. દક્ષિણના દેશી રાજાઓ, મહીશ્વર ને ત્રાવણકોરના રાજાઓ, તેમજ સરકાર તરફથી પણ મદ્રાસ ને તામિરમાં સંસ્કૃત પુસ્તકાલયો છે ને રાજાઓ અન્ય બાગના રાજાઓ કરતાં સંસ્કૃત વિદ્યાને વિશેષ ઉત્તેજન ને આશ્રય આપે છે. મહીશ્વર તરફથી ‘તૈસીરીય સંદિતા’ તથા

૩૨૮ શ્રીમદ્ભંકરસિદ્ધાન્ત વિષે સુરત-સંકરજન્મ-તીર્થાં વાંચેલો લેખ.

શ્રીમદ્ભંકરાચાર્યના 'ઉપદેશસાદ્બત્રી,' 'અમૃતજલદરી,' 'ગીતાબાધ્ય' તથા પ-
રસુરણા ગ્રન્થો વગેરે ઘણા ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થાય છે ને તે વિદ્વાનોને મદ્દત
મોકલવામાં આવે છે, મારી પાસે પણ એ બધા ગ્રન્થોની એકેક નકલ
આવી છે.

આપણા ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યો ને સરકાર—આપો રાજ્ય
તરફનો આશ્રય આપણા દેશીરાજ્યમાં નથી. બ્રિટિશ રાજ્ય તો આપણા
ઇલાકામાં પણ 'બૉમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ' નામની પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાળા
વિદ્વાનોને આશ્રય આપીને તૈયાર કરાવે છે. એમાં પ્રાચીન ગ્રન્થોનું જીવે
જીવે રચણેથી મેળવેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોને આધારે સંશોધન કરવામાં
આવે છે. એ પુસ્તકમાળામાં મેં 'સર્વપથીન ટીકા (મહિનાયપૂર્ત)
સહિત અદિકાવ્ય', ' સમ્રાટજગન્નાથવિરચિત રેખાગણિત ' મહિના-
યની ટીકા તરલસહિત ' એકાધર્મી ', એના પુત્ર કુમારરાગિનિરચિત
સ્તનાપણીટીકાસમેત વિદ્યાનાથપ્રણીત ' પ્રતાપરુદ્રવશોભૂયશ્ચ ' તેમજ ' દેવા-
કરણભૂષણ ' ગ્રન્થોનું સંશોધન કર્યું છે. આ ઉપરથી સ્વાતુભવ પરથી
હું કહું છું કે અંગ્રેજ સરકાર, વિદેશીય છતાં, સંસ્કૃત વિદ્યાને આશ્રય
આપે છે તેવો આપણી તરફનાં દેશીરાજ્યો તરફથી આશ્રય અપાતો નથી.
વડોદરા રાજ્યમાં પાટણમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનો મોટો જથ્થો છે, પણ તેમાંથી
એક પણ પુસ્તક મેળવવું હોય નો ઘણી દરકત પડે છે; પણ દક્ષિણમાં
પ્રમાણુશૂન્ય નકલો ગણી રાકે એવી સર્વ સંમદસ્થાનોમાં અવરથા હોય છે.
આ પ્રમાણે દક્ષિણની એકંદર સ્થિતિ સારી છે, લોકો ભાવિક છે, ચાલિ-
વર્ગ મોટો ને માનનીય છે.

ઉપસંહાર; પ્રભુપ્રાર્થના—આપણા દેશમાં પણ સંસ્કૃત વિદ્યાની
રુદ્ધિ થાય ને આપા ઉત્તરવપ્રસંગો એવી રુદ્ધિ કરવાની આપણામાં સ-
હજુદિ ગ્રેરે કે જોયી આ ઉત્તરવો ઉત્તરવો સાર્થક થાય એવી મારી સંકર
પ્રતિ પ્રાર્થના છે. છતાં આપણામાંથી રાયદેવ વર્ધ કરારરતિ પ્રેરણ ને
અંકુશ વધે એવી સદ્બુદ્ધિ આવે એવું શ્રુતિવાક્ય પંડી મારો નમ લેખ
પરિસ્થગામ કરું છું:—મુહ નાંચવતુ મુહ નાં મુનન્તુ મુહ ચૈવ્ય ક-
સ્વાચદૈ । તેજસ્ય નાયર્થોતમસ્તુ મા યિંદિગાયદૈ ॥ ઓ શાન્તિઃ
શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

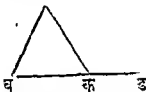
ભૂમિતિ સ્કન્ધ ૧ નો ૧૬ મો, ને ૩૨ મો સિદ્ધાન્ત.

૧૬ મા સિદ્ધાન્તની પ્રતિજ્ઞા જ્ઞાનગદાદુર જમશેદજી અરદેશર દલાલ-
જી ભૂમિતિમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

જો દ્વાર્ધ ત્રિકોણની એક બાજુને લંબાવી તો બહારનો ખૂણો માંહે-
ના સામસામેના ખૂણા માંહેલા દ્વાર્ધ પણ એક કરતાં મોટો થશે.

આ પ્રતિજ્ઞામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે ‘ માંહેના સામસામેના
ખૂણા’ને બદલે ‘ માંહેના સામેના ખૂણા ’ એમ સુધારવું.

અ

અવક ત્રિકોણની એક જાણુ ચક્ર વધારી, તેથી અકડ ખૂણો
થશે, તે ત્રિકોણની બહાર હોવાથી બહારનો ખૂણો કહેવાય છે. અ, વ,
ને ક એ ત્રણે ત્રિકોણની અંદરના ખૂણા છે. બહારના અકડ ખૂણાના
સંબંધમાં, અકવ ખૂણો અકડ ખૂણાની પાસે હોવાથી ‘ માંહેનો પાસેનો ’
કહેવાય છે; અને અવક ને વચક એ બે ખૂણા ‘ માંહેના સામેના ’
કહેવાય છે; ‘ માંહેના ’ એટલે ત્રિકોણની અંદરના ને ‘ સામેના ’ એટલે
બહારના ખૂણાની ‘ પાસેનો ’ નહિ એવા.

છપેલા પ્રતિજ્ઞામાં આપ્યું છે. તે પ્રમાણે તો જોમ અવક ને વચક
માંહેના સામસામેના ખૂણા છે, તેમ વચક ને કઅવ પણ માંહેના સામસામેના
ખૂણા છે. આ પ્રમાણે તો બહારનો અકડ ખૂણો માંહેના ગમે તે દ્વાર્ધ
ખૂણા કરતાં મોટો થાય, ને એમજ હોય તો પ્રતિજ્ઞામાં ‘ માંહેના સામ-
સામેના ખૂણા ’ લખવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. પણ અકડ ખૂણો અકવ
ખૂણા કરતાં મોટોજ હોય એમ કંઈ નથી; જરામર પણ હોય. અકવ ખૂણો
કાટખૂણો હોય તો અકડ ખૂણો પણ કાટખૂણોજ રહેશે જોઈએ (૧-૧૩).

૧ લા સ્કન્ધના ૩૨ મા સિદ્ધાન્તની પ્રતિજ્ઞામાં પણ સદજ સુધારો
કરવાની જરૂર છે.

‘ બહારનો ખૂણો માંહેના અને સામેના બે ખૂણાઓની બરા-
બર થશે. ’

‘માંહેના અને સામેના’ને બદલે ‘માંહેના, સામેના’ આમ કરવું. આગળ, પુસ્તકમાં, ‘બહારનો ખૂણો ઝકઢ માંહેના સામેના ખૂણાઓ કઢવ, ઝકઢકની બરાબર થશે’ એમ આપ્યું છે, તેમાં ‘માંહેના સામેના’ એ શબ્દો બરાબર છે.

ઉપર સમજાવ્યું તે પ્રમાણે ત્રિકોણની બહારના ખૂણાના સંબંધમાં ત્રિકોણની માંહેના, પાસેનો ખૂણો ‘માંહેનો પાસેનો’ ખૂણો કહેવાય છે, ને બીજા બે ખૂણાઓ ‘માંહેના સામેના’ ખૂણાઓ કહેવાય છે. જે માંહેના છે તેજ સામેના (પાસેનો નહિ એવા) છે, માટે ‘અને’ અવ્યય બે વિશેષણની વચ્ચે મૂકવાની જરૂર નથી. તે મૂકવાથી એવો અર્થ થાય કે માંહેના ને સામેના બે જુદા જુદા ખૂણા હશે.

રામેશ્વરયાત્રા.

(ચાલુ ૫. ૨૯૭ થી).

શોલાપુરઃ તુળજાપુર. તા. ૬-૫-૦૬ થી તા. ૯-૫-૦૬.

હરિગીત.

રાત્રી ગઈ સુંદર મનોહર શુષ્કા વિચારની,
 ને પ્રાત્ર યાતાં દેશ ઉજ્જડ શુષ્કની ઝાંખી ચર્મ;
 “ તે કેદવું છે, ” “ કેટલે ” ના મન વિષે તરોં સ્કુર્ચા,
 બહુ શ્રાન્ત, બેઠા આસમાં તો આબ્યું શોલાપુર. લાં. ૨૧

અતિ દૂર તુલ્જાપુર હવું જ્યાં માતૃતુલ્જાદેવરે,
 આબ્યું છ ટેકરોં શુષ્ક પર; તોપણ મનોહર તે હવું;
 મંદિર વિષે ભૂતિ હતી હોઝાણમાં માતા તણી,
 હવું આમ ન્હાતું, લોકનો પણ ઘોષ ને ગર્હો ધણી. ૨૨

નાણુક જડેલાં એકમાં વિધવિધ કંઈ લાં નીરખ્યાં,
 ભિન્નુક અને અતિધૂન લોકો રથજે રથજે નજરે પડ્યા;
 પણ ભૂતિ ને મંદિર તણી નહિ દિવ્યતા કદોં વીસરે,
 એ ચારુ રથજમાં ચારુ જન જઈને વસે એ ઇચ્છું હું. ૨૩

અનુબંધ.

વિપ્રબ્રહ્મવિવેકેથી બહારના આવકારથી,
ગયા આવાસમાં તેના ભોળવાઈવિનંતિથી. ૨૪

તોટક.

હતોં એરડોં બાંગોં તુડી નમતી,
ભોંત ભૂમિ પરે દોંસતી પડતી,
નમતી, હરતી અમ વિપતણો,
અતિથિજનના સતકારતણો. ૨૫

તહોં દ્રવ્યતણા બ્યય અરૂપ વિના
છિદરો અનિશ્ચય દતાં ભોંતગાં;
રજ ભાંધ પરે બહુ ઊડતોંતી,
તપખીર વિના છિદ આજુતોંતી. ૨૬

દેશી ચોપાયા.

ગાય ઘોડું કે અચ્ચર સર્વે ભિત્તિ છિદ્રમાં ભેયે,
અંદરના લોહો કરતા શું તે ભેવા લક્ષ્યાયે. ૨૭
અથ્થ બહાર ગાડીના બાંધ્યા, તે પણ સ્થળસંક્રેચે,
ગાડીવાન ને અન્ય પુર્યા ત્યાં તે સર્વે દિલ ખુંચે. ૨૮
જાત્રિ અર્ધને અન્તે જાણું શોભાપુર જાણીને,
ચહી લીધું સર્વેએ આ ને સ્તતા સંક્રેચીને. ૨૯
“ચાર વારની ભૂમિમાં પણ ખીજો શું ઊભો રહે” ?
છેડાયો ત્યાં અથ્થ એમ, તે બીજને સંહારે. ૩૦
લક્ષ્મીની ખત્તા આખી તે અર્થે બીજને,
ખારીલો ખોખારા કરતો, લીધી અમ નિદ્રાને. ૩૧
યુદ્ધ વધું તે રમણમાં જાણે લડયેયાઓ મહાલે,
અન્ધારામાં ધ્રુમે અથો, ગાડીવાનને સાથે. ૩૨
હારેલો ભિત્તિછિદ્રમાં ઘાલી મુખ ખોખારે,
લક્ષ્મી અન્ય પડતાં ઘોડો દ્યાર્દ રવર દિવ્યારે. ૩૩
લાત માત્તારો ગારીને નહિ સંતોષી જાયે,
હારતાર સંહારનારને પ્રહારવાને ભેયે. ૩૪

દ્વાર વિનાની છિન્નવતી તે ઓરડીમાં “ ઓ આબ્યા ”,
એમ માની લયબીત કરે ને દિલ સહુનાં દુઃખાં. ૩૫
એક ક્ષણે જે શાન્તિ થાયે, ચાર ક્ષણે યુધ આલે,
ઘોડાઓ નહિ ગાંબ્યા જાયે, માર્ગો માર્ગો આલેહાદે. ૩૬

અતુલુભ.

અરુણોદયકાલે તે તબ્બું સંગ્રામસ્થાનને,
સંભારે હજીએ તેને, ધન્ય છે ધન્ય વિપ્રને ×. ૩૭
× × ×

હરિગીત.

તે સ્થળ થકી પાછા દુર્ધા, ને પેખ્યું શોલાપુરને,
તે ગ્રામ મેલું લોક મેલા હૃદય પશ્ચ મેકાં દશે.*

× શોલાપુરના શાન્ત જંગલમાંથી તુળજપુરના આ મંદિર આવના-
સમાં જઈને રહેવું કેવું ફાળ્યું હશે તેનો ખરેખરો ખ્યાલ તો અનુભવીનેજ
આવે, પણ ઉપહું ચિત્ર કંઈક ઝંખી કરાવશે. શોલાપુરમાંથી નીકળતાં
પહેલાં અમારા ત્યાંના સ્નેહી મિ. પાટિલે તુળજપુરના એક માણસ પર ખાસ
ચિટ્ટી લખી આપી હતી. મિ. પાટિલ પોતાના દામરાર શોલાપુરથી પુને
જવાના હતા પણ અમને તુળજપુરમાં જવાની ગાડીઓની ને તુળજપુરનાં
અમારા રહેઠાણની બરોગર સગવડ યાચ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને
તેઓ પોતાને કામે ગયા. તેમણે જે તુળજપુરના માણસ પર ચિટ્ટી અમને
આપી હતી તે માણસને અમને ન મળવા દેતાં ને તેને ઘેર ન જવા
દેતાં, ઉપરના વિષે પોતાનો મુકામ મંદિર પાસે છે એમ આગ્રહ કરી
ત્યાં અમને બોલાવ્યા. શોલાપુરમાં જતી વખતે તેમજ યાત્રાથી પાછા
ફરતાં મિ. પિત્રે ને મિ. પાટિલે ઉત્તમ જંગલોઓની સગવડ રાખી હતી
ને તેમના અગે અતીવ ઉપકૃત થયા છિયે. તુળજપુરમાં સગવડ પડે માટે
અમને ખાસ ચિટ્ટી લખી આપવામાં આવી હતી પણ ઉપરના વિષયના
આગ્રહથી ને એની દેખીતી મમતાથી અમે એનેજ આવાસે ગયા. ત્યાંના
વિચિત્ર અનુભવનું ચિત્ર હજી સાક્ષરું હોવાથી અત્ર આપવું આવશ્યક
લાગ્યું છે.

* અત્ર રહેવું આવશ્યક છે કે મિ. પિત્રે ને મિ. પાટિલ ને

નિસ્તેજ આલસ્યે ભર્યું બહુધા નગરમાંહે બધું,
ઉદ્યાગ ગિર્નાના* યદી બહુતા હૈવનને પોપત્તું. ૩૮

શિવજીતણું ત્યાં લિંગ ગ્રીવામાં કરી ધારણુ કરે,
લિંગાયતી તે લોક, વિપ્રજનોયદી સ્પર્ધા કરે;
મંદિર વળી છે વૈન ધર્મી લોકનાં શોલાપુરે,
હા ! હિંદમાં મતગિજતા પન્થોતણી શું વસી રહે. ૩૯

શોલાપુરથી ત્રિપરી: ૯ મીથી ૧૦ મી.

દુતવિલંબિત.

કરો સમાપ્ત નિરીક્ષણક્રમને,
ત્રિપરી ગ્રામ જવા સજ્યું એહને;
નવસ માર્ગે વિશે નયનો ગયાં,
અર્ધ નિશીથ સમે બહુ શાન્તતા. ૪૦

x x x

વસન્તતિલકા.

સૃષ્ટિ પરે વરસતી હતી શાન્તિ નેમાં,
ચન્દ્રે હતી કરી લોહા વન ને ગુહામાં;
જાણે પડ્યો સરતમાં, નદિ યાક લાગે,
તે દોડતો, રહ્યો જતો, અગ ગાડી સાથે. ૪૧

આ શાન્તિને યુધુધુધુ સ્વર કેમ છેદે ?
આનંદ આ સરતપ્રેક્ષણનો દરે શું ?
દોશે નિશાચર ભયંકરનો શું ચન્દ્ર ?
ના ના નહીં મન પરે જરૂરી શાન્તિ લાવ. ૪૨

શાન્તિ મધ્ય શૌંત્ર્યતા બહુ તીવ્ર વ્યાપી,
આખેર લુંગમદરા નહીં આવી બેઠી;

તેમનાં માણસોએ ધણીજ સરસ પ્રકારની અમને સગવડ કરી આપી હતી.
પણ આ સદ્ગૃહસ્થો જેવા શોલાપુરમાં બહુ યોગ્યાન દશે. લોકો સાધારણ રીતે
મેલા તે કપડી જણાતા હતા.

* ગિર્ના એટલે મિલ.

રૂપેરી ચંદ્રિરણોધી રૂપેરી પાણી,
જોતાં મનોહર ચંદ્ર બહુ હર્ષ લલાણી. ૪૩.

કાળી શિલા પર જતો જલવેગ બારી,
ત્યાં ફીણુ બુદ્ધુદ કરે બહુ સજ્જ કારી;
આ સ્થાનમાં કંઈ શિલા કંઈ મોટી દૂરે,
ચતો કરે સરિતવેગ ઘટાડવાને. ૪૪

કો' સ્થાનમાં સરિતવેગ વિશેષ દીસે,
કો' સ્થાનમાં ફીણુ શિલાની પરે પ્રકાશે;
ત્યાં ફીણના સ્વસ્વાદ મધુર માંહે,
શું ચન્દ્રબિમ્બ જલમાં કરી નૃસ મહાસે. ૪૫

અનુકૃત્ત.

કરી લે ચન્દ તું નૃત્યો, રમી લે સ્થળ આ વિશે;
મધુરી વાગતી વીણા વારિમાં તાલ આપશે. ૪૬
વિહરે શોક બારે ને પ્રસારે હર્ષ એ સહુ;
વિહરે સ્પ્રિતી માયા, ને કરે ચાન્તતા બહુ. ૪૭.

શિલાઓ સ્વામ આ સ્થાને, શિલાઓ કોઈ તે સ્થળે,
કુદંતાં વારિતાં ફેળે, જુદી જોડ ત્યાં કરે. ૪૮
ઉભી રૂઢે આલિ ગાડી તું. ઉભી રૂઢે જરો આ સ્થળે;
દિવ્યતા સ્પ્રિતી જોતાં, નિશીથે હર્ષ ઉછળે. ૪૯

x

x

x

વસન્તતિલકા.

જોયું ન જોયું થયું આ હાણુ ચારમાંહે,
સ્વમાં સ્વાં અનિલધા મુખો નિદ્રમાંહે;
ગ્રાતઃસમે જન જુદા અતિસ્વામ દીઠા,
સૌહર્ય ને સ્થળ રૂંધે પણ ત્યાં સ્વાર્થતાં. ૫૦
લોપે ગરીબ કુળના દૂર દૂર નાસે,
જુદા મનુષ્યધરી તે બચલીત દીસે;

લીંગોતરી ફળ ફલો બહુ લાંબ જોયું,
યાકવા તથાપિ સુખમાંથી ત્રિપટ્ટિ* આનંદ.

૫૧

×

×

×

ત્રિપટ્ટિ: તા. ૧૧-૫-૦૬ થી તા. ૧૫-૫-૦૬.

અનુષ્ટુભ્.

ન્હાતું તોએ ધણું રુંડું આમ આં ત્રિપટ્ટિ વસ્યું,
ધણી જાગર શોભા ને ભાષા વૈવિધ્ય નીરખ્યું. *

૫૨

દેવમંદિર ને બન્ધ્ય જોતાં આનંદ આપતાં,
હતી લાં દેવમૂર્તિઓ પૂરી અંધાર મધ્યમાં.

૫૩

સ્માર્ત ને માધ્વમાર્ગોના બેદ રામાનુજ તણા,

પન્થ પન્થ તણા જુદા વિચારોની નહીં મણા,

૫૪

* ત્રિપટ્ટિ અથવા ત્રિપટ્ટિ અથવા ત્રિપટિ એમ બિન્ન બિન્ન રીતે એ ગામનું નામ ઉચ્ચારાય છે. 'ત્રિ' એટલે 'ત્રી' અર્થાત ત્રિ-પટ્ટિ એટલી 'ત્રી પટિ' એમ કેટલાક લોકો એ નામ વિશે સમજીતી આપે છે.

× ત્રિપટ્ટિના જનરમાં જાંધીજ ભાષાઓનો ભેળભેળ ચાલે છે. યા-ત્રાણુઓનીજ માથે લેપારીઓને વધારે સંપંધ હોવાથી તેઓની જુદી જુદી ભાષાઓ બાંગીતુટી સમજે છે ને તે લોકો તેમજ યાત્રાણુઓ વાત કરે તે સાંભળવામાં ઠીક આનંદ મળે છે.

રંભાનુજઓમાં એ જાત સહજ નિરીક્ષણથી નજરે પડે છે. એક વર્ગ, વડગત્રે અથવા રામાનુજઓની ઉત્તરની શાખાનો છે, ને બીજો, તે-ગલ્લે અથવા દક્ષિણની શાખાનો છે. એ બે વર્ગના લોકો દીલાં તાણે છે તેમાં દેખીતોજ ફેર હોય છે. વડગલ્લે રામાનુજઓ ઘાંડી વગરની પ્યાલી અથવા અંગ્રેજ અક્ષર U ના આકારનું દીકું કરે છે, ત્યારે તેગલ્લે રામા-નુજઓ તેની નીચે નાક પર ઘાંડી અથવા સીધી લીટી અથવા અંગ્રેજ અક્ષર Y ના આકારનું દીકું કરે છે. જન્મે વર્ગના લોકો ચૂંચ ખોડાવે છે ને બન્ને વિચિત્રાદૈતીઓ હોય છે. જન્મેનું દીકું સફેદ હોય છે ને કેટલીક વાર તેઓ વચમાં લાલ લીટી ખેંચે છે, તે લીટી કદમીદેવીસૂચક છે. સુખ્ય દીકું વિષ્ણુના બે પાદ સૂચવે છે. માધ્વલોકો છેક દક્ષિણમાં વધારે હોય છે. તેઓ અદૈતમાં નથી ગાનતા, ને તેઓનું દીકું લાલ હોય છે ને તેની વચમાં કાળી લીટી હોય છે.

મતભેદ તણા સર્વે દુષ્ટ આગ્રહ જોઈ છે,	
અન્ધ શ્રદ્ધા થકી અત્ર ચતુતા જલુ તે દરે. +	૫૫
રામચંદ્રજીનું મોહું, શેષશાયી તણું બીજું,	
ગોપુરો ઉચ્ચથી દીપે દેહરૂં આગમાં જલુ.	૫૬
કરી આરતિ કર્પૂરે બ્રાહ્મજો દેવમંદિરે,	
ધરે મૂર્તિ પરે સારે અંધારૂં તે રથજે રામે.	૫૭
દર્શનાન્તે કરે અર્ચા, સુગન્ધિતલ્લી ગદતને,	
પંખો નખાવી મૂર્તિને વિધિઓ જલુ આદરે.	૫૮
‘ હો ગયા ’ ‘ હો ગયા ’ બોલી માત્ર નાણુક માગતા, †	
વિપ્ર લોભી હતા સાંના છતાં સંતોષીઆ હતા.	૫૯

x

x

x

કપિલધારા:—

સિખારિણી.

કપિલધારા શ્વેતા રત્નસમ દરે ચળકતી,
પટંતાં ઉચ્ચથી કલશવધી કર્ણુ હરતી;
જઈ રનાનાંતે ત્યાં કપિલ-ધરાનાં દર્શન કર્યાં,

+ એક પન્યના લોકો બીજા પન્યના લોકોના મંદિરમાંની વિભૂતિ મુદ્દાં કપાળે નહિ આડકાડે. અમારા ત્રિપટીના રનાર્ત રનેદી ગિ. સુન્દરમ્ એ ત્યાંના ગર્વમેન્દ્ર પ્હીડર સાથે આ વિષે વાત છેડી બતાવી આપ્યું કે જુદા જુદા પન્યના લોકોનો દુરાગ્રહ ત્યાં જગરો છે. બન્ને અંગ્રેજી બાણુતા હતા છતાં સામાની આપેલી વિભૂતિ લેવાને પણ વાંધો દર્શાવતા હતા.

† ત્રિપટીમાં તેમજ દક્ષિણમાં બધે ઠેકાણે મંદિરમાં અંધારૂં દોવાથી દેવનાં દર્શન પણ કરજાને કર્પૂરની આરતિ કરાવવી પડે છે. આરતિ કરી રહ્યા બાદ બ્રાહ્મજો ચંદનાદિ સુગંધિ આપે છે, દેવને એક મોટો પંખો આપેથી નંખાવે છે, આદિ જુદી જુદી વિધિઓ કરાવે છે. બાળ પોતાની સિવાય બીજાનું જ્ઞાન ન હોવાથી માત્ર “ હો ગયા ” ? “ હો ગયા ” ? અર્થાત્ “ તમને દર્શનનો સંતોષ થયો ? ” એટલો પ્રશ્ન એની એજ બાપમાં પૂછી શકે છે. આથી પણ જુદે જુદે રથજે દીક પારકસ ઉત્પન્ન થાય છે.

અને અદ્રિ યંડો નિરખી નયનો શીતલ થયાં. ૧૦

x x x

બાલાજી—પાપમેચિની: હરિણી.

દરસણુ કયાં બાલાજીનાં, જઈ ગિરિમધ્યમાં,
વિવિધ કુલ ને વૃક્ષો કેરાં તણી રૂડી ઘાટિમાં;
નદિ નિરખવાં સૃષ્ટિમાંજે બહુ રથજ એહનાં,
સર્વેર મનને આનંદેથી વિશુદ્ધ બનાવતાં. ૬૧

મંદાકેન્તા.

બાલાજી ને નહીં નિરખતાં પાપમેચિનીને,
ચાકી કાયા પણ નદિ નદિ જૂલસું તે સુખોને;
યાગાજીના શ્રમમહી વસે જે સુખો વિશ્રમધ્યે,
તે આનંદો અનુભવી વિના અન્ય ના કો'પિ જાણે. ૬૨

x x x

મદરાસ: તા. ૧૬-૧૭. તોટક

સુખી ગામડું તે વનવાસ દયાં,

મદરાસ મહીં પહોં વાસ કયાં;

૧. કપિલ ધારા પર રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંદર દ્વેએ વિસ્તારમાં કાવ્ય લખ્યું છે; તેમાં તે ઠેકાણાની બધીજ ખુબીઓનું સ્વસ્થ વર્ણન આપી જાય છે એટલે પુનઃકૃતિની જરૂર નથી. જુઓ “શાળાપત્ર” ઑક્ટોબર, ૧૯૦૯, પા. ૩૦૫ થી ૩૦૭.

૨. પાપમેચિનીનાં અતિમનોહર રથજ પર માફે લખેલું વિસ્તારથી વર્ણન “શાળાપત્ર” ઑક્ટોબર ૧૯૦૯, પા. ૨૯૨ થી ૩૦૫ કે “વસન્ત” કે “સમાલોચક”નાં લગભગ તે વખતનાં પુસ્તકોમાં જોવું. “બાલાજી”નું ચુજરાતમાં જાણીતું દહેડું માત્ર સુરતમાંજ છે. “બાલાજી” દક્ષિણમાં “નોકેશ”ના નામથી ઓળખાય છે; કારણ કે વેંકટ ગિરિ પર એ સાં વિરાજે છે. સાં કોઈ “બાલાજી” ચું તે જાણના પણ નથી. “બાલાજી” ત્રિપરીથી સાત માર્ગે દૂર છે ને સાંથી ત્રણેક માર્ગે “પાપમેચિનીને”. સુંદર જોરા છે.

વર્ણનથી કવિ કહે છે કે There is a pleasure in poetic

બહુ મંદું અને ઉકળાટ ભર્યું,
 હવું સહેર ન કાંઈ વિવેક ભર્યું. ૬૩
 વિજળીતણી ટ્રામ ન કાંઈ ફડી,
 નહિ વાહન અન્યતણીજ ખુબી;
 મનુજો કપટી કમળત દીક્ષા,
 બહુધા નહિ સાં નિરખી ઋણુતા.* ૬૪
 ફળ ફળ અને બહુ આમ્રતણાં,
 અનનાસ તણી ખુબીની ન મધ્વા;
 સહુ સોધું અને રસપૂર્ણ મળે,
 શ્રમ રાગિતણે દિનતાપ ટળે. ૬૫
 જન બોલી વદે મુખમાંથી કંઈ,
 મુણી તે અમ બ્રાન્તિ વિશેષ થઈ;
 પણ મૂર્ખ અને સહુ કાંઈ નરો,
 વદશે કંઈ જાદુપિટનાજ સ્વરો. ૬૬
 અમને સુખદાયક એક મળ્યો,
 નર વિશ્વમ કાધર ઝોડ સમો;
 શુદ્ધસાધન, સર્વ સુખેથી મળ્યાં,
 શ્રમ ગાડી તણા અમ દૂર ટળ્યા.† ૬૭

x

x

x

pains, which only poets know. (કવિઓના કવિતા બનાવવાના શ્રમમાં પણ એક મજા રહેતી છે ને તે મજા માત્ર કવિઓજ પીછાને છે). યાત્રાગુઓના યાત્રાના શ્રમમાં કોઈકે કોઈકે વખત થતા બારે કંટાળા છતાં પણ સુંદર સ્થળો જોવાથી ને અનુપમ આનંદ થાય છે તે પણ માત્ર યાત્રાગુઓજ જાણે છે. એ આનંદનો અનુભવ નહિ મેળવનારાઓની નજર આગળ માત્ર મુસાફરીનો શ્રમજ તર્પા કરે છે ને તેઓ તેની વિરુદ્ધ થાય છે; પણ એ શ્રમનો પણ આનંદ અનુભવીનેજ હોય છે ને એ આનંદ વર્ષો ગુથી પહોંચે છે. શ્રમ જૂઠાય છે; આનંદ ને તેના વિચારો વાગોળાય છે, ફરી ફરી ચિંતનના ખોરાક થાય છે.

* મદ્રાસ મોટું શહેર છે ને તેથી કેટલેક અંશે આ બધું સ્વાભાવિક છે.

† મનુરોથી ચર કરી ગાડીવાળાઓ, દુકાનદારો, ને બટકતા રખ;

શ્રમ સર્વ હરે કંઈ સ્ફૂર્તિ કરે,
ચક્રચૂર મનુષ્ય કદી ન કરે,
'વિહરો' સહુ વૈદ વદે મુખથી,
વિહરાતું નથી પણ જે નિજથી;

૬૮

નર પંડિતનું છ સદા પ્રિય જે,
નિજ ચિંતનમાં થયું સાધન જે,
હરતું દુખ રેક અને ધર્મોત્તુ,
ગ્રહું ખાહું પછી પ્રિય પેષતણું.

૬૯

-હતા સાધારણ માણસો પણ મદ્રાસમાં બાંગ્લું તૂટ્યું ગોદપિટ્ઠાપિટ્ઠ, અર્થાત્ લુહું અંગ્રેજી બોલી ને સમજી શકે છે. આવો એક Old Father William (જોહ્ન ક્વાયર વિલ્યમ), ઘરડો હચ્ચર જેવો સર્વેનું હાસ્યભિદ્ધ થનારો માણસ અમને મળ્યો હતો. તેના માણસની મદદથી પણ નવા સહેરમાં ઘણી સગવડ મળી શકે છે.

૨. આ પ્રિય પેષ તે ચાહુ હતી તેમ સહુ કોઈ સમજી શકશે. ચાહુ સ્ફૂર્તિ આણે છે છતાં કંઈ વસ્તુઓ પેટે દુઃખપિ ચક્રચૂર નથી કરતી એ અનુભવસિદ્ધ છે. અંગ્રેજીમાં પણ કવિ કાઉપર ચાહના ખ્યાલાને "The cup that cheers but not inebriates" કહે છે; ને અહિં દર્શાવેલો વિચાર આને મળતોજ છે. તપરંક સર્વેને ચાહ હાલમાં પ્રિય થઈ પડી છે. ભણેલા ને પંડિત લોકોને વિચાર કરવામાં ઘણી વખતે એ મદદ કરનારો થઈ પડે છે. ડિક્કી-સી "Confessions of an Opium-Eater" (" અફીણીઆની કબૂલાતો ") એ નામની ચોપડીમાં એક કેદાણે કહે છે કે ચાહ તે ભણેલા લોકોની દમેસાં પ્રિય વસ્તુજ થઈ રહેશે. ભવિષ્યનું તો કોણ જાણે પણ હાલમાં ચાહ વિચાર કરનારાઓને હીક મદદ આપતી જણાય છે. ચાહનું આ રથજે વર્ણુન આપવાનું કારણ કે મદ્રાસમાં જહુજ યાક લાગેલો હોવાથી તે ખાસ જરૂરની ને પ્રિય થઈ પડી હતી. ચાહ પીવી જોઈએ કે નહિ ને તેમાં શું સામ વા હાનિ છે તે

યર્ધ સજ્જા ગયા ખીચ નીરખવા,^૧
વળી ગોદીતણી ખુખીની ન સીમા;
દૂર દૂર બધું મદરાસ વિધે,^૨
બહુ અંતરનુંજ મુધામ દીને.

૭૦

જન પીપલ પાર્ક^૩ સ્મૃતિ શું કરે ?
વંન વૃક્ષતણું સમ એજ દીસે.
નહિ બેઠક પ્રેક્ષક દાજ રહે,
જર્ધ માત્ર નિરીક્ષણ કોણ ગહે ?

૭૧

દરિયા સહુ બિન્ન સ્થળોગદોં જે,
વદતાં વદતાં નહિ અન્ત યશે;
સમોંસાંજ વિધે જઈને મરિના,^૪
દરિયા પર, ચાન્નિ, મુગંધ મળ્યાં.

૭૨

આપૂર્ણ.

પ્રથમ જુદોજ છે; અર્થ તો માત્ર વસ્તુસ્થિતિ છે તે દ્વી છે. એજ વસ્તુસ્થિતિનું વિસ્તારથી વર્ણન રા. મોહનલાલે આપ્યું છે; તે માટે “વસન્ત.” નો આ વરસનો માધ્ય માસનો અંક જુઓ.

૧. ખીચ એટલે દરિયાકિનારો.

૨. મદરાસમાં બધું આપું આપું બહુજ છે. એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવું હોય તો ત્રણમારે માર્ગજિ જવા પડે. તેટલા માટે મદરાસને અંગ્રેજીમાં “A city of Distances” (અન્નરોનું શરેર) કહે છે.

૩. પાર્ક એટલે બાગ. પીપલ પાર્ક (લોકોનો બાગ) એ નાં-મનો મદરાસમાં બાગ છે.

૪. દરિયા પર દરવાની સડક. તેની પાસે ગાડીની સડક ને ધોરા દોરાવવાની જગા બધું જુદું જુદું દોરાથી ચાન્નિ દીક ગહે છે. એ જગા મરિના નામથી ઓળખાય છે.

કાશ્મીર.

(ચાલુ પુ. ૪૯ પૃ. ૨૭૮ થી.)

હોડીવાળાઓ મુસાફરોને પોતાની હોડીમાં બેસવા બોલાવે છે, તે લલચાવે છે. જેમનો વિચાર નદીરસ્તે શ્રીનગર જવાનો હોય તેઓ હોડી બાડે કરી લે છે. મોટી હોડીઓમાં કંઈક સ્ટીમરોની પેઠે બેસવાના, સંતાના, નાહવાના, જમવાના, ઓરડા જુદા હોય છે. દરેક મોટી હોડીની સાથે એક નાની હોડી હોય છે તેમાં મોકર ખાવાનું તૈયાર કરે છે અને સ્વર્ષ પણ તેમાંજ રહે છે. વહાણો સારી રીતે રાણુગારેલાં અને મુસાફરીને માટે જોઈતી સગવડવાળાં હોય છે. વહાણની મુસાફરીમાં અનેક પ્રકારની મોજ પડે છે. વહાણના તુલક પર બેસી આજુબાજુની અપૂર્વ શોભા નિહાળી શકાય છે. પવનની મંદમંદ આવતી લહેરોનો આસ્વાદ ઓરડામાં આરામખુરશી પર પડી વાંચતાં વાંચતાં લઈ શકાય છે. કિનારે જિતરી થોડો વખત વહાણની સાથે સાથે ચાલવાની મોજ માણી શકાય છે. આવા પ્રદેશોમાં બેસવા કરતાં ચાલવાથી કંઈક ઓરજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એ અનુભવથી સમજાય છે. વહાણો રાતદિવસ ચાલુજ રહે છે; કારણ કે ખોરાક વગેરે યઈ શકે એવી સર્વ સગવડો અંદરજ હોય છે. ખોરાક નિયમિત વખતે મળે છે.

આમ મુસાફરી કરતાં વુલર સરોવર આવે છે. એ સરોવર ૧૫ માઈલ લાંબું અને આઠ માઈલ પહોળું છે. દિવસે એમાં એટલું બધું તોફાન થાય છે કે એમાં મુસાફરી યઈ શકેજ નહિ. ફક્ત સવારમાં અમુક કલાક સુધીજ મુસાફરી યઈ શકે છે. હોડીવાળાઓ પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે લાંબી હોડી આગળ ચલાવે છે, તેમાં મુસાફરોથી કંઈ ખોલી શકાતું નથી; કારણ તેઓ આ નાનકડા તોફાની સાગરના બચ્ચાને ક્યારે સહેલાઈથી ઓળંગી શકાય છે તે અનુભવથી સારી રીતે જાણતા હોય છે. આ સિવાય નહેરને રસ્તે પણ શ્રીનગર જઈ શકાય છે, શ્રીનગર જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યની જિનાગાની રાજધાની છે, ખારામૂલાથી જમ્મુ રસ્તે શ્રીનગર ૩૪ માઈલ થાય છે, એ રસ્તો પણ પૃથ્વીના કોઈ પણ મૌનદર્શપૂર્ણ વિભાગના જેટલોજ મુંદર છે; રસ્તાની જન્ને જાણુએ મોટાં રાક્ષસી કંદનાં વૃક્ષો આવી રહેલાં છે. સર્વત્ર એવું અપૂર્વ અને અઘોરિક મૌનદર્શ નજરે પડે

છે કે જાણે સર્વગમાંજ જઈએ છીએ એવું આપણને બાન થાય છે.

શ્રીનગર ઘણું રણિઆનણું શહેર નથી. તે પર્વતોની વચ્ચે આવેલું છે. એથી કુદરતે એના પર ઠીક કૃપા કરી જણાય છે. શહેરમાં ૧,૬૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે; એકમ નદી શહેરની વચ્ચેથી વહે છે. કેટલીક વેળા નદીમાં બારે પૂર આવે છે, ત્યારે કિનારા છલકાઈ જાય છે; અને તેથી શહેરમાં ઘણું નુકસાન થાય છે. શહેરમાં મુસાફરોને ઊતરવાની એક કલ્પ છે; ત્યાં દરેક પ્રકારની રમત રમવાની સગવડ છે. શહેરની નજીકનાં મુખ્ય જોવા જેવાં સ્થળોમાં મુખ્ય ‘ચરમશાહી,’ ‘નિશત બાગ,’ ‘શાલ-નાર બાગ,’ ‘દાલ સરોવર,’ અને ‘સંકરાચાર્ય’ છે.

‘ચરમશાહી’ (બાદશાહી ઝરો) એ એક લઘુ વાટિકામાં આવી રહેલો છે; એતું પાણી મીઠું, ઠંડું, અને રુચિકર છે. એ પાણી અમુક રોગો પર દવા તરીકે અસર કરે છે એવો વૈદકમાં નિષ્ણાત પુરુષોનો અભિ-પ્રાય છે. ઝરાતું પાણી અતિસય ઠંડું હોવાથી ઊનાળામાં પીવું ઘણું ગમે છે. ઊનાળામાં પણ એકી વખતે ઘણું તો પી શકાતુંજ નથી, કારણ કે ઘણું ઠંડું હોવાથી દાંત ટળી જાય છે. મોગલ શહેનશાહો કાશ્મીરમાં ઘણી વખત આવી રહેતા, તે સમયની બંધાવેલી એક નાની ઇમારત અત્રે છે. આ સ્થળ ઉગાણી જનાર મંડળને ઘણુંજ સોઈદાર અને આનંદ-દાયક થઈ પડે છે.

‘નિશત બાગ, (આનંદ બાગ.) ‘ચરમશાહી’ ના બાગ કરતાં આ બાગ વધારે વિસ્તારવાળો અને સૌન્દર્યથી ભરપૂર છે. જેમને નિર્ભળ, ઠંડું પાણી પી તૃપ્ત થવું હોય તે ‘ચરમશાહી’ જાય છે, અને જેમને કુદરતનો બહાર અનુભવવો હોય તે અત્રે આવે છે. નાના પ્રકારનાં સુંદર ફૂલઝાડોથી એની જમીન ઢંકાઈ ગયેલી હોય છે. બાગની મધ્યમાં એક ઝરણુ છે, તેમાંથી પાસેના કુવારાને પાણી મળે છે. ઉત્તરદિશના મેદાનના પ્રચંડ તાપથી બચવા મોગલ શહેનશાહો ઉપર કહ્યું તેમ ઘન્ટા વાર કાશ્મીરમાં આવી રહેતા, અને જહાંગીરે તો પોતાની ખારી બેગમ નરજહાન સાથે પોતાની છંદગીનો ઘણો કાળ કાશ્મીરમાં ગુમાવ્યો હતો. નિશતબાગનાં ઘણાં ઝાડ તે સમયનાં રોપાયેલાં છે, કેટલાંક નરજહાન અને જહાંગીરની ખાસ દેખરેખ નીચેજ રોપાઈ ઉછરવામાં આવેલાં છે.

‘સાલમાર બાગ’ (કૌમુદી બાગ) આ બાગ તદ્દન સાદો છે, પણ નિચત્ બાગ દરતાં વિસ્તારમાં મોટો છે, બન્ને બાગની સારી દેખરેખ રાખવામાં આવે છે; અને ખેતીવાડી-ખાતાનો ઉપરી અધિકારી એ બન્નેની દેખરેખ રાખે છે. નિચત્ બાગની પછવાડે પર્વતો આવી રહેલા હોવાથી તેનો દેખાવ ઘણોજ મનોહર લાગે છે.

‘દાલ સરોવર’ પાંચ માઈલ લાંબું અને ત્રણ માઈલ પહોળું છે. એનું સૌન્દર્ય અનુપમ છે. સરોવરનો ઘણો ભાગ પૂર્ણ વિકસિત પંકળેથી શોભાયમાન થઈ રહ્યો હોય છે. એમાં તરતી વાડીઓ આવી રહેલી છે, તે પર સાકબાજ અને બીજો પાક ઉગાડવામાં આવે છે । આ તરતા જમીનના લીલાછમ કડકા સરોવરની શોભામાં અત્યંત વધારો કરે છે. આવી તરતી વાડીઓની કવચિત્ ચોરી પણ થાય છે । ઝટલે ચોરા તેને એક ભાગમાંથી હોડીની પેઠે દંકારી દૂર ખીજ ભાગમાં લઈ જાય છે ।

‘ચંદ્રસાચાર્ય’ એ એજ નામની ટેકરી પર દેવળ છે. લાંબુતરવેતા-એને અને શોધખોળ કરનારાઓને ઘણું જાણવાનું મળે તેમ છે. જોમને બાકી જોયે ચંદ્રવાનો શોખ હોય છે તેમનો શોખ અને પૂર્ણ થાય છે. ટેકરીનો ચંદ્રાવ ધુજળ છે. સારામાં સારા ચંદ્રનારાને ટોચે પહોંચતાં ૪૫ મિનિટ વખત લાગે છે.

આ સિવાય કારમીરમાં અનેક સ્થિતૈશૌન્દર્યથી જરૂર જાણ્યો, નદીઓ, સરોવરો, પર્વતો વગેરે છે. ગુહમર્ગ (ફૂલોની ખીણ) વગેરે ખીણો પણ અતિશય મોટની ઉપજાવે તેવી છે. ગુહમર્ગ ખીણનો આકાર પ્યાલાના જેવો છે, દરીઆની સુપાટીથી તે ૮,૦૦૦ કે ૧૦,૦૦૦ ફુટ જેટલી ઊંચી છે. ૧૫ મી જુનથી તે ઓગસ્ટની આખર સુધી લાંબું ચકાવ છે. બીજો વખતે અતિશય ટૂંકીને લીધે જઈ ચકાવું નથી. સુસાધરો જાનાજામાં આવેજ રહે છે. રહેવાને માટે કામચલાઉ ઝુપડાં બંધેલાં હોય છે. બે માત્ર સુધી આ ખીણનો બપોદો ખારી હોય છે. મુસાફરો પોત્રો, ક્રિકેટ વગેરે રમતો ઓગસ્ટના છઠ્ઠા અઠવાડિયામાં રમે છે. અત્રે એક વીરો પણ નીકળે છે તે ધ્રોનગર હોટેલનીજ ચાખા હોય છે. ખુલા દિવસે, દિગ્ગામીના નાંગા પર્વત નામના જરૂરથી દંકાયલાં સિખર પરથી ઓગળી

નાચે આવેલા બરફના નાના ડુંગરોને ખેંચી લઈ જતી એકમ અપૂર્વ દેખાવ આપે છે.

જેમની ઇચ્છા કાશ્મીરનું એક સૌન્દર્ય જોવાની હોય તેમણે અમરનાથની શુકાની મુલાકાત લેવી જોઈએ. જે યોગીના નામ પરથી એ શુકાનું નામ પડ્યું છે તેના માનમાં આવે એક મોટો મેજો ભરાય છે. એ મેજામાં હિંદના જુદા જુદા ભાગમાંથી ઘણાં માણસો આવે છે. અને ગ્લેશીયર જોવામાં આવે છે, અને ઈશ્વરની કારીગરીના નમુનાનું એક ઉત્તમ પ્રદર્શન પણ જોવામાં આવે છે.

કાશ્મીરમાં ચાર ઋતુઓ છે, પણ તે અનિશ્ચિત રીતે આવે છે: ઋતુઓ સંબંધી એક મુસાફરને એક કાશ્મીરી સાથે થએલો સંવાદ સ્મુલ છે.

મુ. તમારે ઋતુઓ કેટલી છે ?

કા. બે.

મુ. કઈ કઈ ?

કા. ૭ માસ વરસાદ વરસે છે અને ૬ માસ બરફ પડે છે.

મુ. પણ, વરસના ગહિતા તો બાર છે, અને તમે તો તેરનો હિસાબ ગણાવો છો ! !

કા. હા. તે બરોબર છે. પણ અમે વરસોવરસ એક એક માસ આગલા વરસમાંથી ઉછીનો લઈએ છીએ, અને એ પ્રમાણે હિસાબ રાખીએ છીએ.

તાત્પર્ય કે એપ્રિલથી ઓગસ્ટ કે લગભગ સપ્ટેમ્બર સુધી સાં યોડી અથવા વધારે વર્ષાઋતુ હોય છે. વચ્ચે ચોડા ચોડા દિવસ વખતે ઉધાડ પણ નીકળે છે; સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર અને નવેમ્બરમાં ધણું કરી ખુલ્લી ઋતુ હોય છે. બરફ નવેમ્બરથી એપ્રિલ સુધી પડે છે; પણ તેનો પડવાનો ખરેખરો સમય તો ડીસેમ્બરથી માર્ચ સુધીનોજ છે. નાતાલ ઉપર બરફ ન પડે એવું તો ભાગ્યેજ બને છે. વસંતઋતુમાં મેદાનોમાં આવેલાં મોટાં ઝાડોને લાલ રંગનાં નવાં પાંદડાં આવે છે. સારે જાણે આખા વનને આગ લાગી ન હોય તેવો દેખાવ થઈ રહે છે ! બ્યારે બરફ પડવા માંડે છે ત્યારે ઝાડ, પાન, પર્વતનાં શિખરો ઇલાદિ જે જે પર આંખ ફરે છે તે સર્વ સફેદ જણાય છે. આકાશ વાદળોંથી સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તેથી

સૂર્યનો પ્રકાશ અદવારિયાં સુધી જણાતોજ નથી. ડાઘક વખત તો કાશ્મીરમાં જન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરીમાં જાગ્યેજ બે ત્રણ પુષ્કા દિવસ નીકળે છે. જે શિઆજો મોડો ચર થયો ન હોય તો ફેબ્રુઆરીની આખરે બરફ પીગળવાનું કામ ચર થઈ જાય છે, અને ખીણમાં જામેલું બરફ પીગળા જાય છે. છાપરાં ઉપર બરફનાં થચીયાં લટકતાં માત્રમ પડે છે, અને નીચેથી જનાર બેઢરકાર માણસને વખતે હેરાન પણ કરે છે. બરફ પીગળવા માટે છે એટલે જણાય છે કે ધરતીમાં ઉષ્ણતા આવવા માંડી છે. થોડા વખતમાં નવું ઘાસ ફૂટી નીકળે છે. એવિત્ર માસમાં જાડોને ફૂલ આવે છે, અને લોડો પહેલવહેલી ‘જુલાઈની ઉજાણી’ કરે છે. બદામડીને સૌથી પહેલો મોર આવે છે. બદામનાં જાડો ટેકરીઓની તલેટીમાં થાય છે. ત્યાં તેઓ પુષ્કળ ફાલે છે અને ઘણી જગ્યા રોટી લે છે. જ્યારે એ જાડોને મોર આવે છે ત્યારે તેમનો દેખાવ અતિથય આકર્ષક થઈ રહે છે. ફૂલો આમળાઈ જતા સુધી જાડોને પાંદડાં આવતાં નથી આથી ફૂલોની મોસમ વખતે સમગ્ર જાડો પર ફૂલજ દૂલ દેખાવ છે. આ વખતે ફૂલનો શોખ સંપૂર્ણ કરી શકાય છે, સુધ્યાસમયે જ્યારે આકાશ ચિત્ર વિચિત્ર અબ્ર-રંગીથી વિભૂષિત થયેલું હોય છે, અને સૂર્યનારાયણનાં દીન થએલાં કિરણો ઘાંઘાં થઈ ડુંગરીઓ, પર્વતો અને તલેટીમાં આવેલાં પુષ્પમય વૃક્ષો પર પડે છે, ત્યારે જ દેખાવ થઈ રહે છે તે સ્વર્ગના નંદન કરતાં પણ અધિક હોવાની સંકા પ્રતિપક્ષે થાય છે.

કાશ્મીરના લોકો એ મોસમમાં ઘણી ઉજાણીઓ કરે છે. જાડો નીચે તેઓ ઉજાણીએ જાય છે. તેમને બેસવા માટે કુદરતે રંગબેરંગી ફૂલોની સુંદર જાજમ મિલવી દીધેલી હોય છે, ઉપર કેવળ ફૂલનોજ સંદરનો બાંધી દીધેલો હોય છે. પવન જરા વેરથી ગાય છે કે નીચે બેસનારાના માથાં પર ફૂલનો મંડપ થઈ રહે છે! કેવો રમણીય દેખાવ! સુદિમાંજ જે સ્વર્ગ હોય તો આજ છે. !

કાશ્મીરમાં ઘણા પ્રકારનાં ફળ થાય છે. મેંજાંડ અને ક્રાન્સમાં થતાં કેટલાંક ફૂલજાડો, ફળજાડો, અને મોટાં જાડો પણ ત્યાં થાય છે. નારંગી, સંતરાં, અંજીર, આલુ, જાગફળ વગેરે અનેક પ્રકારનાં ફળ પુષ્કળ થાય છે. કેટલાંક વિલાયતી ફળ પણ થાય છે અને તે એટલાં તો સોંધાં મળે

છે કે તેટલાં સોંધાં તેમની જન્મભૂમિમાં પણ મળતાં નથી. આગરુટમાં ફળ
ધણાં અને સોંધાં મળે છે. ચાર આનામાં એક માણસને આખો દિવસ
આસે એટલાં ફળ મળી શકે છે.

જેણે પૂર્વે સુદૃઢ કીધાં હોય તેનેજ આવી સ્વર્ગભૂમિમાં વાસો કર-
વાનું એક દાણુ પણ બની આવે.

માણેકલાલ દાલિદાસ ભટ્ટ.

“ વીર અમે ગુજરાતી. ”

જય ! જન્મભૂમિના જયા,
જસ ! વીર અમે ગુજરાતી.
સંકર, વિભુવરની છાયા,
નિશ્ચિન અમ શિર સોહાતી :—
અમ પુનિત અવની, ગિરિ, તીર્થો;
રસભર સર, સાગર, નદીઓ;
વહે, મંદ અનિલ મુદ ભરતો,
તે પુણ્યભૂમિના જયા
જસ ! વીર અમે ગુજરાતી :—
વસે સિંહ, વાઘ મૃદુ હરણાં,
કલરવે પક્ષી કેંઈ રમણાં,
કરે, ગાન અહા ! વિભુવરનાં,
તે દિવ્યભૂમિના જયા,
જસ ! વીર અમે ગુજરાતી :—
અમ કવિકુલ જાણુ કવિઓ,
જસ ! દિવ્ય સૃષ્ટિના રવિઓ,
દ્યો, પ્રેમ, મીરાં, નરસૈયો,
તે વસુંધરના જયા.
જસ ! વીર અમે ગુજરાતી :—
શયા અસંખ્ય રણુગર મોટા,

જેના જડે ન જગમાં જોડા,
 ક્યાં, વતુ, સિદ્ધનાજ સમેતા ?
 તે વીરભૂમિના જાયા
 બસ ! વીર અમે ગુજરાતી :—
 અમ માતૃભૂમિ રસમાતી,
 દે. રસ કણુ કરા બહુ, જાતો,
 વ્યાપારીસ બન્યા જેનાથી,
 તે વૈરભૂમિના જાયા,
 બસ ! વીર અમે ગુજરાતી :—
 સૌ અનુદૃશતા છે અમને,
 સૌ શક્તિથી હરી લઈ તમને,
 ધરી, હોંસ વાપરી ધન, ને
 ઉદાર્યું—ગુજરાતી :—
 જમ ! જન્મભૂમિના જાયા,
 બસ ! વીર અમે ગુજરાતી.

માણેકલાલ દાલિદાસ ભટ્ટ.

ટીપ—“ મહેમાન ચયાં તમે મારાં ” એ લોકપ્રિય ગાયનનો ભાગ, કંઈકે
 ફેરફાર સાથે.

“ ધૂમકેતુ. ”

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૬૮ થી.)

ગત અંકમાં દેલીના ધૂમકેતુ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા આપણે કરી. આ
 વિશાળ વિશ્વમાં તારાઓ, સૂર્યો, ચંદ્રો વગેરેની સંખ્યા જેમ અગણિત છે
 તેમજ ધૂમકેતુઓની સંખ્યા પણ અગણિતજ છે. વિદ્વાન કેપ્લરે કહ્યું
 હતું કે મહાસાગરમાં, જેટલી સંખ્યા માછલાંની છે તેટલી સંખ્યા વિશ્વમાં
 ધૂમકેતુઓની હશે. આ જયાં ધૂમકેતુઓ પૈકી પાણી આપણા સર્વસ્વમાં

ગર્ભમાંજ એવાં તરવો છે જે પોતાનાંજ પરસ્પર સંઘર્ષણને લઈને તેમાં રહેલી વિદ્યુત્તાં રજકણ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રજકણો વિદ્યુત્તાં આકર્ષક અને નિઃસારકબળને અધીન રહીને દૂરનાં દૂર દેશવાં જાય છે, અને તે દેશ-એલાં રજકણ તે પૂછડી.

ખીજા વિદ્વાનો જેવાકે લેબેટિય, નિકોલસ અને હલ, 'એવો મત ધરાવે છે કે "પૂર્વેક્તિ કારણ કેટલેક અંશ માન્ય રાખી શકાય પણ સર્વાંશે નહિ." તેઓ એમ કહે છે કે આ ઉપરાંત સૂર્યના પ્રકાશમાંજ કાંઈક એવો ગુણ છે કે તે પ્રકાશ જે પદાર્થ પર પડે છે તેના પર તેની સપાટીના પ્રમાણમાં અને તેના ઘનદ્રવ્યનાં ઉલટા પ્રમાણમાં અચુક દબાણ કરે છે. હવે જે પદાર્થનું ઘનદ્રવ્ય બહુજ હોય તો સૂર્યનું આકર્ષણ બળ બળવત્તર થઈને તે પદાર્થને પોતાની તરફ ખેંચે છે અને જે ઘનદ્રવ્યના પ્રમાણમાં તે પદાર્થની સપાટી બહુજ હોય તો સૂર્યનો પ્રકાશ તેના પર દબાણ કરે છે જે દબાણથી તે હલકા પદાર્થ નિઃસારિત થાય છે, અર્થાત્, પોતાની વિરુદ્ધ દિશામાં દેશાય છે. પ્રોફેસર એરેનીહસે કહ્યું કે ધૂમકેતુ જેમ જેમ સૂર્યની પાસે આવે છે તે વખતે તેમાં જે હાઇડ્રોજનન પદાર્થ છે તે બહુજ ગરમ થાય છે અને તે 'ગરમીની અસરથી તેના બે ભાગ થાય છે; તેમાંથી હાઇડ્રોજન વાયુ અને કાર્બનનાં રજકણો જુદાં પડે છે, કાર્બન 'સુટ' (કાન્સ) હોવાથી હવા વિનાના પ્રદેશમાં ઓક્સિજનનના અભાવે બળી શકતો નથી, પણ સૂર્યના પ્રકાશના નિઃસારણ બળને અધીન થઈને ઘણે દૂર દેશાય છે; એરેનીહસે વિશેષમાં કહ્યું કે કેટલાંક હલકાં રજકણો ૧ કલાકમાં ૮,૬૭,૦૦૦ માઈલના વેગથી અને કેટલાંક ૧,૨૫,૦૫,૦૦૦ માઈલના વેગથી પાછાં દેશાય છે; સ્થાનોજન વાયુ અને હાઇડ્રોજન વાયુનાં રજકણોની પૂછડી બહુજ લાંબી બને છે કારણ તે બહુજ હલકા છે; હાઇડ્રોકાર્બનની પૂછડી તેટલી બધી લાંબી નથી બનતી અને સોડિયમ અને સોડાના વાયુનાં રજકણોની પૂછડી એથી પણ ટુંકી ને આડી બને છે. પ્રકાશચાત્ર ઉપર શ્રેષ્ઠ નિર્ણય ઉપર આવનાર પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પ્રોફેસર ક્લાર્ક મેંકસ્વેલનો પ્રકાર સંબંધી એવો મત છે કે સૂર્યમાં રહેલાં વિદ્યુત તરવોમાં વિદ્યુત ઉત્પન્ન થવાથી વિદ્યુત્તાં રજકણોના આદોહનની આપણી આંખ ઉપર થતી જે અસર તેજ પ્રકાશ; આ આદોહનનો

ઈચ્છિત નામના સુદૃઢ અને અબ્યાખ્યેય પદાર્થદ્વારા ગમન કરે છે. તે આધિક્ષનો વંડે ઈચ્છિતનાં સુદૃઢ રચકણોનું જે દબાણ તેજ પ્રકારનું દબાણ પૂર્વોક્ત મત ધરાવનાર લેખકેવ વગેરે ઝંકરવેલના મતને મળતો મત ધરાવે છે માટે તેમની દલીલો પર વિશેષ વિશ્વાસ આપી શકાય છે. પરંતુ હાલમાં જે ત્રણ મહિના ઉપર ઈંગ્લાંડમાં કૃષ્ણિયમાં ત્યાંની વિશ્વ-વિદ્યાલયના ખગોળના વિષયના પ્રોફેસર એચ. એચ. ટર્નર જે ડોક્ટર ઓફ સાયન્સની માનવંતી પદવી ધરાવે છે તેમણે પોતાના એક બાપણમાં એમ કહ્યું હતું કે “ અર્વાચીન મત ધૂમકેતુની પૂછડી સંબંધી એવો ઠયો છે કે સૂર્યમાંથી અમુક વાયુમય તત્ત્વો બહાર નીસર્યાં કરે છે તેને ધૂમકેતુ ખાઈ ધનીજૂત કરે છે તેને પરિણામે પૂછડી થાય છે.” આ બધા તર્કવિતર્કો ઉપરથી એટલું બોલી આપણે વિરમીશું કે આ બધા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના મત-માંથી ગમે તે મત ખરો હશે પણ જેમ જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કાળક્રમે નવી નવી શોધો કરીને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પ્રદેશ જનસમાજની આગળ વધારે તે વધારે સ્પષ્ટ રીતે ખુલ્લો કરશે તેમ તેમ ધૂમકેતુની પૂછડી વિષે વધારે તે વધારે ચોક્કસ મત આપણને મળતો જશે.

લીનકરરાય અચરતસાલ સૈયદ.

ખા. છે., એચ. ડી. સી.

કેલવણીખાતાની ખબરો.

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા.

(મે. ૬. બા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના અને ૧૯૧૦ તા.

૨૭ મી જુલાઈના દુકમ નં. ૪૮૮૩ ઉપરથી.)

બહેર ખબર.

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા સને ૧૯૧૦ તા. ૧૦ મી નવેમ્બર ગુરુવારને રોજ અને સાર પછીના દિવસોએ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનમાં લેવામાં આવશે.

K. P. Trivedi,
Principal.

ઑક્ટની ખારમી કલમથી મળેલી સત્તાની રૂએ, પુનામાં હરિદર પ્રેસમાં નારાયણ બળવંત ચવાણે છાપેલું અને ગણેશ ધોનદેવ કાનેએ મરાઠીમાં લખેલું “દ્રૌણિમણિ હરણ” નામનું નાટક, નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલ, નામદાર શહેનશાહ તરફથી જામ થયેલું જાહેર કરે છે, એવા સળખથી કે ઉક્ત નાટકમાં એવા શબ્દો છે કે જેથી નામદાર શહેનશાહ તરફ અથવા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં કાયદેસર સ્થપાએલી સરકાર તરફ અસંતોષ ઉત્કેસ્વાનો અને જુલમાટનાં કામો કરવાની લોકોમાં ઉત્કેરણી થવાનો સંભવ રહે છે.

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. બા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સને ૧૯૧૦ ના. ૮ મી ઓગસ્ટના હુકમ નં. ૫૫૨૪ ઉપરથી.)

નં. ૪૦૯૭—૧૯૧૦ (૧૯૧૦ નો પહેલો કાયદો) ના ઇન્ડિયન પ્રેસ ઑક્ટની ખારમી કલમથી મળેલી સત્તાની રૂએ, નેટલ, ફ્રીનીક્સ, ઇન્ટર નેશનલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છપાએલું અને નેટલ, ફ્રીનીક્સ, “ ઇન્ડિયન ઓપીનીઅન ” ના મેનેજરેએ પ્રસિદ્ધ કરેલું “ જલમાં કાબ ” (“ Songs of Jail. ”) એ નામનું પુસ્તક નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલે નામદાર શહેનશાહ તરફથી જામ થયેલું જાહેર કર્યું છે એવા સળખથી કે ઉક્ત પુસ્તકમાં એવા શબ્દો છે કે જેથી નામદાર શહેનશાહ તરફ અથવા હિન્દુસ્તાનમાં કાયદેસર સ્થપાએલી સરકાર તરફ અસંતોષ ઉત્કેસ્વાનો અને જુલમાટનાં કામો કરવા તરફ લોકોની ઉત્કેરણી થવાનો સંભવ છે.

(સહી) A. EARLE,

Offg. Secretary to the Government
of India.

By order of His Excellency the Honourable
the Governor in Council.

J. H. Du Boulay,
Secretary to Government.

૪	સરકારી નામ.	પુનરસ્તી	ક્રમાંક અને લાઇબ્રેરી માટે.	૦	૩	૪	૦
૫	અમદાવાદ શુદ્ધરત ઇ-મગ્નિન.	ઉદ્.	ક્રમાંક ૩૫૨ ઓન્ડ સન્સ. લાઇબ્રેરી રોયલ સીરિઝના ઉદ્ કા-કાયા	૦	૪	૦	૦
૬	ઉત્તરચંદ્ર કપૂર ઓન્ડ સન્સ. લાઇબ્રેરી રોયલ સીરિઝના ઉદ્ કા-કાયા	ઉદ્.	ક્રમાંક ૩૫૨ ઓન્ડ સન્સ. લાઇબ્રેરી રોયલ સીરિઝના ઉદ્ કા-કાયા	૦	૪	૦	૦
૭	ડૉ. કોમ. ગણદેવદીન (ને. સી.) અલીગઢ. ભૂગોળ કેમ સિખવતી. ભાગ બીજો. હિન્દુસ્તાન.	ઉદ્.	ક્રમાંક ૩૫૨ ઓન્ડ સન્સ. લાઇબ્રેરી રોયલ સીરિઝના ઉદ્ કા-કાયા	૦	૪	૦	૦

(સહી.) S. S. NADKARNI.
for Director of
Public Instruction.

ડૉ. પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના
ડિરેક્ટર સાહેબની ઓફિસ.
તા. ૨૬ મી જુલાઈ ૧૯૧૦.

જાહેર પાઠ્યર.

(મે. ઉ. ભા. ના ગોલ્ડમેડલ પ્રાથમિક શાળાના સને ૧૯૧૦ તા. ૩૦ મી જુલાઈના હુકમ નં. ૫૦૧૪ ઉપરથી)
પ્રાથમિક શાળાઓ માટે મંજૂર થએલાં પુસ્તકોની નીચેની યાદી લોકોની જાણ માટે છાપવામાં આવી છે.

નંબર.	પુસ્તકનું નામ, વગેરે.	આપાનું નામ.	યાને માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યું છે તે.	કિંમત.		
				રૂ.	આ.	પા.
૧	ગણપતરાગ રામરામ. લઘુ ભારત, ભાગ ૫ મા.	ચુન્નસાલી.	ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે.	૧	૮	૦.
૨	દેવાશ્રી સોગેશ્વર બાપુજી. સંગીત શ્રી. મહા ભાગવત.	ચુન્નસાલી	લાઇબ્રેરી માટે.	૧	૮	૦.
૩	કિશ્કુ અખંડાનંદ, જ્ઞાન. સેકેટરિ, સર્વ સાહિત્ય વર્ધક મિત્રમંડળ. મુંબઈ. શ્રીમદ્ યોગવાસિષ્ઠ તાગાયણ. વૈરાગ્ય અને યુક્તિ પ્રકરણ.	ચુન્નસાલી	ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે.	૦	૭	૦.

નિશાળોનાં ઇનામપત્રક.

કાઠિયાવાડ વિભાગ.

કંડોરણા—શેઠ ઇસા અબ્દુસકુર શ. ૧૦) ફોની મદદ સાર.

ભરૂચ વિભાગ.

આમોદ—કન્યાશાળા. કાશીબેન કન્યાકેળવણી ઉત્તેજન ફંડ તરફથી શ. ૧૮) કપડાં, વાડકીઓ અને પતાસાં.

સુરત વિભાગ.

સુરત—મ્યુન્સિપલ નં. ૩. શેઠ અવેરચંદ કલ્યાણચંદ શ. પાા પતાસાં. બોણુદ—જાણાભાઈ રદરજી શ. ૬), પરાગજી દયાળજી શ. ૫), એરજી પરાગજી શ. ૩) તથા ખીજી ગૃહસ્થો શ. ૨૪-૮-૦ પદાર્થ-પાઠના સાધનો સાર. ભાઠા—કન્યાશાળા. કાળીદાસ અંબારામ શ. ૭-૮-૦ હોટ, સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો વગેરે શ. ૫-૮-૦ પતાસાં. સુરત-મ્યુન્સિપલ નં. ૧૫ મીયા આદમદ હાજમીયા કરીમ, શ. ૧૫) મીયા અબ્દુર રજાક હોટનભાઈ શ. ૮), મી. બેજનજી માણેકજી નંબુસરીયા. શ. ૫) તથા મી. અબ્દુર રજાક મહમદ હુસન શ. ૩) ઇનામ. ભાઠા—રત્નમજી શ. ૫), કાવસજી નવરોજજી શ. ૫), શેઠ કાળીદાસ અંબારામ શ. ૭) તથા સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો શ. ૨) ચોપડી તથા પતાસાં. ભાટપુર—કા. કાળીદાસ અંબારામ શ. ૧૦) ચોપડી તથા મીઠાઈ, શેઠ કાવસજી બરજોરજી શ. ૬) ચોપડી તથા મીઠાઈ. ખજોદ—સ્કુલ કમીટીના મેમ્બર કાળીઆ પાંચીઆએ નિશાળમાં શ. ૫) ની મીઠાઈ. અહવા—મે. દ્રામ સુપરી-ટે-ડે-ટ સાહેબે ચોપડી તથા મીઠાઈ મળી શ. ૫) નું ઇનામ. જુનાગઢના મે. દિવાન સાહેબ તરફથી શ. ૫) તથા ગામ લોકો તરફથી શ. ૭) મળી શ. ૧૨) નું એક ધડીઆળ નિશાળમાં આપ્યું. તરલેણા—ગામ લોકોએ સ્કુલ જમાડી શ. ૨૦-૮-૬ આપ્યા. સરલેણા—સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો તથા ગામના સદગૃહસ્થોએ મળી શ. ૧૩) નું એક મોટું ધડીઆળ આપ્યું. અકોટી—સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરોએ તા. ૫-૩-૦૯ ને રોજ શ. ૫) નું ઇનામ. માંડવી ઉર્દુ—ગામના પોલીસ પટેલ હાસમભાઈ મહમદભાઈ એ છોકરાઓને ઇનામ

તથા પતાસાં રૂ. ૮-૮-૦. બહુધાન કન્યા—ભીમાજી સોરાબજી શેડે રૂ. ૪-૪-૦ ગવનની હાઈ આપી. કાલીજીવોર—બાઈ ભીમી તે સા. સમયે દુર્લભજીની ધણીઆણીએ છોકરીઓને રૂ. ૧-૮-૦ ની મીઠાઈ મળી રૂ. ૮-૧૦-૬ આપ્યા. કાલીઆવાડી કન્યા—સ્કુલ કમીટીના મેમ્બર અને સદગૃહસ્થ રાયચંદ દુર્લભભાઈની ધણીઆણી બાઈ ભીમીએ રૂ. ૧૧-૬-૬ ની છોકરીઓને ચોપડીઓને રૂ. ૩) ની મીઠાઈ આપી. કાલીઆવાડી સુખ્ય—સ્કુલના નવા મકાનનું વાસ્તુ તથા ઇનામનો મેળાવડો તા. ૧-૩-૦૯ ને રોજ કરવામાં આવ્યો તે વખતે રૂ. ૨૫)નું ઇનામ વહેંચવામાં આવ્યું છે. મેમ્બર—ગામ લોકો તરફથી રૂ. ૧૫) નું ધડીઆળ નિરાળમાં આપવામાં આવ્યું છે. સાતેમ—નિરાળનું નવું મકાન બંધાવ્યું તેમાં નિરાળ બેસાડી તે વખતે ગામ લોકોએ ચંદીપાક કરાવી હોમ ક્યો હતો અને બાહ્ય વિદ્યાર્થીઓને ભોજન કરાવ્યું તેમાં રૂ. ૪૯) આપ્યા. દાંતી—શેઠ એલજી રતમજી દાંડીવાળાએ પોતાના આતાજીને નામે છોકરાઓને બેસવા વાંસની પાતરી ચુંથાવી તથા રૂ. ૭) રોકડા આપ્યા. ગામ લોકોએ રૂ. ૧૫-૨-૦ ની ચોપડીઓ તથા મીઠાઈ પાસ થયેલા છોકરાઓને આપ્યા. પારડી—મે. રેવેન્યુ કમીશ્નર સાહેબ બહાદુરે તા. ૨૭-૧-૦૯ ને રોજ સ્કુલ કમીટી કરી તે વખતે ફિલ તથા કસરત બોર્ડ ખુલ્લું થઈ રૂ. ૩) ની મીઠાઈ આપી. ઉચરસાડી સુખ્ય. પાસ થયેલા છોકરાઓને પુસ્તકો તથા મીઠાઈ મળી રૂ. ૧૬-૧૦-૯ નું ઇનામ આપ્યું.

બેઠા વિભાગ.

વડતાલ—આચાર્ય શ્રીપત્રસાદજી રૂ. ૧૭-૦-૦ મીઠાઈ. સામ-રખા—પા. ગોપાળભાઈ ગલાભાઈ રૂ. ૨૦), પા. ઝવેરભાઈ વરજ-ભાઈ રૂ. ૯), પા. ઇચ્છાભાઈ જોતમભાઈ રૂ. ૯) પા. ગણેશભાઈ લખમીદાસ રૂ. ૭), તથા પા. નાયાભાઈ મનોરદાસ રૂ. ૭) સ્કુલ જમાડી, ચકલાસી—તલાડી રાનાભાઈ વહેરીભાઈ રૂ. ૪) પતાસાં. પે. આસિ. છોટાલાલ ગોવર્ધનદાસ રૂ. ૩) પતાસાં. સુણાવ—ગામના આગેવાન ગૃહસ્થો રૂ. ૪), તથા પટેલ ઉમેદભાઈ. મથુરભાઈ રૂ. ૩)

પુસ્તકો—જીતોડીયા—સા. કુશાભાઈ મયુરભાઈ શા. ૧૦) સ્કુલ જમાડી.
આંત્રોડી—મહેતા હરગોવન તથા શીવલાલ ચંકરભાઈ શા. ૩૦) સ્કુલ
જમાડી. સોહપુર—પોલીસ પટેલ. અતુરભાઈ બાબરભાઈ શા. ૭) સા-
હિત તથા ઇનામ સાર. ભાળજી—પટેલ. બાબરભાઈ બીખાભાઈ
શા. ૩૫) સ્કુલ જમાડી. આંકલવિ—ગોંસાઈ મોતીગર મયાગર શા. ૨૦૦)
બાજમાંથી સ્કુલના ગરીબ છોકરાઓને ઉત્તેજન સાર આપ્યા. નરસંડા.
કન્યાશાળા. પા. ચંકરભાઈ બાપુભાઈ શા. ૧૩-૪-૦ રેગ. કુંજરાવ—
પા. મયુરભાઈ મુનદાસ શા. ૩૫) સ્કુલ જમાડી. આમરેલ—પટેલ.
રણુછોડભાઈ રામસંગ શા. ૧૫) સ્કુલ જમાડી. મોગર—સા. કેશવલાલ
બીખાભાઈ તથા બારોટ પ્રભુદાસ હરીભાઈ શા. ૪-૬-૦ પાણીની પરખ.
સાર. મહુધા—દેવે. દેવચંકર બાઈચંકર શા. ૧૨) કૃષ પાકું. હુશા-
દરા—મુખી ચંકરભાઈ ગીરધરભાઈ શા. ૮) પાંડવણીયા વર્ગ જમાડીયા.
વળેટુવા—સા. સોમચંદ દલીચંદ શા. ૧૨), સા. મહીજીભાઈ મહુકચંદ.
શા. ૧૨) સ્કુલ જમાડી. ભરોડા—પા. ચંકરભાઈ નરોત્તમદાસ શા. ૧૦)
સ્કુલ જમાડી. સમજપુર—પાટીદાર વર્ગ શા. ૫) લાકુ. વડોદ—કન્યા-
શાળા. પટેલ ચંકરભાઈ પ્રભુદાસ શા. ૨૦), પા. લક્ષ્મીભાઈ ગોવિંદભાઈ
શા. ૩૭) ઝોરણીઓ તથા પતાસાં, જડેજ રતનસીંગજી વખતસીંગજી.

પંચમહાલ દેવાકાંઠા વિભાગ.

વાડી—મે. જપ્તીદાર સાહેબ તથા તાલુકદાર હાકોરો શા. ૧૨-૪-૬
સ્કુલ જમાડી તથા ઇનામ. ગોધંપા—સા. બા. દિવાન સાહેબ સાકર
વહેચી. દેવગઢ—મે. દિવાન સાહેબ શા. ૧૫૦) ચોપડીઓ, કપડાં અને
સાકર. નાની શેરડી—મુખી હરીસંગ બહેચર બાવા શા. ૨-૧૨-૦
ઇનામ. દેવગઢ—કન્યાશાળા, શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ શા. ૧૧-૧૫-૩
કપડ. હુણાવાડા—મોટા મુલોજી સાહેબ શા. ૧૨). પુસ્તક, પતાસાં.
હાલોલ—કન્યાશાળા, મે. બેકર સાહેબ શા. ૯) રોકડા વહેંચ્યા.

કચ્છ વિભાગ.

ગોધરા સ્કુલ—હંકર વચ્ચમદાસ રણુછોડદાસ તરફથી શા. ૧-૪-૦
મોથાળા—હંકરવેલજી પુરપોત્તમ શા. ૨-૮-૦ ભગીરદાર શા. ૨-૧૨-૦

ભુજપર—માંડવીના ગુ. રિધગરજી રા. ૧૦-૧૨-૦ રૈયતના રા. ૩૪-૫-૦
 શ્રી દરબાર તરફથી રા. ૧૮-૧૩-૦ રૈયતના રા. ૧૪૮-૫-૫ મુંદ્રા
 સ્કૂલ—માંડવીના ગુ. રિધગરજી રા. ૮-૦-૦ આસંખીયા—શે. કૃષ્ણ-
 દાસ મુળજી રા. ૧-૮-૦ ઉમરથી મુળજી રા. ૧-૮-૦ જાગીરદાર તથા
 રૈયત રા. ૧-૧૨-૦ વૈદરાજ વીરજી લર્ણમશી રા. ૧-૪-૫ ભદ્રેસર—
 શેઠ બચાબા કૃષ્ણદાસ રા. ૨૫-૦-૦ ભીમાસર—રૈયતના રા. ૩-૧૦-૦
 શ્રી દરબાર તરફથી રા. ૩-૧૪-૦ ગાંગોદર—શ્રી દરબાર તરફથી રા.
 ૨-૧૨-૮ રૈયત રા. ૧-૦-૦ પલાંસવા—શ્રી દરબારના રા. ૭-૧૨-૦
 જાગીરદાર તથા રૈયતના રા. ૧૮-૦-૪ ફતેગઢ—શ્રી દરબારના રા.
 ૭-૧૫-૪ વસ્તીના રા. ૩-૧૦-૦ મનદરા—ખીરે તરફથી રા. ૧૫-૦-૦
 માંડવી એ. વ.—રા. ગાણેકચંદં રા. ૭-૮-૦ શેઠ રતનશી મુસરજી રા.
 ૩-૧૨-૦ રોહા—શેઠ પ્રેમજી મુસરજી રા. ૯-૮-૦ સાંત્રી વલ્લભજી રત-
 નશી રા. ૬-૮-૦ રણુછોડ તુળશ્રીદાસ રા. ૫-૦-૦ શેઠ ખીમજી આ-
 સર રા. ૧-૪-૦ કટારીઆ—રા. બચાઉ શેઠદાર રા. ૧-૪-૦ દુધૈ—
 શ્રી દરબારના રા. ૬-૨-૮ રૈયતના રા. ૩-૮-૦ ગઢસીસા—બ્યાસ પિ-
 યનજી હરીરામ રા. ૫૧-૮-૬ કુંભારીયું—દર રતનશી દેવકરજી રા.
 ૨-૮-૦ કપાયા—રૈયતના રા. ૧૨-૪-૦ બળદીઆ—શેઠ મેથજી
 કાનજી રા. ૧૭૫-૦-૦ માંડવી ના. ૨—શ્રી દરબારના રા. ૨૮-૬-૬
 શેઠ વીચનજી નંદજી રા. ૨૭-૧-૨ શેઠ કેશવજી દંડરાજ રા. ૧૫-૨૩-૧
 માંડવી ખદ્દાન—માસ્તર ચત્રભુજ સિવજી શેઠ રા. ૩૨-૦-૦ વેંધ
 સ્કૂલ—શ્રી દરબાર રા. ૪-૧૨-૬ રૈયતના રા. ૬-૦-૦ નીરણાં—ધે-
 લાભાઈ ધનજી રા. ૩-૧૨-૦ પ્રેમજી ગોપાલ રા. ૩-૦-૦ દેશલપર—
 મુળજી રતનશી રા. ૪-૧૨-૦ ગુ. રિધગરજી રા. ૨૮-૧૨-૦ અંબાર
 સ્કૂલ—ગોકલદાસ ત્રીકમજી રા. ૬-૧૪-૦ ગેડી સ્કૂલ—જાગીરદાર રા.
 ૩-૧૨-૦ ભુજ મહોમોડન—સોની મેથજી રા. ૭-૧૪-૦ ડાયા બાલા-
 રખ્યા રા. ૨-૮-૦ વિંઝાણ કન્યાશાળા—ખડેજી દગોરજી વગેરે
 રા. ૮-૧૪-૦.

ઓરીએન્ટલ ડોઈંગ બુક. નંબર ૧-૪ (કોરી)

પ્રાથમી સ્કુલ ડોઈંગ બુકસ. નંબર ૧-૮ પીકચરવાળા.

નમુના ગરબી ધોમતે

ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુકડીપો, અમદાવાદ.

જાહેર ખબર.

માસ્તર અને જીવજીવાલની ક્ષા. ના નામથી બુકસેલર અને રેડેશનરી સામાન વેચનારની નવી દુકાન ભરૂચ કતોપોર દરવાજા પર બુકસેલર બાઈ-લાલ જીવનવાલની દુકાન પાસે જ મોટા પાયા પર સારું કમિશન આપવા ખોલી છે તે ઉપર વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ

ખુશાલદાસ ગોહળદાસ પટેલની

ગુજરાતી કાવ્ય બુક

નવા ધોરણોના કામ પ્રમાણે ફિડરગાર્ડન પદ્ધતિએ આ કાવ્યોત્ક્રાંતિ રચના કરવામાં આવી છે

મો. (૨૦૦) ઉપરાંત ખરીદનારને ૩૦ ટકા કમીશન મળશે

સાથે ઓરીએન્ટલ. સુરત. કરસનદાસ નારણદાસ તથા લક્ષ્મી નારણદાસ વલસાડઃ મરસેરામ લખીયાસંકર જડાલપોર, ગણપતિરા કર નરહરીસંકર, ભરૂચ, કે. એચ. કંપની, તથા લાલજીવ જીવનવાલ નડીયાદ. ન્યુ ગુજરાત બુક ડેપો, તથા છાયાલાલ ત્રિકમદાસ વલ્લભાણી અમદાવાદ તલકશી તથા પ્રાણ સંકર મકનજી ગાજકોટે, લક્ષ્મીચંદ ઉત્તમચંદ, તથા બેદેચર મેથલ નવા-નગર. હેમરાજ ભટ્ટજી લાવનગર. અમદાવાદનો આદમજી સુબ્રાહ્મણ્ય. એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

આમાર્ગે પામે ગવર્મેન્ટ સેન્ટ્રલબુક ડેપોનાં સઘણાં પુસ્તકો તેના સર્વ હક સાથે આપેલાં છે, તે તથા ગુજરાતનાં ઘણાખરા જાણીતા આચાર્યનાં પુસ્તકોની સોલ એજન્સિ છે, તે સિવાય સઘણી જાતના કાગળો, રેડેશનરી સામાન વગેરે મળશે. વીસન-લાલ સુનીલાલની કંપની આસ્તોડીયા રોડ-અમદાવાદ.

૬. ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના સર્વે મારતરોને તથા બુકસેલરોને વિનંતિપૂર્વક જણાવવાનું કે દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકોની સાથે અમોએ બીજી કોઈ પણ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી-બુકો સેક્ટરે ૧-એક-૨કાના કમીસનથી મોકલી આપવાની ગાઠવણી કરી છે. એક વખત કામ પાકી જવાથી ખાત્રી થશે. પેકિંગમાં એછા ખર્ચ થાય તેમ કરીશું. જેઓની મરજી હોય તેઓએ નીચલે સરનામે લખવું. નોંધપેદ હાજળ લીધામાં આવશે નહિ.

દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકોનાજ દરેકે બાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોનેજ બનાવેલેલી સ્ટીલપેનો ખાસ છપ્પાનડીથી મોટા અર્થે બનાવી મંગાવી છે. એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ઘણી સગવડભરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૨૩૫-૬. કિલો રૂ. ૦૦, બોક્સમાં બોક્સ ૮ બોક્સ મંગાવનારને ૧૧ રૂ. કમીસન મળશે. ને ૨૫ થી તેથી વધુ બોક્સ લેનારને ૧૨૦ રૂ. મળશે. વેલ્યુએશનથી ૧ થી ૬ બોક્સ મંગાવનારને ખર્ચના બાજુ વધારે હાજરો. લુલ્લી જતા નહી, અને પૈસા પહેલાંથી મોકલાવનારને બોક્સના ખર્ચના એ આંતા હાજરો.

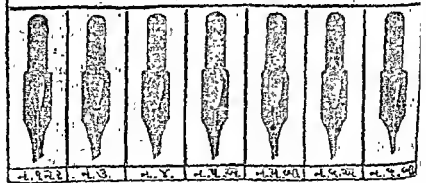
નં મુ ના

આદરણ કાવસણ મારતરની

દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકોની

સ્ટીલપેનોના.

આદરણ કાવસણ મારતર દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકો તથા સ્ટીલપેનોના ખર્ચ કરી, અને કમિસન એજન્ટે, થોપાં તથા ગુજરાત.

ગુજરાત શાઠાપત્ર.

પુસ્તક ૪૯ મું.

ઑક્ટોબર, ૧૯૧૦.

અંક ૧૦ મો.

ઔરંગઝેબ બાદશાહ વિષે કેટલીક વાતો.

પ્રો. જહુનાથ સરકરે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મોગલ સમયનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. એમણે ફારસીમાંથી ઔરંગઝેબ બાદશાહ વિષે કેટલીક વાતો વર્ણવી છે. તેથી એ બાદશાહના વિવિધ સ્વભાવ અને તે સમયના રીત-રિવાજ પર કેટલોક પ્રકાશ પડે છે. શાહજહાને પોતાના પુત્રો વિષે જે અભિ-પ્રાય ફારસીમાં લખ્યો છે તેનો પ્રો. જહુનાથે તર્જુમો કર્યો છે. વૃદ્ધ શાહજહાન લખે છે કે 'મારો મોટો પુત્ર (દારા શિકોહ) સજ્જનોનો શત્રુ થયો છે, મુસાદમશને મધપાન પર પ્રેમ થયો છે, મહમદશુખમાં સંતોષ સિવાય બીજું કંઈ સાફ લક્ષણ નથી. તેથી ઔરંગઝેબની દત્તા ને શુદ્ધિજનને લીધે હિંદુસ્તાન પર રાજ્ય કરવાનું મુશ્કેલ કામ એણે માથે લેતું એ જરૂર છે. પણ એના શરીરના બંધારણમાં ઘણી માંદગી ને નબળાઈ છે.' પરંતુ શારીરિક નિર્બળતારૂપ ન્યૂનતા પૂરી પાડવા માટે ઔરંગઝેબમાં પુષ્કળ હિંમત હતી. પ્રો. સરકરની પ્રથમ વાર્તા ઔરંગઝેબના બાળપણને લગતી છે. એક મધ્યન્મત હાથીએ સર્વને નસાડ્યા હતા તેની સામા તે માત્ર ચૌદ વરસની ઉંમરે બહાદુરીથી લડ્યો. કંચાલહના યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબે માર્વતને હુકમ કર્યો કે મને તેમ કરીને શુખના હાથી આગળ મને લઈ જા. આ સાંકસ માટે એક મિત્રે તેને ઇપકો આપ્યો કે યુદ્ધને મોખરે જઈ પોતાના જીવને જોખમમાં નાખવો એ બાદશાહનો ધર્મ નથી. તેણે ઉત્તર આપ્યો તેથી તેનો સ્વભાવ જણાઈ આવે છે. તેણે કહ્યું, 'હજી અમારામાંથી કોઈ બાદશાહ થયું નથી. આવી રીતની બહાદુરી બતાવ્યા પછી મનુષ્યો બાદશાહ થાય છે અને બાદશાહ થયા પછી તેની હિંમત ઘટી જાય તો તેની સત્તા પણ ટકે નહિ.' એ તો ખરી વાત છે કે શુરાતન સાથે થોડુંક સાંકસ જોડાયેલું છે; પણ ઔરંગઝેબ બીજા શુણોની

પ્રેરે શુરાતનનો પ્રયોગ કરતા પહેલાં પણ સાવધ રહેતો. બપોરે 'પરાજય' જેવું લાગે ત્યારે તેની ધાર્મિક શ્રદ્ધા તેને સદાયમૂર્ત થતી. આજ લગાઈ ચતા પહેલાં બહુજ યોગ્ય વખત પર એને એવી અબર મળી કે. રાંઝ જસવન્તસિંધ, જેવું લશ્કર પોતાના સૈન્યબૂદના અગ્રમાં હતું, તે બીજાં આણુસોને લઈ શત્રુને મળી ગયો. અકબર અને તેની પછીના બાદશાહોના વખતમાં એ રાજના પૂર્વજો અને એ રાજ દર રાજ્યશક્તિ હતા; પણ જે બળવાન હિંદુરાજઓ પૂર્વના કુળસંચયને લીધે ને રાજ્યભક્તિને લીધે બાદશાહી કુળના પક્ષમાં હતા તેઓ ઔરંગઝેબની ધાર્મિક ઝડપને લીધે વિરક્ત થવા માંડ્યા હતા. જસવન્તસિંધની અગર કરવા ઔરંગઝેબ પાસે ફત આબે. સારે મધરાત થઈ હતી અને બાદશાહ નિમાઝ પડતો હતો. અબર સાંભળી તેણે 'તે જતો રહ્યો હોય તો તેને જવા દો' એમ કંઈક કહેવા નિરાનીધી સ્વપ્ના કરી; બીજો કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. નિમાઝ પૂરી કર્યા પછી તેણે મુખ્ય અમલદારને બોલાવીને કહ્યું, 'આ બનાવ પણ એક બોદાની મહેરજ છે; કેમકે એ ઢાંગીએ લગાઈ ઝામી ગયા પછી વચ્ચે આવું કામ કયું હોત તો એથી થતાં દુષ્ટ પરિણામો અટકાવવાં અવશ્ય થઈ પડત.'.

બાક્યાવસ્થાથીજ ઔરંગઝેબે પોતાના ધણાજ વહેતી સ્વભાવનાં ચિહ્ન દર્શાવ્યાં હતાં. એના મોટાબાઈ દારા શિકોહે આગ્રમાં જમનાને કિનારે પોતાને માટે એક સુંદર મહેલ બાંધ્યો હતો. શાહજહાન બાદશાહ અને તેના બીજા છોકરાઓ એ ત્યાં મહેલ જેવા ગયા અને બિનાબાઈ વાપરવાનો છેક તટ પર બાંધેલો એક બાંયરાનો ખંડ તેમને બતાવવામાં આબે. તે સમયે ઔરંગઝેબ ખંડમાં પ્રવેશ કરવાના દાર આગળ જોતો રહ્યો તે જોઈને બાદશાહને ખોટું લાગ્યું. તેણે એને કપકો દીધી, 'ત્રિય મુન, તું વિદ્યાર ને સાધુ જેવો છે એ હું જાણું છું; પણ તારે તારો દર-જો સાચવવો જરૂરનો છે. 'જે તું તારો મનતો સાચવશે નહિ તો તું નાસ્તિક છે' એવી એક કહેવત છે. લોકોને જ્યાં આવવાના બારણા આગળ તું આમ શા માટે બેઠો છે અને તારા નાનાં બાઈથી પણ બિત-રતો દરજો ધરાવતો હોય એમ કેમ વર્તે છે?' ઔરંગઝેબે કહ્યું કે હું એનું કારણ આગળ સમજાવીશ; પણ બાદશાહનો નિમ્મસ ગયો ને તેણે કેટલાક મહિના સુધી એને પોતાની પાસે આવવાની ના કહી. એ સમય

પૂરો થયે તેજે મોટી શાહાબદીને કહ્યું કે દરબારના દરાશનો ભંગ કરવાનું એને કારણ પૂછી જુઓ. શાહબદાએ એનને કહ્યું કે હું આરણ્યા આગળ જોડો તેનું કારણ એ કે જો દારાના મનમાં આશ્ચર્ય હત તો એણે આરણ્યું બંધ કરી બધાંને જાંપરામાં કેદ કર્યા હતા. આ જવાબથી બાદશાહ ધણે ખુશ થયો અને તેને લાહોરથી દક્ષિણના મુઘા તરીકે મોકલ્યો. તેના દેખીતા વિનયથી બાદશાહને નારાજ થવાનો આ એકલો જ પ્રસંગ નહોતો. વળી અન્ય પ્રસંગે ઔરંગઝેબને બાદશાહ હપકો દે છે કે અમીર હમરાય સાથે તારા દરબાને છાત્રે એવી રીતે હું વર્તતો નથી એ કીક નથી. તેણે લખ્યું કે 'મારા પુત્ર, બાદશાહ અને શાહબદાઓએ મનની ઉત્તતિ દર્શાવતી એ યુક્ત છે. મેં સાંભળ્યું છે કે મારા દરેક અમલદાર સાથે વર્તતી વખત હું ઘણીજ નરમાય જનાવે છે. પણ જો બલિષ્ઠતા વિચારથી આગ વર્તતો હોય તો તારે સમજવું જોઈએ કે સર્વ જાણતો મારે ઈશ્વરે આગાઉથી નિર્ગણ્ય કર્યું છે, અને આવી નરમાયથી તિરસ્કાર સિવાય બીજું કંઈ ક્ષણ થવાનું નથી.' ઔરંગઝેબના વહેમો સ્વભાવનો એક દાખરો પ્રા. સરકરે આગેલી એક વાર્તામાંથી મળે છે. શાહબદાનના મરણ પછી ગાદી મારેલી લડાઈમાં દારાની હાવણીથી ચાર માઈલ દૂર દસ દિવસ સુધી પોતાની હાવણી નાખવાનો તેણે હુકમ કર્યો. તેના સરદારોને આ રીતે વખત ગુમાવો ન ગમ્યાથી ખીજવાયા, અને ઔરંગઝેબના એક મિત્ર આ ખજર તેને પહોંચાડી. તેણે કહ્યું કે હાજરી નંખાવવામાં મારા જે હેતુ છે. એક તો એ કે સરકર આગળ સલાવવાથી તેને દારાની આખી ફાજ સાથે લડવું પડશે; પણ જો આપણે હાવણી નાખીયું તો દારા એક મોખરાની કુટ્ટી આપણી સામી મોકલશે અને તેને સહેલાઈથી હરાવાશે. હવે પોતાની હમેશની રીત પ્રમાણે તેણે એક કારથી જેલ કઢી કે જે માણસ પોતાનો આશ્રમ ને પર છોડી દૂર જાય છે તે નિરાધાર ને દુઃખી થાય છે ને તેને સર્વ તજે છે. પાણીમાં સિંદ પણ આહવાનો ભોગ થાય છે, અને જ્યાંન જર મગરને કીરીએ પણ ભક્ષ્ય કરે છે. 'ખીજવું કારણ એમાં પણ વધારે અમલ્યનું હતું. ' ખીજો હેતુ એ છે કે જે માણસો મરીજ તેમજ નવખર મારી સાથે છે તેની સ્થિતિ હું જાણું છું. મુખી હતાં જો કોઈ માણસ દીસ કરે તો તેને અદિથી આગળ સર્વ જોયો કંઈ કામ નથી; કેમકે અરિનામાં એની સ્થિતિથી તાત દાર

માય. બહુ ઉતાવળી ફૂલ કરું તો જે ઉમરાવોના ખરા ભાવ વિષે ચક્ર છે તેઓ બેદરકારી બતાવે અને દીક્ષ કરે અને મૂળ સ્થાનેથી બહુ દૂર ગયા પછી આનાં દુષ્ટ પરિણામોનો ઉપાય કરવો અધરો ચર્ચ પડે, અને તે સમયે મારે તેમની બેપરવા ચાટે તેમનો સાગ કરવો પડે કે પાછા ફરી. તેમને શિક્ષા કરવી પડે. '

આ સ્વારી સાથે સંબંધ ધરાવતી એક હકીકતથી એમ જણાય છે કે શાન્ત મિત્રબનો હતો તોપણ સ્ત્રીનાં આંસુથી તેનું હૃદય પીગળ્યા વગર રહેતું નહિ. તેના એક સસરાએ આગળ કૂચ કરતા અટકવાની વૃત્તિ દર્શાવી, તેથી તેને વહેમ ઉત્પન્ન થયો. તેણે એમ જાહેર કર્યું કે મને મરડો થવાથી ખયારીવશ છું અને જે ઉમરાવો જોવા આવે તેમણે પોતાના નોકરોને બહાર રાખી એકેકે અંદર દાખલ કરું. જ્યારે જોના પર તેની ઝંકા ગઈ હતી એ સસરા જોવા આવ્યો ત્યારે તેને પકડી, બેડી ધાલી અને એક હાથીના હોદા સાથે બાંધ્યો અને એ સ્થિતિમાં લશ્કર સાથે એને લઈ જવાનો હુકમ કર્યો. યુદ્ધમાં જય મળ્યા પછી, એક બેગમે ત્રણ દિવસ લાંબી બાદશાહને વીનવ્યો તેની અરજ પરથી તેમજ તે જાતે સૈયદ હતો તેને લીધે ફ્રેંચ ને નારાજ સાથે તેને છૂટો કરવાનો હુકમ કર્યો અને અમદાવાદનો સુબો નીમ્યો. પહેલીજ તકે સૈયદ દારાના પક્ષમાં ગયો અને ઔરંગઝેબની સામે લડતાં અજમેર આગળ તેની કતલ થઈ. પ્રૌ. સરકર ઝેનાબદી માટેનો ઔરંગઝેબનો ગાંડો પ્રેમ વર્ણવે છે. આથી જણાય છે કે શાહજહાં ગમે તેવો શુદ્ધ હતો તોપણ પ્રેમ તેના હૃદયમાંથી જતો રહ્યો નહતો. એ સ્ત્રી ખરાબ પુરના સુખાના જાનાનાની હતી અને એ સુબો ઔરંગઝેબની માસી સાથે પરણ્યો હતો. પાસેના સગપણને લીધે શાહજહાંની સુલાહાત વખતે સ્ત્રીઓને પડદેનશીન રહેવાની જરૂર ન હતી. આ કારણને લીધે જમણા હાથમાં લાળી લઈ ઝોડ નીચે ઉભેલી ને નીચે સાદે ગાતી ઝેનાબદીનું સુંદર મુખ જોઈ શક્યો. આ અણધાર્યું બન્યું હશે, પણ તેનું પરિણામ એ થયું કે તેને જોઈને ઔરંગઝેબ વિવશ થઈ બેસી ગયો ને પછી મૂર્ચ્છિત થઈ લાંબો જમીન પર સૂતો. તેની માસીને આ વાતની ખબર પડી અને બત્રીબત્રી મદદે જલદી તે સ્થળે ગઈ. તેના આગ્રહથી તેણે મૂર્ચ્છાનું કારણ કહ્યું. આથી માસી હવે મૂર્ચ્છિત થઈ, પણ બાન આવ્યું

હારે તેણે ઔરંગઝેબને કહ્યું, ‘હું મને મારવી હોય તો મારો. તમે તે દુષ્ટ માણસ (તેનો સ્વામી) ને ઝોળખો છો. તે લોહીનો તરસ્યો છે અને શાહજહાન બાદશાહ કે તમારે માટે લગારે તેને દરકાર નથી. તમારી માગણીની તેને ખબર પડશે કે તે પ્રથમ તે સ્ત્રીને ને પછી મને કાપી નાખશે.’ તેના કહેવાથી કંઈ લાભ થવાનો નથી, માત્ર મારે મારી હુંદગી ખોલી પડશે. પણ તે નિરપરાધી છોકરીનું જીવન વિના અપરાધે શા માટે જતું જોઈએ ?’ આ બાબતમાં ઔરંગઝેબે પોતાના પ્રધાનની સલાહ પૂછી; તેણે એવી સલાહ આપી કે પ્રથમ એ છોકરીના માલિકને કતલ કરવો, એટલે એની સાથે સંબંધ થવામાં વાંધો આવશે નહિ. પણ ઔરંગઝેબે એ વાત કબૂલ કરી નહિ ને કહ્યું, ‘મારી માસીને વિધવા કરવી એ મારું હૃદય કબૂલ કરતું નથી.’ પ્રધાનને હુકમ થયો કે સૈદખાનની સાથે એ વિષે વાત કરવી અને તે માણસે યોગ્ય રીતે જવાબ વાળ્યો એ જોઈ પ્રધાન આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે પ્રધાનને કહ્યું કે એ બાબતનો ઉત્તર હું ઔરંગઝેબની માસીને આપીશ અને તરત જનાનખાનામાં જઈને તેને કહ્યું, ‘એમાં શી દરકાર છે ? મારે, શાહ નવાઝખાનની છોકરી, ઔરંગઝેબની બેગમનું કંઈ કામ નથી. ઔરંગઝેબે એને જાહેરે પોતાની ચત્તર બાંધીને મારે ત્યાં મોકલવી.’ માસીએ સંદેશો લઈ જવાની કંઈક આનાકાની બતાવી, પણ તેના ધણીએ તેને તે કામ કરવા આગ્રહ કીધો; અને ઔરંગઝેબે એ સંદેશો સાંભળ્યો હારે તે ધણી રાજ થયો. તે બોલી બિટ્યો, ‘મારા જનાનખાનામાંથી એક સ્ત્રી જાય તેની મારે શી દરકાર છે ? જે પાલખીમાં તમે આવ્યા છો તેમાં તરતજ તેને લઈ જાઓ, મારે કંઈ વાંધો નથી.’ એટલું કહેવું જોઈએ કે આવી રીતે જે સ્ત્રીને ઔરંગઝેબે પ્રાપ્ત કરી હતી તે તરફ તેના અતિપ્રેમ જરૂર રહ્યો અને તે મરણ પામી હારે તેને બહુ લાગ્યું. જૈનાગદીને, દક્ષિણની મોગલ રાજધાની ઔરંગાબાદમાં હોજ પાસે હાટવામાં આવી અને હજી પણ ત્યાં તેની કબર જોવામાં આવે છે.

ત્રિ ઉપસર્ગ પછી ક્રી ધાતુનો છે એવો આદેશ તેમજ કિણ એવો આદેશ થાય છે; ચિકીનાતિત્વ વિક્ષેપ-ને વિકિણિઙ્ થાય છે. :

ઉદ્ધમ ઉદ્ધુમા ॥ ૩૨ ॥

આ શબ્દાગ્રિસંયોગયોઃ । અસ્ય ધાતોરૂપૂર્વસ્ય ઉદ્ધુમા ભવતિ ॥
ઉદ્ધુમાઈ ॥

આ એટલે શબ્દ કરવો કે અગ્નિનો સંયોગ કરવો. એ ધાતુ ઉદ્-ઉપસર્ગપૂર્વક હોય ત્યારે એનો ઉદ્ધુમા આદેશ થાય છે. ઉદ્ધમતિત્વ ઉદ્ધુમાઈ થાય છે.

શ્રદો ધો દહઃ ॥ ૩૩ ॥

શ્રચ્છબ્દાદુત્તરસ્ય ડુધાન્ ધારણપોષણયોઃ અસ્ય ધાતોર્દહાદેશો ભવતિ ॥ સદહઈ । સદહિઅં ॥

શ્રદ્ શબ્દથી પર ડુધાન્ (ધા પ. ને આ.) નો અર્થ ધારણ કરવું ને પોષણ કરવું થાય છે તેનો દહ આદેશ થાય છે. શ્રદ્ધાતિત્વ સદહઈ ને શ્રદ્ધાત્ સદહિઅં થાય છે.

અવાદ્વાહેર્વાહઃ ॥ ૩૪ ॥

ગાહ્ વિલોઢને । અસ્ય ધાતોરવાદુત્તરસ્ય વાહાદેશો ભવતિ ॥
ઓવાહઈ । અવવાહઈ ।

ગાહ્ (ગાહ્) મન્યન કરવું. અવ ઉપસર્ગથી પર એ ધાતુનો વાહ આદેશ થાય છે. અવગાહતિત્વ ઓવાહઈને અવવાહઈ થાય છે. ઓદવા-પયોઃ ॥ ૪ । ૨૧ । એ સૂત્ર પ્રમાણે અવ-નો ઓ વિકલ્પે થાય છે.

કાસેર્વાસઃ ॥ ૩૫ ॥

અવાદિત્યનુવર્તતે । કાસૃ શબ્દકુત્સાયામ્ । અસ્ય ધાતોરવાદુ-ત્તરસ્ય વાસો ભવતિ ॥ ઓવાસઈ । અવવાસઈ ॥

અવ એની પૂર્વ સૂત્રમાંથી અનુવૃત્તિ કરવાની છે. કાસૃ (કાસ)

‘ઊધરસ ખાવી’ના અર્થમાં છે. કવ ઉપસર્ગથી પર એ ધાતુનો વાસ થાય છે. અવકાસતિતું ઓવાસદ્ કે અવવાસદ્ થાય છે.

નિરો માહો માણઃ ॥ ૩૬ ॥

માહ્ માને । અસ્ય ધાતોર્નિરુત્તરસ્ય માણાદેશો ભવતિ ॥ નિમ્મા-
ણદ્ ॥

માહ્ (મા આ.) એટલે માપવું. નિર. ઉપસર્ગથી પર એ ધાતુનો માણ આદેશ થાય છે; નિર્મિતિતું નિમ્માણદ્ થાય છે.

ક્ષિયો સ્થિજ્ઞઃ ॥ ૩૭ ॥

ક્ષિ ક્ષયે । અસ્ય ધાતોર્સ્થિજ્ઞો ભવતિ ॥ સ્થિજ્ઞદ્ ॥

ક્ષિ એટલે ક્ષય થવો. એ ધાતુનો સ્થિજ્ઞ આદેશ થાય છે; ક્ષય-
તિતું સ્થિજ્ઞદ્ થાય છે.

ભિદિહિદોરન્ત્યસ્ય ન્દઃ ॥ ૩૮ ॥

ભિદિર્ હિદિર્ એતયોરન્ત્યસ્ય ન્દો ભવતિ ॥ ભિદદ્ । હિ-
દદ્ ॥

ભિદિર્ (ભિદ્) ‘ભાંગવું’, હિદિર્ (હિદ્) ‘હેલું’—એ ધાતુઓના અન્ત્ય વર્ણનો ન્દ થાય છે; ભિનત્તિતું ભિદદ્; હિનત્તિતું હિદદ્ થાય છે.

કથેઢઃ ॥ ૩૯ ॥

કથ નિપ્પાકે । અસ્ય ધાતોરન્ત્યસ્ય ઢો ભવતિ ॥ કઢદ્ ॥

કથ એટલે ઉદાળવું. એ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો ઢ થાય છે; કથ-
તિતું કઢદ્ થાય છે.

વેષ્ઠેશ્વ ॥ ૪૦ ॥

વેષ્ઠ વેષ્ટને । અસ્ય ધાતોરન્ત્યસ્ય ઢો ભવતિ ॥ વેષ્ઠદ્ ॥ યો-
ગવિભાગ ઉત્તરાર્થઃ ॥

ચેષ્ટ્ એટલે પીટયું. એ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો હ થાય છે. યોગ-
ત્રિભાગ ઉત્તરને માટે છે. ૩૨ ને ૪૦ એ બેનું એક સૂત્ર કરવાને બદલે
શુદ્ધાં શુદ્ધાં સૂત્રો કર્યાં છે, તેનું કારણ કે ૪૦ માં સૂત્રને ચર્ગેષુ યુજઃ પૂર્વઃ
૩૧ ૫૧ એ સૂત્ર લાગુ પડે છે. મંયુક્તા વ્યંજનને સ્થાને વ્યંજનનો દ્વિ-
ર્વાચ થઈ યુગ્મ વ્યંજનોનો—વર્ગીય દ્વિતીય ને મતુર્થ વ્યંજનોનો—અતુ-
ક્રમે પ્રથમ ને તૃતીય થાય છે; અને અયુગ્મનો—પ્રથમ, તૃતીય ને પં-
ચમનો દ્વિર્વાચ થઈ તો તેજ થાય છે. ચેષ્ટતેનું વેહ્લહ્ થાય છે.

ઉત્સમોર્લઃ ॥ ૪૧ ॥

ઉત્સંભ્યામુત્તરસ્ય વેષ્ટેરન્ત્યસ્ય લો ભવતિ? ॥ ઉવ્વેલ્હ ॥ સંવેલ્હ ॥

ઉહ ને સમ્પી ૫૨ ચેષ્ટ્ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો હ થાય છે;
વેષ્ટેતેનું ઉવ્વેલ્હ, ને સંવેષ્ટેતુ સંવેલ્હ થાય છે.

રુદૈર્વઃ ॥ ૪૨ ॥

રુદિર્. અસ્ય ધાતોરન્ત્યસ્ય વો ભવતિ ॥ રુવ્હ ॥

રુદિર્ (રુદ્) એટલે રાંયું. એ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો વ થાય છે.
રોદિતિનું રુવ્હ થાય છે.

ઉદો વિજઃ ॥ ૪૩ ॥

ઉત્પૂર્વસ્ય વિજેરન્ત્યસ્ય વકારો ભવતિ ॥ ઉન્વિવહ ॥

ઉદ્પૂર્વક વિજ્ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો વકાર થાય છે; ઉદ્વિજતિ
(ઉંપે છે)નું ઉન્વિવહ થાય છે.

વૃધેર્હઃ ॥ ૪૪ ॥

વૃધુ વર્ધને ॥ અસ્ય ધાતોરન્ત્યસ્ય દો ભવતિ ॥ વહ્લહ્ ॥

વૃધુ (વૃધ્) ' વધયું ' એ ધાતુના અન્ત્યનો હ થાય છે. વર્ધતેનું
વહ્લહ્ થાય છે.

હન્તેર્મઃ ॥ ૪૫ ॥

હન્તેરન્ત્યસ્ય મ્મો ભવતિ ॥ હન્મહ્ ॥

હન્ (હણ્) એ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો મ્મ થાય છે; હન્તિર્વ હમ્મઈ થાય છે.

રુષાદીનાં દીર્ઘતા ॥ ૪૬ ॥

રુષાદીનાં દીર્ઘતા ભવતિ ॥ રૂસઙ્ । તૂસઙ્ । સૂસઙ્ ॥ રુષ્યતિ । તુષ્યતિ । શુષ્યતિ ॥

રુષ્ આદિ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે; રુષ્યતિ (તે રૂષ્ય કરે છે) તું રૂસઙ્, તુષ્યતિ (તે મંતોષે છે) તું તૂસઙ્, ને શુષ્યતિ (તે શોષે છે) તું સૂસઙ્ થાય છે.

ચો વ્રજનૃત્યોઃ ॥ ૪૭ ॥

વ્રજ નૃતી અનયોરન્ત્યસ્ય ચો ભવતિ ॥ વચ્ચઙ્ નચ્ચઙ્

વ્રજ (વજ્) 'ન્યું' ને નૃતી (નૃત્) 'નાચ્યું', એ ધાતુઓના અન્ત્ય વર્ણનો જ્ઞ થાય છે; વ્રજતિર્વ વચ્ચઙ્ ને નૃત્યતિર્વ નચ્ચઙ્ થાય છે.

યુધિલુધ્યોર્જઃ ॥ ૪૮ ॥

યુધ સંપ્રહારે લુધ અવગમને અનયોરન્ત્યસ્ય ર્જ્ઞો ભવતિ ॥ જુજ્ઞઙ્ । લુજ્ઞઙ્ ॥

યુધ્ 'સંપ્રહાર કરવો', 'લયું', લુધ્ 'નણ્યું', એ ધાતુઓના અન્ત્ય વર્ણનો જ્ઞ થાય છે; યુધ્યતેર્વ જુજ્ઞઙ્ ને લુધ્યતેર્વ લુજ્ઞઙ્ થાય છે.

રુધેન્વન્મ્મૌ ॥ ૪૯ ॥

રુધિર્ અન્ત્યસ્ય ન્યમ્મૌ ભવતઃ ॥ રુન્ધઙ્ । રુમ્મઙ્ ॥

રુધિર્ (રુધ્) 'રૂંધું', એ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો ન્ય ને મ્મ થાય છે. રુજેદ્ધિર્વ રુન્ધઙ્ ને રુમ્મઙ્ થાય છે.

મૃદો લઃ ॥ ૫૦ ॥

મૃદ્ 'ક્ષાલને' અસ્ય ધાતોરન્ત્યસ્ય લો ભવતિ ॥ મલઙ્ ॥

મૃદ્ એટલે મર્દન કરવું. ખાંડવું. એ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો લઃ થાય છે. મૃદાતિર્વ મલઙ્ થાય છે.

શદ્વપત્યોર્ઠઃ ? ॥ ૫૧ ॥

શદ્વ શાતને પલ્લ પતને અનયોરન્ત્યસ્ય ડો ભવતિ ॥

૨સડઈ । ૩પડઈ ॥

શદ્વ (શદ્) ' ડાપતું ', પલ્લ (પત્) ' પડતું '—એ ધાતુઓના

અન્ત્ય વર્ણનો ડ યાય છે; શોયતેતું સડઈ ને પતતિતું પડઈ યાય છે.

શકાદીનાં દ્વિત્વમ્ ॥ ૫૨ ॥

શક્ શક્તૌ । इत्येवमादीनां द्वित्वं भवति ॥ सकइ । लगइ ॥

શક્નોતિ । લગતિ ॥

શક્ (શક્) ' શકતું ' ઇત્યાદિ ધાતુઓનું દ્વિત્વ યાય છે (અન્ત્ય વર્ણ બેવડાયા છે); શક્નોતિતું સકઈ ને લગતિ (લાગે છે)નું લગઈ યાય છે.

સ્ફુટિચલ્યોર્વા ॥ ૫૩ ॥

સ્ફુટ વિકસને ચલ કમ્પને અનયોરન્ત્યસ્ય વા દ્વિત્વં ભવતિ ॥ ફુટઈ ફુડઈ । ચલઈ ચલઈ ॥

સ્ફુટ ' વિકસતું ', ' વિકાસ પામવો ', ચલ ' કમ્પતું ', ' ચાલવું ' એ ધાતુઓના અન્ત્ય વર્ણનો વિકલ્પે દ્વિર્ભાવ યાય છે; સ્ફુટતિતું ફુટઈ ને ફુડઈ યાય છે, ને ચલતિતું ચલઈ ને ચલઈ યાય છે.

પ્રાદેર્મીલઃ ॥ ૫૪ ॥

પ્રાદેરુત્તરસ્ય મીલોજ્જ્વલસ્ય દ્વિત્વં ભવતિ વા ॥ પમિલઈ । પમીલઈ ॥

પ્ર આદિ ઉપસર્ગથી ૫૨ મીલના અન્ત્યનું દ્વિત્વ વિકલ્પે યાય છે. પ્રમીલતિતું પમિલઈ ને પમીલઈ યાય છે.

રામેશ્વરયાત્રા.

(ચાલુ પૃ. ૩૪૦ થી)

કાંચી: (કોન્જિવિરામ્) તા. ૧૮-૧૯.

હરિણી.

ગગન પરનાં તેજોરશ્મિ પરે કંઈ વાદળાં,
ફરફર મીઠા વાયુમધ્યે. કુલોની સુગંધમાં,
બહુ નિરખતા સોપારીનાં ફળો, ફૂલ માર્ગમાં,
હૃદિતિ સુખમાં આબ્યા મોઘ સુગોષ્ઠ? કાંચીના. ૭૩

x x x

અનુક્રમ.

સર્વતીર્થ વિશે ન્હાયા, જે વચું શિવકાંચીમાં;*
સરોવર દીઠું મોઢું, નામ શોભાવતુંજ આ. ૭૪

સ્વચ્છ નિર્મળ વારિ સાં, સ્વચ્છતા મનમાં ઠરે;
શ્રમ મુક્ત કરે એ ને, ગોર ફેલે પાપમુક્ત એ. ૭૫

રથજ બબ્બ પરે આયાં, જાતાં બ્રાન્તિ જુલાય છે;
એજ પાપવિમુક્તિ સાં, એજ ધાર્મિક તત્ત્વ છે. ૭૬

પછી આશ્રેશ્વરે x ચાલ્યા, વાલુકામય જે હતા;
ગોપુરો ત્યાં રૂડાં જોતાં, હર્ષ આનંદ ના રાખ્યા. ૭૭

* સર્વતીર્થ નામનું શિવકાંચીમાં તળાવ છે. સર્વ દેવોનું એ રથજ તીર્થ થયું હતું માટે સર્વતીર્થ નામ છે. કાંચીને જે હેડે એ નાનાં ગામ છે; એક શિવકાંચી ને બીજું વિજયકાંચી, મોઢું ને નાનું કાંચી (Big and Little Conjeveram એમ અંગ્રેજી નામે છે.)

x આંખાની નીચે શિવતી સ્થાપના થયાથી આશ્રેશ્વર નામથી એ ઓળખાય છે. વાલુકા અથવા રેતીનું તે સ્થળે સિંગ છે.

નિજ દેશને હસનારને વિરિમત કરે એ આહણો,
એવા વસે જો હિંદમાં ટકા યશે તો ધર્મનો;
બહુ અનુ લોકો મૂર્ખના મણિ આહણો લેખાય છે,
રિવાજગામંપત્ર આવા પણ હજી અહીંમાં વસે. ૮૩

x x x

કુમ્ભકોણુમ્: તા. ૨૨-૫-૦૯.

કુમ્ભકોણુમ ગ્રામ મંદિરમાત્રથી બરપૂર છે,
લોકો તહીં આહણુ ઘણેરા ભક્તિમાં ચકચૂર છે;
નહીં રક્તચણ્ડી, પંડિલા પણ મીઠી, કાવેરી તટે,
ફળ ફુલ વૃક્ષો ઝૂકતાં તે સ્થાન આખાદી કરે. ૮૪

તોટક.

નહીં એક તટે જન સર્વ વસે,
વળી અન્યા તટે વન કેળ હસે,^૧
જલવેગ કરે ભય દર થકી,
પણ સ્નાન તણી નહિ ભીતિ જરી. ૮૫

બહુધા જન આન નદી ઉદટે,
કરી પ્રાત વિશે કંઈ આદરશે,^૨
નદિ પશ્ચિમના પરનો જરોં લાં,
શંખ્યું બહુ સાદું વિચાર ભણા. ૮૬

૧ કાવેરીને એક તટે કુમ્ભકોણુમ અથવા કુમ્ભધોણુમ છે ને સામે તટે કેળાનું મોટું વન છે. નદીમાં ન્હાવા જઈએ કે તરત કેળાંઓથી ઝુકતું ને સૂર્યના પ્રકાશે ચળકતું આ કેળનું વન સામે જણાય છે. કુમ્ભકોણુમ ઠાંગેર ઊંચિટ્ટમાં છે. એ બધે ભાગ એક બાગ સમાન છે. કેળાં જેવાં ફળ તો મોટાં ને સરસ પણ માત્ર એ પૈસે ડગ્ગન મળે છે.

૨ કુમ્ભકોણુમમાં આહણોની વસ્તી બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. નદીમાં પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરીને પછીજ દિવસનું બીજું કામ તેઓ કરે છે. અમે બણીને વિરમત થયા કે ૮૦ વર્ષની વયે પણ દી. બ. સ્થુનાચરાવની આજ પદ્ધતિ હતી.

અમ પાસ હતો નદી શીતલમાં,^૧
 સુખ શાન્તિ વિશુદ્ધિ વિશેષજમાં;
 અતિ ઉષ્ણ ઋતુ પણ તે સ્થળમાં,
 પ્રિય ને હતી પોષક શીકરતા.

૮૭

શંકરમઠ :

અતુટુભ.

શ્રીમત્ શંકરના ભાંતો, મઠને પ્રેક્ષણે ગયા;
 સાધુતા, જ્ઞાન, સાદાઈ, જોતાં સંતોષ પામીયા.

૮૮

ચાલીજોની સભા મધ્યે, પ્રશ્ન-ઉત્તર સાંભળ્યા;
 જ્ઞાનપુદ્ધિ વિશે ભાંતો, પ્રેમભક્તિ ઉરે રખ્યાં.

૮૯

x

x

x

મહામઠ મહા ઉડું, ચોપાસે દેવડી કરી;
 તળાવે શુદ્ધ વારિમાં, ચાલ્યા સ્નાનાદિ આદરી.

૯૦

કુશ્મેશ્વર તણું લિંગ, ગાટીનું મોટું શાખતું;
 મંગળાંજાતણું દહેઈ, સમીપે બહુ ચોપતું.

૯૧

x

x

x

ટાંજોર : તા. ૨૩-૨૪.

દહેઈ ટાંજોરમાં આવ્યું, રાજરાજેશ્વર તણું;

હયું આદૃતિઓએ ભાં, પ્રેક્ષણે મન સર્વનું.

૯૨

૧ અમે જે ટેકાણે ઉતર્યા હતા તે દિવાન શેરેયાનો બંગલો હતો. તે બંગલો નદીની માંલ પડતો બાંધ્યો હતો ને તેની કમાનો નીચેથી નદી વહેતી હતી. એ સ્થળ મગજ પર ધણું રમી રહ્યું હોવાથી તે વિશે સદજ સૂચના કરી છે. એ બંગલો ઘણો મોટો ને સુંદર બંધાયો હોવા છતાં પૈસા તેની પાછળ ઘણા થયા હોવાથી દિવાને એને My Folly ('બૂલ') એ નામથી પાછલા ભાગમાં ઓળખવા માંડ્યો હતો એમ એમના જીવન-ચરિત્રમાંથી નીકળે છે.

- ગોપુરં ઉપરે આવી, આકૃતિ જાતજાતની;
પથરે કોતરી કાઢી, છતાં સ્પષ્ટ સુશોભિતી. ૯૩
- ચોદાઓ જળવંતાની, આકૃતિ બહુ મોહિની;
દ્વિરંગી એકની જાયે, હતી વિસ્મયકારિણી. ૯૪
- પોદીઓ મંદિરે મોરા, હાથી જેવો હોસે હોયો;
ચોક ગંજવરે શોભે, સેવાયે સાં ખીરાજતો. ૯૫
- શિવગંગા તણું વારિ, રક્તવર્ણ છતાં ધણું;
નળનાં જમથી એ સાં, ગામના જનને ગમ્યું. ૯૬
- એક દાંજોરમાં મોટા, નેતાં આનંદ આપતા;
પુસ્તકાલય લેખોનું, કરતું ખેદ દેખતાં. ૯૭

૧ દાંજોરનાં દહેરાના ગોપુરં પર ને દહેરામાં જાતજાતની નાની મોટી આકૃતિઓ કાઢવાની ખૂબી જેવા હાયક છે. કામ પથર પર છે, છતાં આકૃતિઓ એવી સદ્ગાઈથી કાઢેલી છે કે તે કાઢનારના હાથ નીચે પથર જાણે તવનીતથી પણ પોચો થઈ ગયો જણાય છે.

૨ મંદિરના ધુમ્મગટની એક બાજુએ જાયે એક દ્વિરંગીની આકૃતિ દૃષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે. હિંદુ ચોદાઓ, હિંદુ દેવો, ને દેવગણોની જગામાં આવી આકૃતિ નેતાં કોઈને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય ને એ ગાહો કેમ હશે એવી સ્વાભાવિક નિરાસા ઉદ્ભવે. અમારી સાથે સાંની એક શાળાનો મારતર લોખીયાનું કામ કરતો હોય; તે ત્યાંની જગાએના ઇતિહાસનો ખુલ્લો જણાવતો માણસ હતો. તેણે જોની સમજુતી આપી કે એ દ્વિરંગીની આકૃતિથી એમ મુચિત થાય છે કે ચોદા નાજાઓના વખતમાં કોઈ દ્વિરંગીઓએ ચોદાઓને યુદ્ધમાં મદદ આપી હશે તેથી સદાયકોનાં સ્મરણ-ચિન્ન તરીકે આ આકૃતિ મૂકાઈ હશે.

૩ શિવગંગા તળાવ છે. દાંજોરમાં નજ છે છતાં આ તળાવનું જગ લોકો પીવાના કામમાં લે છે. નજ આવ્યા છતાં સુરતના કેટલાક લોકો ટાંકાનું પાણી વધારે પસંદ કરે છે, તેમ દાંજોરમાં પણ તળાવના પાણીને લોકો વળગી રહ્યા છે.

સંમહસ્થાન નાતું ત્યાં, રાત્ર ને અન્ય વસ્તુનું;
બિત્તિમાં ચિત્ર રાજનાં-સર્વ તે હતું શોભતું. ૯૮

પછી સર્પસભી વાંકી, ગલી અંધારથી ભરી;
ગુપ્ત લાંબી હતી તે ત્યાં, પેખતાં બીતિકારિણી. ૯૯

x

x

x

ટ્રિચિનાપલી, શ્રીરંગમ્:

શ્રીરંગમ્ ટ્રિચિથી દૂરે, કાવેરી પાર જે વચું;
ધામ વૈષ્ણવનું મોટું, જોવાનું ત્યાં બહુ રહું. ૧૦૦

જમ્બૂકેશ^૧ વસે માર્ગે, દેહરૂં જ્યાં નવું બન્યું;
ધણ જમ્બૂક નીચે ત્યાં, જોવાનું મનમાં રમ્યું. ૧૧૦

ટ્રિચિ કિલ્લા મહી આવ્યું, માતમૂતેય^૨ દેહરૂં;
ઉચ્ચ સ્થાન પરથી તે, શહેર ને સર્વ નીરખ્યું. ૧૦૨

૧ દાંતેરનો મહેલ ખરેખર જોવા લાયક છે. એ મહેલ ચારેબાજે મજબુત બીતોની વચમાં એક કિલ્લાની પેઠે બાંધવામાં આવ્યો છે. તેમાં ઉત્તમ સંસ્કૃત પુસ્તકાલય છે. હાલ તો પુસ્તકો ચોક્કસ પડ્યાં છે ને તેને હંધઈઓ ખાય છે એ જોતાં ખેદ થાય છે તોપણ પુસ્તકોનું રક્ષણ ઉત્તમ કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. મહેલમાં એક અંધારી ગલી છે. પુદને વખતે કોઈને સંતાડવું હોય તો આ જગ્યાએ અનળગ્યો માણસ તેમાં જઈ ચઢે એવી ન હોવાથી તે વખતે રણીઓને કે અન્ય લોકોને ગુપ્ત ઠીક રાખી શકાય. આ અંધારી ગલી વળા સર્પાકાર છે, તે દીવા સાથે જતાવે છે તો એ અંદર ચાલતું મુશ્કેલ પડે છે.

૨ જમ્બૂક અથવા જંબુના જૂઠા નીચે ચિવની સ્થાપના થઈ હોવાથી એ સ્થળે ચિત્ર જંબૂકેશના નામથી ઝોગખાયા છે.

૩ ટ્રિચિનાપલીમાં એક ખડક પર દેહરૂં છે. એ સ્થળને અંગ્રેજોમાં Rock Fort કહે છે. તે દેહરામાં ચિવની મુર્તિ છે. દંતકથા એવી છે કે એક વાર કાવેરીને સામે કિનારેથી એક બાઈને ટ્રિચિનાપલીમાં

શિખરિણી.

પણ પેલી શોભે-સરપસમ કાવેરી સરિતા,
કરે લોકો સ્નાનો, તટ પર દીસે છે મનહરા;
ઉગતાં રશ્મિમાં ઉદક ચિહ્નતામાં ચળકતું,
હવે આ સ્થાનેથી પણ નળનને શીત કરતું. ૧૦૩

અનુક્રુભ.

સુદ્ધરે શ્રીજીનાં દહેરાં, માર્ગ માત્રાગૃથી ભર્યા;
વાહનો વેગમાં જતાં, સર્વે દ્વરેથી નીરખ્યાં. ૧૦૪

વૃક્ષની વાટિકા મોટી, સૂર્યનાં રશ્મિથી દીપે;
જોતાં આ સ્થાનથી કોને, સહિતો ગ્રેમ ના કરે ? ૧૦૫

શિખરિણી.

બીજી પાસે પેખ્યું નગર ટિચિને એક દગમાં,
ગૃહોની હારો શું મનહર દીસે સીધાં લીંટીમાં;
મનુષ્યો બાજારે રકમક કરે સ્વાર્થ નિજથી,
મુએશઓ તેની દૂર યકોં હતી હાસ્ય કરતી. ૧૦૬

અનુક્રુભ.

હમ્મ આ સ્થાનથી નીચે અદ્ધ અદ્ધ બધું દીસે;
પરંતુ અદ્ધતામાંએ હમ્મ આનન્દ ત્યાં મળે. ૧૦૭

x

x

x

આવતું હતું. ઘેર પુત્રી પ્રસવવેદનામાં હતી. પણ કાવેરીમાં પૂર આવ્યું હતું
એટલે અવાય તેમ નહોતું. છાકરી દ્વિચિનાપદ્મીમાં હતી ને મા નદીને
સામે કાંઈ અથવા ટીરંગમ તરફ હતી. તેની બક્તિથી પ્રસન્ન થઈ શિવે
તેનું રૂપ ધારણ કર્યું ને છાકરીને પ્રસવવેદનામાંથી મુક્ત કરી. મા ઘેર
આવી ને છાકરીને પોતે ત્યાં નહિ હોવા માટે એક દર્શાવ્યો, પણ વસ્તુ-
સ્થિતિ દેખીતી તો તેથી ઉલટીજ થઈ હતી. અન્તે સમજાયું કે શિવ
માતા થયા હતા, માટે એ સ્થળે માનુષ્યતેજ, એ નામથી લોકો
શિવને પૂજે છે.

મદુરા: તા. ૨૭-૫-૦૯.

મીનાક્ષી દેવીનાં ક્રોધાં, મદુરા મહીં દર્શન;
સુંદરેશ્વરની ખૂબી, શું કહે મુજ લેખન.^૧ ૧૦૮

ગોપુરં ચોક ને હહેર, સર્વ સર્વેથી ઉત્તમ;
રાત્રે દીપાવલિથી ભાં, શ્રમે છે મનમોહક. ૧૦૯

શોભે બાઝાર હહેરામાં, શોભે દીપાવલિ રૂડી;
આમ જાણે વસ્તું નારું, શું કહું મંદિરે ખુબી. ૧૧૦

મદુરા મહેલના મોટા, ઉચ્ચ સ્તંભ વિરાજતા;
સાદા તોએ દીસે બચ્ચ, જોતાં આનંદ આપતા.^૨ ૧૧૧

શહેર આ મદુરા સ્વચ્છ, રસ્તા મંદિર શોભતા;
લોક સાત્ત્વિક દીસે-તે, સર્વે ત્યાં મન સોભતાં.^૩ ૧૧૨

આમજ્ઞાર મદુરાની, વટવૃક્ષ વિરાજ છે;
વડવાઈ અમૂંખ્યેથી, સેનાખૂદ સમું દોષે. ૧૧૩

સરોવર વળી દૂરે, દૂરે સૌંદર્ય દૃષ્ટિઓ;
જલ શીતલ ને મીઠું, મધ્યમાં બાગ શોભતો. ૧૧૪

x

x

x

(અર્પણ).

૧ મીનાક્ષી ને સુંદરેશ્વર: પાર્વતી ને શિવ. મીન=માતૃય.

૨ મદુરાના મહેલની બાંધણી ટાંજોરના મહેલથી જુદી જાતની છે. મદુરામાં ગંજવર સ્તંભો પણ સાદી બાંધણીના છે ને અજવાળું શગ-ઝગાટ છે. મુમુષ્ઠના ટાઉન હાઉસમાં જેવા બારે સ્તંભો છે તેવા આ મહેલમાં છે. ટાંજોરમાં કિલ્લા આકારનું બહું કામ છે ને ને મહેલોમાં રક્ષણ દીક થાય તેમ છે. મદુરાના મહેલમાં હાલમાં કચેરીઓ બેસે છે.

૩ મદુરા તે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનનું એકેન્સ શહેર ગણાય છે.

સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનું

હુંકુરું જીવનવૃત્તાન્ત.

‘સંધિપ્રિય’ નામદાર શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડના નિર્મળ, સાદા હતાં બન્ધ જીવન, ઉમદા સ્વભાવ, તેમજ ઉચ્ચ વર્તનને લીધે, પોતાની પ્રજા તરફ માયાળુ પિતા તરીકેની તેઓશ્રીની લાગણીને લીધે, પોતાની સમગ્ર પ્રજા મુખશાંતિમાં રહે એવી તેઓશ્રીની ઉત્કંઠાને લીધે, અને ખાસ કરી હિંદુસ્તાનમાં વસતી પ્રજા ઉપર તેઓશ્રીની મીઠી અને માયાળુ નજરને લીધે, તેઓશ્રીનું શાકજનક મૃત્યુ એક અસદા દુઃખદ અને જાણી શકી શકાય તેવું યદ્યપિ પડ્યું છે.

તેઓશ્રી મહારાણી વિક્ટોરીઆ-સાધ્વી વિક્ટોરીઆ—ના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતા, અને સાધ્વી વિક્ટોરીઆના ધણી ઉત્તમ ગુણોના વારસો તેઓશ્રીને મળ્યો હતો. મહારાણીશ્રી વિક્ટોરીઆ બ્રિટિશ તેમજ હિંદમાં વસતી પ્રજા ઉપર જે માનુભાવ રાખતાં ને તેઓના બધામાંજ પોતાનું બહુ અને મુખ્ય માનતાં તે મહાન ગુણોને લીધે તેમનું રાજ્ય ઇતિહાસમાં અતિવિખ્યાત થયું છે. આ ઉત્તમ ગુણોની છાપ નાનપણથીજ આપણા સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહના કુમળા મગજ ઉપર પડી હતી. મહારાણીશ્રી પણ પોતાનાં છોકરાં તેમજ છોકરાંના છોકરાંની કેળવણી તરફ ધણુંજ લક્ષ આપતાં, અને નાનપણથીજ પડેલા ઉત્તમ સંસ્કારો એજ આપણા સ્વર્ગસ્થ નામદારની મોટાઈનું, તેમજ ઉચ્ચ અને અનુકરણીય બાવનાઓનું મૂળ હતું.

મહારાણી વિક્ટોરીઆ સને ૧૮૧૯ માં જન્મ્યાં હતાં, અને પ્રિન્સ કેનસોર્ટ સાથે તેમનાં ૧૮૪૦ ની સાલમાં લગ્ન થયાં હતાં. તેમનાં સાથી પહેલી પુત્રીનાં એટલે સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહનાં મોટી બેનનાં લગ્ન પ્રસિદ્ધાના કાઉન્ટ પ્રિન્સ ફ્રેડરિક સાથે થયાં હતાં અને તેઓ યુરોપમાં એક અતિ જાળવાળા અને પ્રતાપી જર્મન શહેનશાહ વિશ્વમનાં માતા થયા બાગ્યશાળી બન્યાં હતાં. સને ૧૮૪૧ ના નવેંબર માસની ૯ મી તારીખ એક શુભ દિવસ હતો, કારણ કે તે દિવસ આપણા સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહનો જન્મ થયો હતો. તા. ૭ મી ડિસેંબરને દિવસે મહારાણીશ્રીએ ‘વિન્ડઝર’ મહેલથી પો-

તાના કાકા રાજ લીઓપોલ્ડને પ્રજ્ઞાન, હર્ષભેર એક કાગળ લખ્યો તેમાં તેઓશ્રીએ લખ્યું હતું કે, આ બાળક (નામદાર શહેનશાહ આતમા એકવર્ત) કોના જેવું થશે એનો મને વિચાર થાય છે; હું ધ્રિર પાસે ખસા અંતઃકરણપૂર્વક યાચી લઉં છું કે આ બાળક શરીર અને મનમાં તેના પિતાને દરેક રીતે મળતું થાય. પોતાનાં લગ્ન ગ્રિન્સ કોનસોર્ટ સાથે કરાવી આપવાથી પોતે ઘણાં સુખી થયાં છે એવું દર્શાવી મહારાણીશ્રીએ આ પત્રમાં પોતાના કાકાનો ઉપકાર માન્યો હતો. આવા રત્નદાળ અને નિખાલસ હૃદયવાળાં મહારાણીશ્રીના પુત્રમાં તેમના ઉત્તમ શુભ કુદરતી રીતેજ ઉત્પન્ન હતા. આજ દિવસ સુધી બાદશાહી કુટુંબનાં બાળકોને 'અપરિઝમ' ની ક્રિયા બાદશાહી મહેલમાં થતી હતી, પરંતુ ગ્રિન્સ ઓફ વૈદસ આલબર્ટ એકવર્ડને 'અપરિઝમ' કરવાની ક્રિયા, સમગ્ર અંગ્રેજી પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીને અનુકૂળ થઈ પડશે એમ ધારીને સેન્ટ જ્યોર્જના દેવળમાં કરવામાં આવી હતી.

મહારાણી વિક્ટોરીઆ અને ગ્રિન્સ કોનસોર્ટનું જોડું બુદ્ધિયાળી, સમજી અને બાહોશ હતું છતાં બનિષ્ઠના ગાદીવારસ પોતાના શાહનશાહી કેળવણીની ગંભીર જોખમદારીનો ભાર પોતાને માથે વહોરી લેવાનું તેઓએ દુરસ્ત ધ્યેય નહિ. બાળપણમાં કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી તે સંબંધે બેરન રૅટ્કમરની સલાહ લેવામાં આવી. તેની સલાહનો સાર એ હતો કે જે માણસોની દેખરેખ નીચે બાદશાહી કુટુંબનાં બાળકોને મૂકવામાં આવે તે બધાં માણસો સારાં હોવાં જોઈએ; અર્થાત્ જોવાં હોવાં જોઈએ કે જે પાઠ કે શિક્ષણ તેઓ રાજગૃહી બાળકોને આપે તે પાઠની સત્યતાની છાપ તેઓ પોતાનાં નમુનાદાર આચરણથી તેમના પર પાડે. કુંકામાં તે માણસોના વિચાર ને શિક્ષણ તેઓનાં આચરણ સાથે બંધ બેસતાં હોવાં જોઈએ. વળી તેવાં માણસોના બાળક ઉપરના કાબુને જાળવી રાખવા માળાપે પણ પોતાની સત્તાનો ટેકો તેવાં સુચીસ માણસોને આપવો જોઈએ, રાજકારભારમાં બાગ લેવાની દરજ અદા કરવાની હોવાથી મહારાણીશ્રીને નાનાં બાળકોની પાસેનાં પાસે રહી તેઓની સંભાળ રાખવા જેટલો વખત ન હતો અને તેથી પોતાનાં છોકરાંની સંભાળ લેવા માટે પોતાની જોડ પૂરે તેવી અને પોતાનીજ જગ્યા બરાબર સાચવી સે તેવી ઉમદા અને ઉચ્ચ કુટુંબની એક બાતુની પૂરેપૂરી જરૂર હતી. એકદરેકની પત્નીનાં બેન લેડી લીટલટન નામનાં બાતુને રાજવંશી બાળકોને

ઉછેરી મોટાં કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. પૂરાં સાત વર્ષ સુધી આ બાબતની સંપૂર્ણ અને સંભાળભરેલી દેખરેખ નીચે રાજવંશી બાળકો-ઉછર્યા અને આજ બાબતની દેખરેખ હેઠળ આપણા સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહને બચપણની તાલીમ મળી હતી. બચપણની તાલીમ પૂરી થયા પછી કોણે અને કેવા પ્રકારની તાલીમ ઇંગ્લંડના બવિષ્યના રાજાને આપવી એ એક ગંભીર સવાલ યદ્ય પડ્યો. અન્તે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે ઇંગ્લંડના બવિષ્યના રાજાને એવા પ્રકારની માનસિક અને નીતિવિષયક કેળવણી આપવી કે જેથી તેઓ પ્રગતિચંત્રિતરાજ્યના એક નમુનેદાર રાજા અને ખ્રીસ્તી ધર્મના ચુસ્ત પાળનારા થવા ઉપરાંત તે વખતની બિજા બિજા સામાજિક, વિજ્ઞાન-સંબંધી, અને રાજકીય હિલચાલો સાથે દિલસોજી ધરાવનારા નીવડે. આ ઉપરથી મિ. હેન્રી બર્ચને નાના શાહનશાહના શિક્ષક તરીકે પસંદ કરી નીમવામાં આવ્યા. પ્રિન્સ કોનસોર્ટના એક પત્રમાં આ શિક્ષકની વિદ્વાન સ્વભાવ, વગેરે બાબતોનાં ઘણાં વખાણ કરેલાં વાંચવામાં આવે છે. રાજાની જવાબદારી કેટલી જખરી છે તે સંબંધી પ્રિન્સ કોનસોર્ટના વિચાર પણ જણવાળેગ છે. તેઓથીએ ઉપરના પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે શાહનશાહોની કેળવણી અને ખાસ કરી જેઓ બવિષ્યના રાજા થવાના છે તેઓની કેળવણી ઉપર આખી દુનિયાના બહાનો ધણો આધાર રહે છે. મિ. હેન્રી બર્ચની પછી સને ૧૮૫૧થી ૧૮૫૮ સુધી મિ. ફ્રેડરિક ડબ્લ્યુ. ગીબ્સે શાહનશાહના શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. નાનપણનો જેટલો હેવાલ મળી શક્યો છે તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે નામદાર શહેનશાહ એડવર્ડનું હૃદય ધણુંજ નિખાલસ અને માયાળુ હતું. યુવરાજા એડવર્ડ માત્ર આઠ વર્ષની નાની ઉંમરે તેમના પિતાની સાથે એક જાહેર મેળાવણામાં ગયા હતા અને તેઓ ધણીજ સમ્મતાથી અને સારી રીતે વર્ત્યા હતા એવું લેડી લીટલટને ખુદને ખુદનું લખ્યું છે. જ્યારે 'ક્રિસ્ટલ પેલેસ ઓર્ગેનિઝશન' ખુદનું સુકવાની ક્રિયા કરવામાં આવી ત્યારે માત્ર દસ વરસની ઉંમરના આપણા સ્વર્ગવાસી શહેનશાહે પોતાના માતૃપિતા સાથે તેમાં ભાગ લીધો હતો. આટલી નાની ઉંમરે તેઓ શ્રીએ સમાજમાં દેખાવ દીધો હતો, ત્યારે પોતાના બવિષ્યના રાજાનાં દર્શન કરતા લંડનના હજારો શહેરીઓ બહાર નીકળી પડ્યા હતા.

સંસારના તડકાઝાવાનો અતુભવ તેઓશ્રીને નાનપણથીજ થયો હતો. માત્ર ત્રણ વરસની અંદર ઇંગ્લંડ અને રશિયા વચ્ચે કીમીગત વિચલની શરૂઆત થઈ. લડાઈમાં ધાયલ થએલાને જોવા માટે તેઓશ્રી પોતાનાં માતૃપિતા સાથે ચંધામ જતા અને તેઓશ્રીએ ધાયલ થએલાને મદદ કરવાના ફંડમાં પોતાનું ચીતરેલું એક ચિત્રકામ વેચી ૫૫ ગીની ભર્યા. સાદ વરસની ઉંમરે તેઓશ્રી મહારાણી વિક્ટોરીયા સાથે ફ્રાન્સ ગયા અને ત્યાં તેઓએ પોતાના નમ્ર વર્તનથી ઘણા હુંક વખતમાં ફ્રેન્ચ પ્રજાનાં ચિત્ત હરી લીધાં.

૧૮૫૭ માં ઈર્લેન્ડ નદી ઉપર આવેલા ટ્રોએનીગ્સવીન્ટર નામના શહેરમાં જનરલ એ. કર્નેઝ પૉન્સનલી, મિ. ગીબ્સ, રે. ચાર્લસ ટારવર અને ડૉક્ટર આર્મિસ્ટ્રોંગ જોવા બાહોશ વિદ્વાનોના સમાગમમાં રહી કટલોક વખત વિદ્યાભ્યાસ કરીને લશ્કરી પરીક્ષાને માટે કસાએલા અને પંકાએલા ચોદા-મેનર ટીડસડેલ, મેનર લાપડ લિંડસે વગેરેની મદદથી તૈયારી કરવા લાગ્યા. શાહજાદા આલબર્ટ એડવર્ડની ઉંમર હવે ૧૮ વર્ષની થઈ હતી, અને આ ઉંમરે પહોંચ્યા પછી મહારાણીશ્રીએ તેમના ઉપર એક મત લખી જણાવ્યું કે તમે યોગ્ય ઉંમરે પહોંચેલા હોવાથી હવેથી તમે તમારાં માતૃપિતાના કાજુમાંથી મુક્ત થયા છો અને આજ દિવસ સુધી તમને કેળવણી આપવા માટેનું અમારું ધોરણ ઘણું સંપ્ત લાગ્યું હશે, પરંતુ તેમ કરવામાં અમારો કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ ન હતો, પણ તમારું શુભ થાય એજ મુદ્દા અને આશયથી, અને ભવિષ્યમાં ખુશામતની જાળમાં ફસાઓ નહિ તેટલા માટે તમારું મન મજબુત જનાવવાનાં શુભ હિતુથી એ ધોરણ અખત્યાર કરવામાં આવ્યું હતું. તમે હવે સ્વતંત્ર થયા છો અને હવે પછી તમે અમારી સલાહ પૂછવાનું યોગ્ય ધારણો તપાસે અને તે ધણી ખુશીથી તમને આપીશું. આ પત્રથી શાહજાદા એડવર્ડ ઉપર ઇંગ્લીશ અસર થઈ અને તે પત્ર-તેઓ જનરલ વેલેરેલી પાસે લાગ્યા, સારે તેમની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડતાં હતાં. 'વેરલેરેલી હો' ના કતો એર્લ્સ કિંગ્સલીએ મહારાણીશ્રીની ખાસ ઇચ્છાથી શાહજાદા એડવર્ડને અંગ્રેજી તેવરીષ ઉપર કેટલાંક ઉત્તમ ભાષણો આપ્યાં હતાં. આવા ઉત્તમ પ્રકારની કૌશલ્યથી તેમને ઇટલી, ફ્રાન્સ અને પોર્ટુગાલમાં ફેરી આવવાથી ઘણું

રમણીય રથજો જોવાનો લાલ મળવા ઉપરાંત તેમની બુદ્ધિનો અચ્છો વિકાસ થવા પામ્યો હતો. ત્યારપછી તેઓ એરિનજરોમાં અભ્યાસ કરવામાં રોકાયા હતા. અહિં હૉલ્ટર લાયન પ્લેફરને તેઓશ્રીને હુન્નરને લગતા રચાયતનો અભ્યાસ કરાવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, અને હૉલ્ટર લીઓનાર્ડ સ્મીટઝ રોમન તવારીખ ઉપરનું શિક્ષણ આપતા હતા. આ ઉપરાંત ફ્રેન્ચ, જર્મન, અને ઇટાલીઅન ભાષાનો અભ્યાસ તો નિયમિતપણે ચાલુજ હતો. આવા માનસિક શ્રમમાં વખત કાઢવાનો હોવા છતાં લક્ષરી કસરતમાં ભાગ લેવા માટે વખત બચાવવો પડતો તે તો જુદોજ.

આ વેળા મહારાણીશ્રીનો કુટુંબપરિવાર નીચે મુજબ હતો:-

	જન્મ.
૧ જ્યેષ્ઠ શાહજાદી.	૧૮૪૦
૨ આશ્વખર્ટ એલ્વર્ડ.	૧૮૪૧
૩ શાહજાદી એલીસ.	૧૮૪૩
૪ ઇયુક ઑફ સેકસ કોર્નર્ગ અને ગોથા.	૧૮૪૪
૫ શાહજાદી હેલીના.	૧૮૪૬
૬ શાહજાદી લુઈ.	૧૮૪૮
૭ ઇયુક ઑફ કોર્નોટ.	૧૮૫૦
૮ ઇયુક ઑફ આલ્બની.	૧૮૫૩
૯ શાહજાદી પીએટ્રીસ.	૧૮૫૭

કીમીઅન વિગ્રહ વેળા કાનડાના લોકોએ અંગ્રેજોને સારી મદદ કરી હતી, તેથી તેઓની માગણી એવી હતી કે મહારાણીશ્રીએ કૃપા કરી કાનડા પધારવું; પરંતુ તેમ નહિ જની ચક્રવાથી મહારાણીશ્રીએ ૧૮૬૦ માં પોતાના યુવરાજ આશ્વખર્ટ એલ્વર્ડને તે દેશની મુલાકાતે મોકલવાનું નણી હતું. યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રેસિડેન્ટ બ્યુકનેને મહારાણીશ્રીને લખીને યુવરાજને યુનાઇટેડ સ્ટેટસની રાજધાની વોશિંગ્ટનની મુલાકાત લેવા નિમંત્રણ હતું. ૧૮૬૦ ની ૨૫ મી જુલાઈએ યુવરાજ ન્યુયાર્ક-ડેલેન્ડ પહોંચ્યા અને કાનડા તેમજ યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં તેમને ધણો બારે અને હર્ષભેર આવકાર મળ્યો. યુવરાજની આ મુલાકાતથી કાનડા તો હર્ષધેલુજ થઈ ગયું અને દુગ્ગંડ તથા સંસ્થાનો વચ્ચેનો સંબંધ ધણોજ ગાઢો થયો. સેન્ટ જોનના આર્ચબીશપના પત્ની લેડી હાર્વિઈનેએક જગ્યામાં લખ્યો જણાવે છે કે જોવી

રીતની લાગણી ન્યુક્લિયસ લેન્ડ, યુવરાજ તરફ ધરાવે છે તેવી લાગણી જો બીજા સંસ્થાનો ધરાવતાં હશે તો યુવરાજને મુલાકાતે મોકલવાનો વિચાર ધણાજ હદાપણુબરેલો કહેવાય. યુવરાજનો દેખાવ સુંદર છે અને તેમની યુવાવસ્થા, તેમનો બાદશાહી અને બળ્ય રીતભાત તેમજ દમદમા બરેલો દેખાવ એ સઘળાંએ બધાંનાં અંતઃકરણ ઉપર ઊડી આસર કરી છે, કારણ કે આદિ એક પણ સ્ત્રી કે પુરુષ નથી કે જેની આંખોમાંથી યુવરાજ વિશે વાત કરતાં હર્ષનાં અશ્રુ ન પડતાં હોય. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં તેમને ઘણા સારા આવકાર આપવામાં આવ્યો ને તે વેળા ટોળામાંનો એક માન્યસ એમ બોલી ઊઠ્યો, કે બર્બોર્ન વોશિંગ્ટન ક્ષત્રિયમાંથી પાછો જીવતો થયો હોત તોપણ તેને જોવાની હલંકા યુવરાજને જોવા માટેની કિલ્કાથી વધી જત નહિ. બારે ન્યુયૉર્કમાં યુવરાજને આવકાર આપવા માટે મોટા પાયા ઉપર તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી ત્યારે સાહિત્યમાં 'મેન્ડર ડાઉનિંગ' તરીકે સુખસિદ્ધ થયેલો મિ. ડેવિડ લખે છે કે યુવરાજ એક ઘણાજ ઊંચા અને ઉમરા કુટુંબમાંથી આવે છે એટલા કારણથીજ તેમને આવકાર આપવાની આવી ગંભીર તૈયારીઓ થાય છે એમ નથી, પરંતુ તેઓ પોતે ઊંચા ગુણવાળા અને બલિષ્ઠમાં 'ઘણી સારી આશા આપનારા યુવરાજ છે તે કારણથી આટલા ઉત્સાહપૂર્વક આ મહાત્મ પરાજીને ચેગ્ય ગાન આપવાનું અમે ધરીએ છીએ. વળી મિ. ડેવિડ લખે છે કે યુવરાજ ઘણા લોકપ્રિય થઈ પડ્યા છે અને ઇંગ્લંડ પહોંચ્યા પહેલાં તેઓ ગ્રેસિડન્ટ તરીકે નીમાતાં બચી જાય તો તેમનાં મોટાં ભાગ્ય.

૧૮૬૧ ની સાલમાં કેમ્બ્રિજમાં યુવરાજ પાછું અભ્યાસ કરવામાં દિલ લગાડ્યું અને ઉનાળાની રજાના દિવસોમાં તેઓએ આપલેન્ડની મુલાકાત લીધી; ત્યારબાદ તેઓ ક્લાઈનના પ્રદેશમાં મુસાફરી કરવા ગયા. આ પ્રસંગે ડેનિસ કુમારિકાનો અને તેમનો મેળાપ થયો. આજ કુમારિકા સાથે તેઓ પછીથી પરણ્યા. આ ડેનિસ કુમારિકા અલેક્ઝાન્ડ્રા-હોલેન્ડના ડયુક જેઓ ડેન્માર્કની ગાદીવારસ હતા-નેમનાં પુત્રી થતો હતો.

ષ. સ. ૧૮૬૦ માં પ્રિન્સ ક્રોનસોર્ડનાં માતૃશ્રી મરણ પામ્યાં અને સને ૧૮૬૧ ની વસંતઋતુમાં મહારાણીશ્રીનાં માતૃશ્રી પણ મરણપરણ થયાં. યુવરાજને જે વસંતી હુંકી મુક્તિમાં આ રીતે દાદો અને નાનીની જગરી

ખોટ પડી. ૧૮૬૧ ના ઑગસ્ટ માસમાં યુવરાજનાં બીજાં બેન શાહબદી એલીસનાં, ઍન્ડ ડ્યુક ઑફ હેસની સાથે થવાનાં લગ્નના કોલકરાર ઉપર મહારાણીશ્રીએ પોતાની સહી કરી. ૧૮૬૧ ના નવેમ્બર માસમાં મહારાણીશ્રીના માથાના મુગટ પિન્સ ક્રોનસોર્ટની તખ્તીબત બગદી. માંદગી ગંભીર પ્રકારની છે એવું ધારવા માટે કંઈપણ કારણ ન હતું; તોપણ ચોક્કસ દિવસ પછી તાવ લાગુ થયો અને ૪૩ વરસની જીવાન વગે તેઓશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો, અને મહારાણીશ્રી વિક્ટોરીઆના સુખનો સૂર્ય અસ્ત થયો. માતા અને બાળકો ઉપર દુઃખનાં વાદળ એકાએક છવાઈ ગયાં. યુવરાજ આલબર્ટ એડવર્ડ ન્યારે પોતાના બધા પિતાની કચરની બાગુએ ઊભા હતા સારે તેઓ ધોરજ નાખી શક્યા ન હતા અને મોટેથી રડી પડ્યા હતા.

પિન્સ ક્રોનસોર્ટની એવી ઇચ્છા હતી કે કેમ્બ્રિજમાં અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી યુવરાજે જોરસાલેમની પવિત્ર જમિની સુલાકાત લેવી. આ ઇચ્છાનુસાર સને ૧૮૬૨ ની સાતમાં જોરસાલેમની યાત્રાએ નીકળવા માટેની બધી તૈયારીઓ કરવામાં આવી. ડૉક્ટર સ્ટૅન્લી, જનરલ બ્રુસ વગેરેને શાહબદીની સાથે જવાનું નક્કો કરવામાં આવ્યું. આ યાત્રા દરમ્યાન ડૉ. સ્ટૅન્લી શાહબદી વિષે લખતાં જણાવે છે કે શાહબદીની સ્મરણશક્તિ એવી તો તીવ્ર છે કે તેઓ સ્થળો અને માણસોનાં નામ હેરાત પમાડે તેવી રીતે યાદ રાખી શકે છે, અને તેમનો મળતાવડો ને ગ્રેમ ઉપજાવે તેવો સ્વભાવ અને તેમની દૃઢતા જોઈને હું ચકિત થાઉં છું. કેરો, થીબ્સ, મેન્ડ્રીસ, કર્નાક, અને મીસરનાં પીરામિડની મુલાકાત લઈ બધો સંચ માર્ય મહિનાની આખરે પેલેસ્ટાઈન આવી પહોંચ્યો. એડવર્ડ પહેલા અને રીચર્ડનાં નામ બાદ કરતાં શાહબદી એડવર્ડ ઇંગ્લંડના બિશપના એક ગાદીવારસ તરીકે જોરસાલેમની સુલાકાત લેનાર પ્રથમજ હતા. જોરસાલેમ સુધીની સુસાદરીથી યુવરાજનાં તંદુરસ્તીમાં અને માનસિક વિકાસમાં સારો વધારો થએલો હતો.

યુવરાજ અને ડેનિસ કુમારિકા અચેકઝાન્ડા વચ્ચે સુલાકાતના બીજા પ્રસંગો આવી ગયા હતા, અને તેઓનાં લગ્ન કરવાનો સમય પણ હવે આવી પહોંચ્યો હતો. બંને લગ્નની અંકુશી જોડાય એમ મહારાણીશ્રી વિક્ટોરીઆની પણ ઇચ્છા હતી. ૧૮૬૨ ના નવેમ્બર માસની ચોથી

અને કપડાં બગડે છે. આજ કારણથી પ્રચારીની આસપાસની જગા અથવા જેના ઉપર દર્દી સુતો હોય તે, દર્દીના પોતાના હાથ, અને જે તેની સારવાર કરતો હોય તેનાં કપડાં, તેમજ હાથપગ એ સઘળું આંવા ચેપવાળું થાય છે. દર્દી જેને જેને અડકે છે તે તે ચીજ કૌલેરાના ચેપવાળી થાય છે, અને જે વાસણો દર્દી વાપરે છે તે વાસણોને લીધે કુટુંબનાં બીજાં માણસોને આ રોગ લાગુ પડે છે. દર્દીની સારવાર કરનાર રસોઈઆ કે પાણી લાવનારા માણસથી વાસણો ચેપવાળાં બને છે. વળી દર્દીની વિદ્યા ઘર બહાર બેઠકારોથી ફેંકી દેવામાં આવે તો જે માખીઓ વિદ્યા ઉપર બેસી જડતી જડતી ઘરમાં પાછી આવે છે તે પણ પોતાની સાથે કૌલેરાના જંતુઓ લેતી આવે છે, અને જે ખોરાક અને પાણી ઉઘાડાં પડ્યાં હોય તેમાં આવા જંતુઓ દાખલ થાય છે; આ રીતે કોઈ કુટુંબમાં આ રોગ ફેલાવાનાં ઘણાં કારણો હોય છે. એક જણને કૌલેરા લાગુ પડ્યા પછી બીજાને અને બીજા પછી ત્રીજાને એમ કુટુંબનાં સઘળાં માણસો આ રોગનાં ભોગ ચર્ધ પડે છે. એક ગામડામાં એકજ વેળા ઘણાં કુટુંબો આ રોગનાં ભોગ ચર્ધ પડે છે એમ પણ બને છે. આનું કારણ એવું હોય છે કે કૂમા, તળાવ, કે ઝરણું પાણી કૌલેરાના જંતુવાળું હોય છે અને તે પાણી ઘણાં માણસો પીએ છે. બેઠકારીથી ઘર બહાર ફેંકી દીધેલા કૌલેરાના દર્દીની વિદ્યા ચોમાસામાં ધોવાઈને કોઈ પણ જગાસામાં દાખલ થાય છે; ગંદા ઘડા અને વાસણોથી તેમજ તળાવ કે ઝરણુંમાં અથવા કૂવાની નજીક ધોવામાં આવતાં ગંદાં કપડાંથી પાણી બગડે છે; અથવા પાણી કાઢવાના ચેપવાળા ગંદા ઘડાથી પણ ચેપ પ્રસરે છે. જે પાણી આખું ગામ વાપરે છે તે પાણીમાં ઉપર દર્શાવેલી એક-વા બીજી રીતે કૌલેરાના જંતુઓ દાખલ થાય છે; દાખલ થયા પછી આ જંતુઓ વૃદ્ધિ પામે છે અને પછી કૌલેરાનો રોગ ફાટી નીકળે છે.

કુટુંબમાં કૌલેરાનો ફેલાવો થતો અટકાવવા વિષે.

સદ્ભાગ્યે કૌલેરાનો જંતુ એવો નાજુક છે કે ગરમીથી તેમજ જંતુનાશક દવાથી તેનો સહેલાઈથી નાશ કરી શકાય છે. જંતુનાશક દવા કદાચ હમેશા મળી શકે તેમ ન હોય તોપણ દેવતા તો મળી શકે એમ હોય છેજ. ગામડામાં કૌલેરા દેખા દે કે તરતજ જંતુઓને નાશ કરવાનાં પગલાં ભરવાં જોઈ આ રોગનો ફેલાવો થતાં અટકે.

ધર. સ્વચ્છ રાખવાથી અને આસપાસથી કચરો, ગંદવાડ, વગેરે દૂર કરવાથી માખીઓ થશે નહિ અને આ રીતે તે દ્વારા આ ચેપી રોગનો દાખલ થવાનો ભય ઓછો થશે. આખા કુટુંબને વાપરવા માટેનાં પાણીને પાંચ મિનિટ સુધી જિકાળવું અને તે ઠરી જાય ત્યાર પછી તેને વપરાશમાં લેવું. આમ કરવાથી પાણીમાંના જંતુઓનો નાશ થશે.

માત્ર તાલે સંધેસાં ખોરાક ખાવો. ખુશ પડી રહેલા ખોરાક ઉપર બેસનારી માખીઓ જે ચેપ ફેલાવે છે તે ચેપ ફેલાવાની ધારતી પણ આથી ઓછી થઈ જાય છે.

ડુકાનમાં ખુશી પડી રહેલી મીઠાઈ, કે બીજા કોઈ પણ જાતનો ખુશ પડી રહેલો ખોરાક જેના ઉપર માખીઓ જણુજણુતી હોય તે ખાવો નહિ.

કાચાં શાકભાજી ખાવાં નહિ, તેમજ કાચાં કે બહુ પાકી ગએલાં ફળ ખાવાં નહિ. આથી દસ્ત થવાનો સંભવ રહે છે અને આવા દસ્તને ક્ષીધે કોલેરા લાગુ પડતાં વાર લાગતી નથી. દસ્ત થવાનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે કે તરતજ દવા કરવી.

સામાન્ય રીતે આખા ગામડામાં કોલેરાનો ફેલાવો

અટકાવવા વિષે.

ઉપર બતાવેલા ઉપાયો દરેક કુટુંબથી લઈ શકાય એવા છે. આ ઉપાયો ઉપરાંત, આ રોગ અટકાવવાને એક ધણેજ અગત્યનો અને આખા ગામને કામનો એવો એક ઉપાય એ છે કે બધાં જગાસથોમાં પરમ્મોનેટ ઑવ પોટેશ્યમ નામની દવા નાખી તે માંડેનાં પાણીને સ્વચ્છ કરવાં. આ દવા રક્ષક રૂપે હોય છે, અને જ્યારે તે પાણીમાં ઓગળી જાય છે, ત્યારે પાણીનો રંગ ભાગો જાણુઓ થઈ જાય છે. પાણીનો આ રંગ કેટલાક કલાક સુધી કાયમ રહે છે. (પાણીમાં નાંખેલી) આ જાતની દવા તે પાણી વાપરનારને ખીલકુલ સહીસલામતીભરેલી છે; આ દવા કોલેરાના જંતુઓનો નાશ કરી કોલેરાનો ફેલાવો થતાં અટકાવે છે. છાપેલી સૂચના પ્રમાણે આ પરમ્મોનેટ નામની દવાનો ઉપયોગ કરવો. ખરાબ પાણીથી ઉત્પન્ન થતાં નુકસાન તેમજ માખીઓથી ફેલાતા ચેપનાં જોખમ લક્ષમાં રાખી ગામડાની આસપાસની જગા સાફ રાખવા ખાસ પ્રયાસ કરવા જોઈએ. જનજન જવા લોકો ગામ બહાર અને વૃજાવ કે ઝરાઓથી દૂર જાય એમ તેઓને સમજાવવા જોઈએ. જે દવા, તળાવ

રંગ હજુ લાલ જોવામાં આવે તો બાણું કે દવાનું પ્રમાણ પૂરું છે. રંગ લાલ ન દેખાય તો ફૂવાના પાણીમાં વધારે પરમૈંગેનેટ નાખતી દવા નાખવાની જરૂર છે એમ સમજવું. ૨૪ કલાક સુધી આવે તેવા આઠ લાલ રંગવાળું પાણી દેખાય તેટલો પરમૈંગેનેટ બધી વેળાએ નાખવો જોઈએ. ફૂવામાંનું પાણી ખરાબ હશે તો વધારે પરમૈંગેનેટની જરૂર પડશે. આવે વખતે એવું માલૂમ પડશે કે પહેલાં જે ઘણાજ ઘેરા લાલ રંગ દેખાય છે તે ધીમે ધીમે મેલાસ પડતો થઈ જશે અને ત્યારપછી આછો થઈ જશે. આમ થવાનું કારણ એવું છે કે પરમૈંગેનેટ અને પાણીની ગંદકી એક જીજ્ઞાસા નાશક છે; તેટલા માટે કાપમનો રંગ લાવવા માટે વધારે પરમૈંગેનેટ નાખવાની જરૂર પડશે. ફૂવાનું પાણી એવું હશે તો સાધારણ ફૂવાઓને માટે થોડો પરમૈંગેનેટ પૂરતો થશે. બીજી શકે તો રાતે પરમૈંગેનેટ ફૂવામાં નાખવો જેથી ફૂવાઓનાં પાણી બની શકે તેટલા લાંબા વખત સુધી સ્થિર રહે. રાતે દવા નાંખેલા ફૂવાનાં પાણી સવારે પીવા લાયક થઈ રહેશે. સવારે પાણીનો રંગ લાલ હશે તો પાણી જરા બદલાવ લાગશે, પણ તે કોઈ પણ રીતે જરા પણ તુકસાન-કારક નથી. ગામલોકોને આ સ્વાદ ન ગમતો હોય તો બ્યાંસુધી રંગ વિનાનું પાણી આવે ત્યાંસુધી ફૂવામાંથી ઉપર ઉપરનું રંગવાળું પાણી ઉઠેલી નાખવાની તેઓને સમજણ પાડવી.

શેરડીનો 'રેડરૉટ' (સખો).

શેરડીના વાડ તરફ નજર નાખતાં વારંવાર કેટલીક શેરડી કરચોલી પડી કરમાઈ ગયા જેવી દેખાય છે. શેરડીનો આવો ખાસ દેખાય નીચેના ભાગમાં જોવામાં આવે છે અથવા તો આખો સડો આવા સત્તરદીન જે આવવાળો જણાય છે. આવા સાંદા રસ કાઢવા માટે નકાળા છે. ટોચનો ભાગ કરમાઈ ગયેલો હોય અને નીચેનો ભાગ સંગીન હોય એવું તો કોઈ દિવસ જોવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે બનવાનું કારણ એવું હોય છે કે જે રોગ સાંદાને લાગુ પડે છે તે એક પ્રકારની 'ફંગસ' નામની સૂક્ષ્મ વનસ્પતિને લીધે હત્પજ થાય છે અને તે પહેલાં નીચા ભાગ ઉપર લાગુ પડે છે.

'ફંગસ' એ એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ કે ફૂગ છે. તે બી-

જા છોડ ઉપર પોતાના શ્વેતનો આધાર રાખે છે. ' ફંગસ ' લાંબા સફેદ તંતુઓની બનેલી છે. આ તંતુઓ સાંક્રામાં પથરાઈ જઈ તેનો રસ ચૂસી લે છે એટલે સાંક્રા કરમાઈ જાય છે. ' ફંગસ ' ને લીધે બીજા પશુ ફેરફાર થાય છે. જો શેરડીના સાંક્રાને આડો કાપ્યો હોય તો અંદરના ભાગમાં રાતા પટાઓ નજરે પડે છે. આ પટાઓ ' ફંગસ ' ને લઈને છે. બ્યારે શેરડી કરમાઈ ગએલી હોતી નથી એટલે કે રોગના બહુ વધી ગયા પહેલાં રાતા પટાઓને લીધે રોગનું અસ્તિત્વ જણાઈ આવે છે. આથી તે રોગને શેરડીનો ' રેડરેટ ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ રોગ ફેલાવાનું કારણ એવું છે કે જે સાંક્રાની અંદર આ રોગ હોય તેવા સાંક્રાનું સોડો વાવેતર કરે છે. આવા રોગવાળા સાંક્રામાંથી જે નવા સાંક્રા ઉત્પન્ન થાય છે તે બધામાં ' ફંગસ ' વૃદ્ધિ પામે છે. જો ખેતરમાંથી પાણીને જમીન નીચે ઊતરી ઝરપી જવા માટેની ગોઠવણ બરાબર ન હોય તો આ રોગ ત્વરાથી ફેલાય છે અને પાક ખરાબ થાય છે. રોગવાળા શેરડીને ખેતરની આસપાસ પડી રહેલા દેવામાં આવે તોપણ તે ન-જીવની બીજી શેરડીમાં આ રોગ દાખલ કરે છે. રોગ લાગુ પડ્યા પછી પાકને લાંબો વખત રાખવાથી તે ઉઘટો વધારે ખરાબ થાય છે; તેથી જો રોગવાળા પાકને એક વખત કાપી લીધા પછી તેના પીલાનો ફરી પાક લઈએ તો તે પાક પહેલાં કરતાં વધારે ખરાબ થશે. આટલી બાબત જાણ્યા પછી આ રોગ દૂર કરવા શા શા ઉપાય લેવા જોઈએ તે હવે જોઈએ.

૧. પહેલી બાબત તો એ ધ્યાનમાં રાખવાની કે માત્ર રોગ વિનાના સાંક્રા વાવવા. બની શકે તો વાવવા માટેના સાંક્રા જે ખેતરમાં આ રોગનું નામજ હોય નહિ તેવા ખેતરમાંથી લેવા. વાવેતર કરતી વેળા શેરડીના કટકને કાપીને તેના છોડ તપાસવા. જો કટકમાં રાતા ડાઘા મારૂમ પડે તો તેને રોપવા નહિ એટલુંજ નહિ પણ તેને બાળી મૂકવા. આખા સાંક્રા કદિ પણ રોપવા નહિ, કારણ કે અંદરના ભાગમાં રોગ છે કે નહિ તે જણી શકાતું નથી. જે સાંક્રાનો થોડો ભાગ રોગવાળો હોય તેનો બાકીનો સારો દેખાતો ભાગ પણ કાઢી દિવસ રોપવો નહિ.
૨. જોઈએ તે કરતાં વધારે પાણી પાવું નહિ. ખેતરમાંનું પાણી જમીનમાં ઊતરીને ઝરપી જાય તેટલા માટે વચમાં તેમજ છેડે ઊંડી નીકો રાખવાની સંભાળ રાખવી.

૩. રોગ લાગુ પડેલી બધી શેરડીને ખાળી નાખવી, જે કોઈ ખણ સાં-
હાને રોગની શરૂઆતના ચર્ચ હોય તો રોગવાળા ભાગને ખાળી
નાખવો અને બાકીનાને પીણી નાખવો.
૪. રોગવાળા પાકથી પીણાનો બીજો પાક લેવો નહિ. પાકને ઉખેડી
ખાળી મૂકવો.
૫. જે જમીન ઉપર રોગવાળો પાક થયો હોય તે જમીનને ખૂબ ખે-
ડવી અને એક મહિના સુધી તપવા દેવી.
જે ઉપર ખતાવેલા આવચેતીના ઉપાયો લેવામાં આવશે તો ધણું-
કરી કોઈ દિવસ આ રોગ બચંકર રૂપ પકડશે નહિ.

કેળવણીખાતાની સ્વરો.

જાહેર ખખર.

નવરોજ પે. વકાશ સ્કાલરશિપની પરીક્ષામાં તીએના વિદ્યાર્થીઓને
સુટી કાઢવામાં આવ્યા છે.

નં.	વિદ્યાર્થીનું નામ.	ઉંમર.	શાળાનું નામ.
-----	--------------------	-------	--------------

વર્ગ ચ.

૧.	રોશન સેયના.	૧૪.	મહાસક્ષમી ટ્રેનિંગ કોલેજ દોર વિમેન, અમદાવાદ.
----	-------------	-----	--

વર્ગ ક.

૨.	મુશુવંતી હરખજી.	૧૫.	, ,
----	-----------------	-----	-----

વર્ગ ડ.

૩.	જસલક્ષમી મગનલાલ.	૧૫.	, ,
----	------------------	-----	-----

(સહી) F. W. Marrs,
Ag. Educational Inspector,
N. D.

જાહેર ખખર.

૧. રાજકોટમાં મળેલી ત્રીજી મુજરાતી આદિવાસીયક સંનિવાર તા. ૩૦
ઓક્ટોબર ૧૯૦૬ ને રાજકોટમાં આકરો દરવા ત્રીજે મુજબ છે.
“ કાઠિયાવાડના એજંટ ટુ ધિ ગવર્નર મહેસ્તાન કિલ સાહેબે પેનું

તાના ભાવણમાં આદિ વિષે જે સૂચન કરેલું છે તે બાબત વિચાર કરી યોજના ઘડવાને માટે મિ. એચ. ડી. રેન્ડોલ્ફ, રા. રા. પ્રભા-શંકર દલપતરામ પટ્ટણી, ખા. બ. જેનનજી મેરવાનજી ડમરી, રા. રા. કલ્યાણરાય જોશીભાઈ બક્ષી, અને રા. રા. દલપતરામ ભગવા-નજી શુક્લની કમિટી નીમવામાં આવે છે.”

૨. આ કમિટીએ કાઢ્યાવાડતા ઇંગ્રેજ અધિકારીઓ પારોથી રા. ત્રણ-સોતો ફ્રાન્સો મેગવી એક બ્રોન્ઝ મેડલ (bronze medal) સ્થાપ્યો છે, અને એ મેડલ આગળથી બહાર કરેલા વિષય ઉપર આવેલા ગુજરાતી નિબંધોમાંથી જે ઉત્તમ જણાય તેને અપાય એ માટેના નિયમો ઘડ્યા છે જે ત્રીજી પરિવર્દનો રિપોર્ટ હાલ છ-પાય છે તેમાં આપવામાં આવશે. એ નિયમોમાં ગુજરાતની અંદર કે બહાર વસતા કોઈ પણ પુરુષ આગર સ્ત્રીને મેડલ માટે હરીફાઈ કરવાની છૂટ રાખવામાં આવેલી છે.

૩. દરગિયાન એ નિયમોને આધારે આવતા વર્ષના નિબંધોને માટે ની-ચેનો વિષય પસંદ કરવામાં આવેલો છે.

“ ઇલિટિશ સમયના ગુજરાતનો આર્થિક ઇતિહાસ: વિશેષે કરીને મુંબાઈ, મુરત, અમદાવાદ આદિ શહેરોને લગતો. ”

૪. આ વિષયો ઉપર નિબંધો મોકલનારાઓએ નિબંધ ગુજરાતી ભાષામાં અને કાગળની એક જ આગુએ સાફ અક્ષરે લખવો, અને તા. ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૧ પહેલાં તેની બે નકલ નીચે સહી કરનારને મો-કલવી, તથા સાથે પોતાનાં નામ, ઉમર, માતિ, ધંધા, અને વત-નની હકીકત સહિતનું પ્રતિજ્ઞાપત્ર મોકલવું કે નિબંધ પોતાના-જ રચેલો છે.

૫. પ્રશ્નની જાણ માટે મોકલેલા આ કાગળને આપનાં બહેણા ધરાકર-વાળાં પત્રમાં રચાવ અપરો, તથા આપના ઉપરથી બીજાં વર્ત-માનપરો પણ જાપીને નિબંધનો વિષય આગા દેશમાં જણાવી દેશે, એવી આશા છે. રાજકોટ, તા. ૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦.

આપનો તાબેદાર

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
ગુજરાતી સાહિત્યપરિવર્દના જનરલ
સેક્રેટરીઓ વતી.

રા. રા. “ગુજરાતશાસાપત્ર” ના તંત્રી,
સાહેબ,

મારા તાંબે હના કાગળના અનુસંધાનમાં જણાવતાં આનંદ થાય છે કે
“બ્રિટિશ સમયનાં ગુજરાતનો આર્થિક ઇતિહાસ: વિશેષે કરીને મુંબઈ, સુરત,
અમદાવાદ આદિ શહેરોને લગતો” એ વિષય ઉત્તમ ગુજરાતી નિબંધના લ-
ખનારને બ્રોન્ઝ મેડલ (bronze medal) મળશે તે ઉપરાંત નેક નામદાર
ગોંડલ ઠાકોર સાહેબ સર ભગવતસિંહજી બહાદુર તરફથી તા. ૧૪ સપ્ટેમ્બરે
ગોંડલ દિવાન સાહેબે ત્રીજી પરિવર્દના પ્રમુખ સાહેબ ઉપર લખેલા અંગ્રેજી
કાગળથી જણાવવામાં આવે છે કે એ ઉત્તમ નિબંધના કર્તાને ઠાકોર સાહે-
બથી તરફથી રા. ૨૦૦ (બસો) નું ઇનામ પણ આપવામાં આવશે. આ
હકીકત પણ આપના બહોળા ફેલાવાવાળાં પત્રમાં પ્રજાની જાણ માટે પ્ર-
સિદ્ધ કરશો. એજ અરજ. રાજકોટ તા. ૧૮-૯-૧૯૧૦

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિવર્દના મંત્રીઓ પતી.

“જોઈએ છે.”

“શ્રેષ્ઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ કચ્છ—નળીઆ. ગુજરાતી સ્કુલમાં મુ-
ખ્ય મહેતાજી જોઈએ છે. સ્કુલમાં ગુજરાતી બારાખડીથી શરૂ કરીને
ઈંગ્રેજી પહેલાં ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ ચાલે છે. માસિક પગાર રૂ. ૨૦).
ભિમેદવારે શ્રેષ્ઠ ગો. તે. ધર્મખાતાના સેક્રેટરીને મુંબઈ કોટ—હોળી ચક્રામાં
પોતાના પ્રમાણપત્રની નકલો બીડી ચરજી કરવી.”

ચર્યાપત્ર.

ગુજરાત શાળાપત્રના તંત્રી,
સાહેબ,

વિ. વિ. ઑગસ્ટ ૧૯૧૦ ના શાળાપત્રમાં ‘પ્રેમસૌર્ય’ ઇ. વિશે ચર્યા-
પત્રો આપ્યાં છે. હૈને સંગઠ્યે પુત્રાસો કરનારો લેખ આપને મોકલવો
ધાર્યો હતો. પરંતુ આપના પત્રમાં સમાય તે કરતાં વધારે લંબાણ થયાથી
તે લેખ ‘વસન્ત’ માં પ્રગટ થવા મોકલ્યો છે; તો હૈમાં પ્રસિદ્ધ થયેથી તે
તરફ શાળાપત્રના વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ પત્ર લખું છું તે શાળા-
પત્રમાં દાખલ કરવાની કૃપા કરશો.

રતનાગિરિ }
તા. ૨૪-૮-૧૦

લિ. નરસિંહરાય લોળાનાથના
નગરકાર.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૯ મું.

નવેમ્બર. ૧૯૨૦.

અંક ૧૧ મો.

નવું ને જૂનું.

વિક્રમનો સંવત્સર બદલાઈ નવીન વર્ષ જે દિવસે બેસે છે તેને હિંદુઓ સર્વથી માંગલિક દિવસ માને છે અને તે દિવસના ઉત્સવમાં હિંદની અન્ય પ્રજા પણ ભાગ લે છે. જૂનો સંવત્ બદલાઈ નવો પ્રચાર પામે છે તે પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતે 'નવું ને જૂનું' એ શબ્દયુગ્મ પર ને તે પરથી પ્રતીત થતા અર્થે પર વિચાર લાયક છે.

મનુષ્યમાત્રને નવીનતા પર ધણો પ્રેમ રહે છે. નવીનતામાં એક એવી અવર્ણનીય મોહક શક્તિ છે કે તે જૂની વસ્તુના હિમાયતીને પણ બરાબરી તેનું મન પોતાની તરફ લોહચુંબકની પોંડે આકર્ષે છે. પહેરવેશમાં નવીનતા, જૂથમાં નવીનતા, ગૃહ, વાર્ષિક આદિની રચનામાં નવીનતા, આચારમાં નવીનતા, વિચારમાં નવીનતા, સામાજિક બંધારણમાં નવીનતા, ધર્મના આન્તર ને બાહ્ય સ્વરૂપમાં નવીનતા, આહારમાં નવીનતા, વિહારમાં નવીનતા, શિક્ષણમાં નવીનતા, સાહિત્યમાં નવીનતા, ભાષાશૈલીમાં નવીનતા, લેખન ને તેની પદ્ધતિમાં—લેઝણીમાં નવીનતા, કાવ્યમાં નવીનતા, તેના હંદમાં નવીનતા, ગાયનમાં નવીનતા, સંસ્થામાં નવીનતા, પરિપક્વ ને મંડળોમાં નવીનતા, જ્યાં જ્યાં એ ત્યાં નવીનતા દીક્ષામાં આવે છે. નવીનતાનું સામાન્ય સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે. પ્રાચીનતામાં પણ નવીનતાનો અનુપ્રવેશ હોય તોજ તે મન હરણ કરે છે. 'નવું ને જૂનું' એ શબ્દસમુદાયમાં પણ પાવાપર્યંક્રમ બદલી એજ કારણથી નવીનતા આણી છે. નવીનતા નેતરંજક ને ચિત્તચોરક છે.

વળી નવીનતાનો આ મુગ્ધ છે. વિદ્યાની ને કળાની દરેક શાખામાં ને દરેક વિષયમાં નવું નવું સંશોધન ને અભિવૃદ્ધિ થાય છે ને તે નવીન

સ્વરૂપમાં આવે છે. જ્યાં દરેક દિશામાં પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિજ જોવામાં આવે છે ત્યાં નવીનતાનો અધિકાર આમે તેમાં નવાઈ શી ?

આ પ્રમાણે નવીનતા પોતાનો પ્રભાવ ચારે તરફ વધારતી રહે છે ત્યારે શું પ્રાચીનતા પદ્મજલ અર્ધ હુમ કે નષ્ટ થાય છે ? કે તેનો સર્વજન બહિષ્કાર થાય છે ? ના, એમ નથી. તેમાં કંઈક અનિર્વચનીય ગૌરવ છે, તેના પ્રતિષ્ઠાનો કંઈક ઓર પ્રભાવ છે, તેના સંસ્કારો મન પરંદીર્ઘસમયથી પડ્યા છે ને તેનું મૂળ ધણું ઊંડું આચ્યું છે. આ કારણથી ધણાં મનુષ્યનું હૃદય તે તરફ સન્માન ને પૂજ્યભાવથી જુએ છે; અને તેનો બહિષ્કાર કરતા પહેલાં ધણો લાંબો વિચાર કરે છે; ને તેમાંથી જો કંઈ અંશ સંગ્રહ કરવા યોગ્ય લાગે તે અંશનો સંગ્રહ કરે છે, જેમાં સુધારો વધારો કરવા જેવું ધારે છે તેમાં સુધારોવધારો કરે છે, અને જો અંશનો ત્યાગ કરવો ઉચિત લાગે છે તેનો ત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે તેઓ પ્રાચીનતા તરફ નીરક્ષીરવિવેકન્યાયથી પ્રવર્તી તેનો સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ કરી નવીનતા દેવીનાજ પૂજક બનતા નથી.

સર્વ દેશમાં, સર્વ પ્રજામાં, ને સર્વ કાળે પ્રાચીનતા ને નવીનતાનું ઘૂઠ મચ્યું રહે છે. કોઈક પ્રાચીનતાના પૂજક બની નવીનતાનો તિરસ્કાર કરે છે, તો કોઈક નવીનતાની સેવા કરી, તેના તેજથી અંતઃકર્ષિત તેના મોહથી પ્રાચીનતાને ધિકારી દાટે છે. વિચારશીલ પુરુષો બંનેમાંથી જો ગ્રાહ્ય છે તેનું ગ્રહણ કરે છે ને લાભ્ય છે તેનો ત્યાગ કરે છે.

પણ એવા વિચારશીલ પુરુષોની સંખ્યા દરેક સ્થળે ઘણી ઓછી છે. નવીનતા સામાન્ય પુરુષોનાં મન પર એવી તો તાત્કાલિક અસર કરી દે છે ને તેને પોતાના મોહિનીમન્ત્રથી એવાં તો સ્વાધીન કરી દે છે કે તેમને જોઈતું નવું તેજસ્વળ સાફ લાગે છે ને તેઓ જૂનામાં કંઈ પણ રાફે દેખતાજ નથી. નવીનતા પર સામાન્ય વર્ગનો આટલો બધો પ્રેમ હોવાથી તેમજ પ્રાચીન વસ્તુની સંશુદ્ધિ ને ઉદ્ધાર કરવા કરતાં નવીન ઉત્પન્ન કરવાથી તાત્કાલિક વિશેષ ખ્યાતિ થવાથી ઘણાંનાં મન તે તરફ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક છે. સામાજિક ને ધાર્મિક સુધારાઓની કટલી બધી નવીન સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, આરંભમાં લોકોને તે તરફ પ્રેરે છે, અને અંતે શિથિલ થઈ મૃતપ્રાય રિચિતિમાં મહામુંશીજતે જીવન રડાવી રાખે છે ! આ પછી લોકો આરંભશરૂ હોવાથી નવું નવું આરંભનાં અચકાતા નથી; આ

રંભમાં ઘણાજ ઉત્સાહી હોય છે; પણ કાલક્રમે તેમનો ઉદ્દોગ શિથિલ થઈ જાય છે. નવીન સંસ્થા ઊભી કરવાથી જે માન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય છે તે તેમને મળી ગયું હોય છે, લેઠામાં તેઓ જાણીતા થાય છે અને એ રીતે પોતે કૃતાર્થ થયા એમ માની તેઓ મન્દ થઈ જાય છે. કાર્ય આરંભતા પહેલાં તેનો દીર્ઘ વિચાર કરવો એ સુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે ને આરંભ કર્યો તો તેનો નિર્વાહ કરવો એ સુદ્ધિનું દ્વિતીય લક્ષણ છે. આ બેમાંનું એકે લક્ષણ તેમનાં કાર્યોમાં જોવામાં આવતું નથી. પણ તેની તેઓ દરકાર કરતા નથી. નવીનતાના એટલા બધા ભક્તો દુનિયામાં જોવામાં આવે છે કે તેઓ તેમને ધાર્યા કરતાં પણ વિશેષ માન આપે છે. પણ હાંમે સમયે તેમનું ખરું સ્વરૂપ સમજાઈ જાય છે ને ત્યારેજ તેમની ખરી કિંમત અંકાય છે.

આમ નવીનતાનો પ્રવાહ સતત અનવચ્છિન્ન પૂર વેગે આવ્યો જાય છે તેવે પ્રસંગે હાવશ માણસોએ તેમાં તણાઈ ન જવા માટે સર્વ પ્રકારે સાવધ રહેવું એ તેમની ફરજ છે. પ્રાચીનતાનું મહત્ત્વ ને પ્રતિષ્ઠા શેને અવલંબીને રહ્યાં છે તેનું સંશોધન કરવા મથન કરવું એ પણ તેમની ફરજ છે. જ્યાંસુધી પુરુષ પોતાની સ્વતન્ત્ર સુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતો નથી, ત્યાંસુધી તે કોઈ પણ મોટું કામ કરી શકતો નથી; માટે નવીનતાના મોહક ફંદમાં ફસાઈ ન પડવું, પણ સદસદનો વિવેક કરવો ને બધી રીતે વિચાર કરતાં જે ઉત્તમ લાભે તેનુંજ ગ્રહણ કરવું.

પ્રાચીનતા ને નવીનતાના સામાન્ય સ્વરૂપ ને પ્રભાવનું આ રીતે દિગ્દર્શન કરાવી એ સ્વરૂપનું કંઈક વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવે છે.

પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણની જૂની ને નવી પદ્ધતિ વિષે પ્રસંગે પ્રસંગે 'શાળાપત્ર' માં ઘણું લખાયું છે તેથી આ સ્થળે શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે સામાન્ય વિવેચન કર્યું છે ને હાઈસ્કૂલો, કોલેજો વગેરેનો સંબન્ધ પણ અહિં વિચાર્યો છે. હાલના શિક્ષક અગાઉના શિક્ષક જેવી પ્રતિષ્ઠા પામતા નથી, તેમજ શિષ્યવર્ગ પર તેમનો કાણુ જોઈએ તેવો રહેતો નથી એવી ફરિયાદ ઘણે ઠેકાણે સંભળાય છે ને તેમાં કેટલુંક સત્ય પણ છે એની કોઈથી ના કહી શકાશે નહિ. તો એનાં કારણ શાં છે ? કારણ જાણ્યા વિના તેના ઉપાય ખરાબર ચોટી શકાય નહિ. વિકારનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન થયા વિના તેનો પ્રતીકાર થઈ શકે નહિ; માટે ચિકિત્સા કરતા પહેલાં વિકાર ખરાબર

શાધી કાઢવો જોઈએ. શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠાનો આધાર તેની ૧ ક્રાન્તિ કે મુખમુદ્રા, ૨ વર્તન, ૩ કર્તવ્યનિષ્ઠા, ૪ જ્ઞાન, અને ૫ સ્વભાવ પર છે. આ પાંચ બાબત તેની મહત્તાના ક્રમમાં જ ગોઠવી છે, ક્રાન્તિ એ સર્વથી વિશેષ પ્રતિષ્ઠા આપનારી ને ગૌરવ સાચવનારી છે. શિષ્યવર્ગમાં બચરથા સાચવવા એ ઘણીજ આવશ્યક છે. બચરથા વગર ગમે તેવું ઉત્તમ શિક્ષણ પણ વિકળ થાય છે. શિષ્યને શિક્ષક પ્રતિ પૂર્ણભાવ ઉત્પન્ન કરાવવામાં તેમજ તેની દૃઢતા, આજ્ઞા પગાવવાની શક્તિ વગેરેમાં વિશ્વાસ બેસાડવામાં મુખમુદ્રા એ પ્રથમ સાધન છે. શિક્ષકની ક્રાન્તિજ એવી લબ્ય ને દખ્ખખાલોલી હોવી જોઈએ કે જોતાં વારને શિષ્યને તેને માટે સન્માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય. શ્રી અને સરસ્વતીનો પ્રભાવ એવો મોટો છે કે તેવું તેજ પણ ઢંકણું રહેતું નથી. મુખમુદ્રા ઉપરથીજ શિક્ષકની સરસ્વતી ને સ્વભાવનું જ્ઞાન શિષ્યવર્ગને થાય છેજ. આ પ્રથમ સાધનમાં કોઈને કુદરત સહાયરૂપ ને કોઈને વિરોધરૂપ થઈ હોય છે. કેટલાકનો કુદરતી દેખાવજ તેની પ્રતિષ્ઠા પાડવામાં મદદગાર થઈ પડે છે ને કેટલાકનો દેખાવ તેમની પ્રતિષ્ઠાને વિગ્રહકર્તા થાય છે. પણ કુદરતનો વિરોધ કે ન્યૂનતા મનુષ્ય સ્વપ્રયત્ને દૂર કરી શકે છે. મુખમુદ્રા પર સરસ્વતીનો પ્રકાશ, પ્રાદતા, ને ગાંભીર્ય, પણ નિરભિમાન ને સૌમ્યતા તેમજ દૃઢતા ને સ્વશક્તિને વિષે વિશ્વાસ જગાડી રહેવાં જોઈએ. નિસ્તેજ, ખાલિશ, ને ઝિજ્ઞાસો દેખાવ કદી પણ પ્રતિષ્ઠા પાડશે નહિ. આ પ્રસંગે એટલું પણ યાદ રાખવું કે આકૃતિ સાથે પહેરવેશ પણ ગૌરવ સાચવે એવોજ જોઈએ. જે સમાજમાં આપણે હોઈએ તેમાં માન્ય થયેલો પહેરવેશ ધારણ ન કરીએ તો આપણી પદવી શી રીતે સચવાય ? વધતે અનુસરતો પહેરવેશ બહુધા દરેક સમાજમાં હોય છે, તેનો અનાદર કરી અન્ય સમાજમાં દાખલ થયા વિના તેનો પહેરવેશ સ્વીકારવાથી માત્ર હાસ્યપાત્રજ થઈએ છીએ. ‘અતો બ્રષ્ટ તતો બ્રષ્ટ’ ની યેઠે નથી આપણી સમાજમાં કોઈ માન આપવું કે નથી જોતું અનુકરણ કર્યું હોય છે તે સમાજમાં કોઈ માન આપવું. સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠાને હાનિજ પહોંચે છે. પરદેશગમનનો સવાલ આદલો બધો વિકટ થઈ પડ્યો છે તેવું એક મોટું કારણ એજ છે. ‘દેશ છોડીએ પણ વેશ ન છોડીએ’ એવી આપણામાં કહેવત છે, તે સર્વ પ્રજા માન્ય કરતી જણાય છે,

એક આપણીજ પ્રજામાં તેનો બહુધા અભિચાર જોવામાં આવે છે. વિ-
સાધત જઈ આવેલામાંના ધણાખરા વિલાયતી પોપાક પહેરે છે. તેમનાથી
આપણા દેશની ગરમ હવા ખમાતી નથી, પણ ગરમ પહેરવેશ ખમાય છે.
અંગ્રેજ લોકોના જેવો ગરમ હાફકોટ, ટેપી, વગેરે પોપાક તેમને રહે છે.
આપણા પોપાક, ખોરાક વગેરે પર તેમને તિરસ્કાર છૂટે છે. આ દેશની
જમીન પર તેમનો પગજ દરતો નથી. તેઓ પોતાના મંડળની દરકાર કર-
તા નથી ને તેમની તરફથી માનની આશા રાખે છે ! પણ જે સમાજમાં
મનુષ્યે રહેવું હોય તે સમાજમાં પગાતા આચારવિચાર ન્યાંમુધી તે પાળે
નહિ ત્યાંમુધી તે તેમાં કોઈ પણ દિવસ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી શકેજ નહિ.
સમાજના વિરોધી ચવાથી કદી તેમાં સુધારો થઈ શકવાનો નથી. દિન
પર દિન લોકોના વિચાર બદલાય છે; સમયની બલીહારી ન્યારી છે; કા-
ળનો મહિમા બળવાન છે. દરેક સમાજ ધીમે ધીમે ને હાવકો સુધારો
કરવાને તૈયારજ હોય છે; છતાં સુધારાના કાગમાં આટલા બધા વિલેપો
નડે છે તેવું કારણ સુધારકોની આડી રીત સિવાય બીજું કંઈ નથી. કેળ-
વણીનો પ્રચાર એટલો બધો થયો છે ને પ્રતિદિન યતો ગપ છે કે લોકો
સુધારાની વિરુદ્ધ નથી. દેશાટનના લાભ ને અન્ય સામાજિક સુધારાની
આવશ્યકતા લોકો સારી રીતે સમજે છે. વિલાયતથી પાછા ફરેલા જિંદી
શાતિના એવા થોડાજ હોય છે કે જેઓ જાતે પોતાના વર્તનથી પોતાના
સમાજનાં માણસોનું મન મેળવી લે. ધણાખરા પાછા ફર્યા પછી પોતાના
સમાજથી અજાણજ રહે છે ને તેમના આચારવિચાર ને રહેણીકરણી
પર તિરસ્કારની દૃષ્ટિજ ગ્રેરે છે. જે એ આચારવિચારમાં તેમને ખરેખર
તિરસ્કારવા જેવુંજ લાગતું હોય તોપણ તેનો સુધારો કરવાનો આ પ્રકાર
યોગ્ય છે ? તેઓ આ રીતે પોતાના સમાજથી વિરક્ત રહે છે તો સમાજ
પણ તેમની દરકાર શા માટે રાખે ? સમાજને તેમના જવાથી શો લાભ
થયો છે ? લાભ થયો હોય તો તે પોતાનેજ છે, તે લાભ તે અન્યને
આપવા ઇચ્છે નહિ, એટલે તેમ કરવા માટે જેવું વર્તન રાખતું જોઈએ ને
જે માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ તે વર્તન રાખે નહિ ને તે માર્ગ સ્વીકારે નહિ
તો તેથી દેશને શો લાભ છે ? આ પ્રમાણે ન્યાંમુધી તેઓ પોતાની સ-
માજના નિયમો પાળશે નહિ, ત્યાંમુધી તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે પ્રતિષ્ઠા પા-

મશે નહિ; માટે પ્રતિષ્ઠા પામવાનું સૌથી મોટું સાધન સમાજના નિયમે-
નું પરિપાલન છે. સમાજમાં પ્રચલિત ને માન્ય થયેલો પહેરવેશ પણ એ
નિયમોમાં મુખ્ય છે. આ કારણથી શિક્ષકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવી
હોય તો પોતાના પહેરવેશ તરફ પહેલું લક્ષ આપવું. હાલ કેટલા બધા
શિક્ષકો આ નિયમનો ભંગ કરે છે ! અંગૂઠો ટોપીવાળા શિક્ષકો કવચિત્
મથુ નજરે પડતા ! હાલ કેટલા બધા શિક્ષકો ટોપી પહેરી સ્કૂલોમાં જાય
છે ને ગામમાં ફરતા ફરે છે ! આ તેમની પ્રતિષ્ઠામાં કેટલું બધું હાનિકારક
ચર્ચ પડે છે તેનો તેમને ભાગ્યેજ ખ્યાલ છે. પ્રથમ સંસ્કાર હમેશા સર્વથી
બલવત્તર છે, આકૃતિ ને પહેરવેશ એ સામા માણસના મન પર પ્રથમ
સંસ્કાર પાડે છે, માટેજ તે સર્વથી વિશેષ બળવાન છે.

અપૂર્ણ.

કાવ્ય ને શાસ્ત્રના વિનોદો.*

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ।

વ્યસનેન તુ મૂર્ત્ત્વાણાં નિદ્રયા કલહેન વા ॥

શુદ્ધિમાન પુરુષોનો વખત કાવ્ય ને શાસ્ત્રના વિનોદમાં જાય છે; મૂ-
ર્ખોનો તો વ્યસન, નિદ્રા, ને કલહમાં જાય છે.

શરીરને મિષ્ટાન્ન ભોજનથી દીવાળીના માંગલિક દિવસોમાં જેમ તૃપ્તિ
મળે છે, તેમ મનને પણ વિનોદ મળે એવા ઉદારથી ઉપલો સ્થાન લક્ષમાં
રાખી તેમજ ‘પ્રયોજનમનુદિદ્યત્ત મન્દ્રોડપિ પ્રવર્તતે’ (પ્રયોજનને ઉદે-
શ્યા વિના—મનમાં ધાર્યા વિના—મન્દ્ર પણ પ્રવૃત્ત થતો નથી) એ ન્યાયને
અનુસારે વિનોદની સાથે કંઈક ઉપદેશ પણ મળે તથા પવિત્ર દિવસે મનના
વિચાર પવિત્ર થાય એમ ધારી આ લઘુ લેખ લખ્યો છે.

વિષય અતિવિસ્તૃત છે. સાહિત્યનો ભંડાર ખૂટે એમ નથી. સૂર્યનાં
અક્ષય પાત્ર જેવો એ અક્ષયજ્ઞ છે. જેમ અમૃત પીતાં કોઈ ધરાતું ન-

* આ લેખ ‘ગુજરાતી’ ના દીવાળીના અંક માટે લખ્યો હતો તે સિ-
દ્ધવર્ગને આનન્દદાયક તેમજ ઉપયોગી ને બોધદાયક હોવાથી અંત આપ્યો છે.

ધી, તેમ કાવ્યમૃતરસનું અહોનિશ પાન કરતાં પણ તૃપ્તિ થાય એમ નથી. આવા લેખમાં એનું આચમનજ કરાવી સકાય. માંગલિક દિવસે વિચાર પં-
વિત્ર માર્ગે જાય ને ઉચ્ચ આદર્શ બોધ વાયકવર્ગને લેખકવર્ગને આનન્દની
સાથે બોધ પણ મળે એજ આશય રાખ્યો છે.

૧ કાવ્યવિનોદઃ

૧ કવિ કોણ લેખાય ?

વિનોદ કરવાનાં સાધનોમાં કાવ્ય ને આખ્યાયિકા સર્વોત્કૃષ્ટ મનાયાં
છે. અમૃતરસથી જેવી તૃપ્તિ થાય તેવી કાવ્યમૃતથી થાય છે. એક કવિ
કહે છે કે

કાન્ પૃચ્છામઃ મુરાઃ સ્વર્ગે નિવસામો વયં મુવિ ।

કિં વા કાવ્યરસઃ સ્વાદુઃ કિં વા સ્વાદીયસી મુવા ॥

મુર લોકો સ્વર્ગમાં વસે છે અને અમે પૃથ્વીમાં વસીએ છીએ, તથા
અમે કાને પૂછીએ કે કાવ્યરસ સ્વાદયોગી છે કે અમૃત તેથી અધિક સ્વા-
દયાળું છે. વળી નીચેનો શ્લોક પણ એજ અર્થનો છે:—

કિં સ્વર્ગાદિકમુત્તમં વન્દુમુદ્દૃષ્ટપિન્ડિતૈઃ સમં ગોષ્ઠી ।

સૌરાજ્યશુદ્ધૃત્તિ સત્કાવ્યરસામૃતં સ્વાદુ ॥

આમાં પરિસંખ્યાવંકારથી કવિ કહે છે કે સ્વર્ગથી અધિક મુખવાળું
શું છે ? તેના જવાબમાં બે વાનાં કહે છે:—૧ જાંબુ, મિત્ર, ને પંડિતો સાથે
ગોષ્ઠી; ૨ સૌરાજ્યના જેવી શુદ્ધિ વૃત્તિ (૧ વર્તન, ૨ રચના) જેમાં છે
એનું સ્વાદ્યુક્ત, સત્કાવ્યનું રસામૃત. આમાં બાન્ધવ, મિત્ર, ને પંડિત સાથે
ગોષ્ઠી ને સત્કાવ્યરસામૃત એજ સ્વર્ગમુખ છે, અન્ય નથી એમ પરિસં-
ખ્યા-નિયમ છે, માટે પરિસંખ્યાવંકાર છે. જે અન્ય, સ્વર્ગમુખ નથી એમ,
નિરોધ છે તે રાખ્ધી રચે કહ્યું નથી, માટે રાખ્ધં નથી, પણ આર્ય-અ-
ર્યગમ્ય છે. પ્રશ્ન વગર પણ એ અવંકાર આવે છે. અર્થ-પ્રશ્નપૂર્વક છે.
વળી શ્રુતિ રાખ્ધ બે અર્થમાં છે, જેમ સૌરાજ્યમાં શુદ્ધ વૃત્તિ-આચરણ
હોય છે, તેમ સત્કાવ્યમાં શુદ્ધ વૃત્તિ-રચના હોય છે. એમ શ્લેષાવંકારથી
અર્થસામ-એક્ય છે.

કાવ્ય એટલે કવિનું અદ્વાકિક કર્મ. માત્ર ઇન્દોબદ્ધ રચના એ કંઈ કાવ્ય નથી ને એવી રચના રચનાર કંઈ કવિ નથી. જેમ તેમ કરી કાંઈ કવિની કૃતિનું અનુકરણ કરીને થોડાંક પદો રચે તે કવિપદને યોગ્ય નથી.

હંઠાંદાકૃષ્ટાનાં કતિપયપદાનાં રચયિતા

જનઃ સ્પર્ધાલુઐદદદ્દ કવિના વશ્યવચસા ।

ભવેદય ઓ વા કિમિહ વદ્ધના પાપિનિ કલૌ

ઘટનાં નિર્માતુસ્ત્રિભુવનવિધાતુશ્ચ કલહઃ ॥

ખગાત્કારે એએનાં-તાણી તૂસીને ઉત્પન્ન કરેલાં કેટલાંક પદોનો રચનાર જેને વાણી વશ છે એવા કવિ સાથે સ્પર્ધા કરવા ઇચ્છે તો બહુ કહેવાનું શું પ્રયોજન? આજે કે કાલે અહિં પાપી કવિયુગમાં ધમના બનાવનાર ને ત્રિભુવનના નિર્માણ કરનારની વચ્ચે કલહ થાય.

અર્થાત્, થોડાંક પદો જેમ તેમ બહુ પ્રયત્ને રચનાર કવિપદને યોગ્ય નથી. જે એવાને કવિ કહીએ તો કુંભાર પણ સજા કહેવાય. સજાની પદવીને માટે કુંભાર ને બ્રહ્માની વચ્ચે કલ્હો થાય. સારાંશ કે જેમ ધડારપી થોડાંક પદાર્થોનો નિર્માણ કરનાર સજા કહેવાતો નથી, તેમ જેમ તેમ ઉર્લા કરેલાં થોડાંક પદો રચનાર કવિની ઉચ્ચ પદવીને યોગ્ય નથી. કવિને વાણી વશ હોવી જોઈએ. જેમ ભવભૂતિ પોતાને વિષે કહે છે તેમ

(યં વ્રહ્માણમિયં દેવી વાન્વશ્યેવાનુવર્તતે ।

જે બ્રહ્મણ્યને આ સરસ્વતી દેવી વશ રહેલી બીની પેઠે અનુસરે છે) વાણી સ્વાધીન જોઈએ.

પરશ્લોકાન્ સ્તોકાનન્નુદિવસમભ્યસ્ય નન્તુ ચે

ચતુષ્પદાં કુર્વુર્વહઃ સ્વે તે સન્તિ કવયઃ ।

અવિચ્છિન્નોદ્ગ્જ્જલધિલહરીરીતિસુહૃદઃ

સુહૃદ્યા વૈશદ્યં દદાતિ કિલ કેપાંચન ગિરઃ ॥

થોડાંક પારકાના શ્લોકોનો પ્રતિદિન અભ્યાસ કરી ચાર પાદ જોએ બનાવે છે એવા તો કવિઓ-કવિની ગણનામાં આવવા ઇચ્છનારા ધણા છે; પણ, ખરેખર, થોડાકનીજ વાણી, અવિચ્છિન્ન-અટકાવ વગર જામે ચડતી સમુદ્રનો મોજાંતી રીતિના જેવી છે. અર્થાત્, જેમ સમુદ્રની લહરી અવિ-

ચિત્ત રીતે જિએ ચડે છે, તેમ તેમની કલ્પના કંઈ પણ પ્રતિબંધ વગર જિએ ગ્રાસી લય છે તેથીજ અતિરમણીય ને વિશદ-વિસ્પષ્ટ છે. સારાંશ કે 'માત્ર' અન્ય કવિની કવિતાના અભ્યાસથી કે પિંગળ કે ગાયનના જ્ઞાનથી સારાં કાવ્ય રચી શકાતાં નથી. તેમજ સારાં કાવ્યમાં કવિની કલ્પના જિએ જડે, મોજાંની પેઠે જાછે, પણ તેનીજ સાથે તે રમણીય ને પ્રાસાદિક હોવી જોઈએ.

કાવ્યનું લક્ષણ આપવામાં સંસ્કૃત આલંકારિકા એકમત થયા નથી. કાંઈ શબ્દને પ્રાધાન્ય આપે છે, તો કાંઈ અર્થને ને કાંઈ શબ્દ ને અર્થ બંનેને, કાંઈ રીતિનું પ્રાધાન્ય ગણે છે તો કાંઈ રસનું; પણ એટલું તો નહોતું છે કે કાવ્યમાં અર્થગાંભીર્ય ને શબ્દચમત્કૃતિ બંને હોવાં જોઈએ. કલ્પના ગમે તેવી જિએ હોય તોપણ તે વિશદ-મુસ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. રસમાં ક્ષણિ ન આપવી જોઈએ. આશિત્ય અગમર જગવાતું જોઈએ.

‘અનૌચિત્યાદૃતે નાન્યદ્રસમહસ્ય કારણમ્ ।

પ્રસિદ્ધૌચિત્યવન્વસ્તુ રસસ્યોપનિપત્ પરા ’ ॥

અનૌચિત્ય-આશિત્ય કે ચોચતાનો અભાવ-એ સિવાય રસભંગનું બીજું કંઈ કારણ નથી, પ્રસિદ્ધ ઔચિત્યવાળા રચના એજ રસને શ્રેષ્ઠ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે, જેમ ઉપનિષદ બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરે છે તેમ. જે વાંચનાથી તરતજ વાંચાર્ય કરતાં વ્યંજાર્ય વધારે ચમત્કારી લાગે તેજ ઉત્તમ કે ક્ષણિ કાવ્ય છે. વ્યંજ અર્થની વધારે ખુશી જોઈએ એ વાન ખરી છે; પણ વ્યંજ અર્થ કાંઈના-સાદૃશ્યના પણ ધારામાં ન આવે એવી કિંમત કલ્પનાવાળો ન જોઈએ. વાર્સવર્થ કવિની કવિતામાં એવો વ્યંજાર્ય રહેલો છે, પણ તેની શબ્દચમત્કૃતિમાં કે વૈશદ્યમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો વધો નથી. એપ ‘કાવ્ય ને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે ‘For what is best in him lies not on the surface but in the depth. It is so far hidden that it must needs be sought for. Not that his language is obscure. For what he has to say is expressed for the most part in words as well ordered, as luminous, as adequate as any words in which thought so subtle and so deep.

has ever clothed itself: But many of his thoughts are of such a nature, so near, yet so hidden from men's ordinary ways of thinking, that the reader, ere he apprehend them, must needs himself go through: somewhat of the same processes of feeling and reflection as the poet himself passed through in creating them'—અર્થાત્, વડસંવર્ધના કાવ્યમાં જે ઉત્તમ છે તે વાચ્યાર્થમાં નથી, ઉપરના તલપ્રદેશમાં નથી, પણ વ્યંગ્યાર્થમાં છે. છેક ઉંડાણમાં રહેલું છે. તે એટલું ગૂઢ છે કે શોધ્યા વગર જડે એમ નથી. એની ભાષા અવ્યક્ત છે. એમ ન સમજવું, કેમકે એને જે વર્ણવવાનું છે તે એના જેવા ગૂઢ ને ઉંડા વિચારો જેવા વ્યવસ્થિત, સુરપષ્ટ અને સમર્થ શબ્દોમાં દર્શાવી શકાય તેવા શબ્દોમાંજ બહુધા એ વર્ણવે છે. પણ એના ધણાખરા વિચારો એવા તો સ્પષ્ટ તોપણ મનુષ્યની સામાન્ય વિચારશ્રેણીથી એવા તો ગૂઢ છે કે વાચક તે મહણુ કરે તે પહેલાં જે ભાવના ને કલ્પનાથી કવિએ તે પેદા કર્યા હોય તેવીજ ભાવના ને કલ્પના વાચકના મનમાં કંઈક આવવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે વ્યંગ્ય અર્થ વાચ્યાર્થ કરતાં વિશેષ ચમત્કારી હોય તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે એમ પાશ્ચાત્ય પ્રજાને પણ સંમત છે; પરંતુ તેમાં વૈશ્વ-સ્પષ્ટતા-અસાદ ગુણ તો હોવોજ જોઈએ. ગમે તેવો ગંભીર અર્થ સુંદર વાણીમાં ન કહ્યો હોય તો તે કાવ્ય નથી. જગન્નાથ કવિએ રમણીય અર્થનો પ્રતિપાદક શબ્દ તે કાવ્ય એમ કાવ્યનું લક્ષણ આપી શબ્દને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે; માટે શબ્દચમત્કૃતિ એ કાવ્યનું ધણું અગત્યનું અંગ છે, પણ માત્ર શબ્દચમત્કૃતિ અનેક પ્રકારનાં શબ્દચિત્ર કાવ્યો ઉત્પન્ન કરે તોપણ તે કંઈ ઉત્તમ કાવ્ય તો નથીજ. તેને બધા આલંકારિકોએ છેક છેદા વર્ગમાં મૂકી અધમ કાવ્યજ ગણ્યાં છે.

આમ કાવ્યના સામાન્ય લક્ષણનું તેમજ ઉત્તમ કાવ્યના સ્વરૂપનું દિઝઈન કરાવી કેટલાંક કાવ્ય દષ્ટાન્તરો નીચે આપ્યાં છે. જેમાં શબ્દચમત્કૃતિ ને અર્થચમત્કૃતિ બંને હોય ને જેવી વિચાર યત્રિત ને સાધુ માર્ગે જાય એવાંજ ઉદાહરણ આપવાનો ઉદ્દેશ છે. સારાં કાવ્યો એવાંજ ઉદેશ હોવો જોઈએ. 'કાન્તાસંમિતતયોપવેરાયુજે' કાન્તાની પેઠે મધુર વચ નથી. કાવ્યે ઉપદેશ કરવો જોઈએ. 'Poetry is highly conducive

to morality, for when noble thoughts and virtuous principles are presented to the mind, clothed in all the fascinations of verse, can we doubt that they will make a permanent impression upon the mind and the heart' ?—નીતિ ઉત્પન્ન કરવા તરફ કાવ્યનું ઘણું વલણ છે; કારણ કે જ્યારે ઉત્તમ વિચાર અને સદ્ગુણનાં ઊંચાં ધોરણો, કવિતાની સજ્જિત ને મનોહર ભાષામાં, વાચકના મન આગળ મૂકવામાં આવે, સારે સેઓ તેના મન ને અંતઃકરણ પર ચિરસ્થાયી સંસ્કાર પાડશે એમાં આપણે કંઈ સંશય લાવવાનું કારણ છે ?

અપૂર્ણ.

રામેશ્વરયાત્રા.

(ચાતુ પૃ. ૩૮૦ થી).

હરિણી.

મનમહીં હવે પ્લેન્ડ્યા જાણી અનુપમ દર્પ છે,
દિવસ ઉગતાં “ આજે અંતે જઈશું ” વિચાર છે;
અનિદ્ર મધુરો ધીરો ધીરો હતો પ્રિય લાગતો,
નિજ કરવતી પાણી ચ્હાનો પીવા કરમાં ધર્યો, ૧૧૫
નિજ સુહૃદ ત્યાં આવ્યા જાણી ઉમંગચોં ઉડતાં,
પણ પછી થશે નહોતા તેના વિચાર ભવિષ્યના,
પુરશોં મુકતાં મિત્રાચેં તે, જોઈમહીં જ્યાં ગયા,
પુરશોં ખસીં ત્યાં બેઠા—

ના ના પિતાઈ નીચે પડ્યા. ૧૧૬

અનુકુલ.

સોપાનોના હતા નીચે અતિકંકશ પથ્થરો,
પડતાં શીર ફટકું ને રુધિરે ફર ત્યાં કપોં. ૧૧૭

હરિણી.

નહિ પતન તે થાયે એવું જરી સ્થળમાં હતું
નહિ પતન તે સોપાનોની ઉચેચોં બદ્ધ હતું;

રુધિરસરિતા વેગે યાતાં ગયું મનહાન લાં;

દુખ કદિ નહીં આવે ધાર્યાં, સદા અણચિન્તિતાં. ૧૧૮

નહિ નહિ અરે ! જોવાયું આ તથા પણ જોયું હા—

નહિ નહિ કદી રહેવાયે આ તથા સહી લીધું હા—

હવસ પણ જ્યાં આપે આશા નહીં જરી દાકાર,

વરણુન રમે એ ના મુંને, હવંજ ભયંકર.

૧૧૯

x

x

x

દિન પર દિને આલ્યા તા હા સુખેથી ઉમંગમાં,

“વિધિયક્ષ થતાં દહાડા હાવાં જન્યા બહુ કાગરા;

વિપરીત દશા ધારેલીથી થઈ સદુ વાતમાં, x

દુખ કદિ નહીં આવે મનાં, સદા પણ સંધમાં. ૧૨૦

x

x

x

x બધું સારેસાડું ચાલતું હોય લાંસુધી કોઈ પણ બાજતમાં વાંધા આવતો નથી ને જ્યાં એક અણધારેથી વાત ને એક અકસ્માતનું આગમન થયું કે પછી પાસાઓ અવગાજ પડ્યા જાય છે. મિ. રાધાકૃષ્ણ અંબર (મિન્સિપાલ, મહારાજન કોલેજ, પુરુકોટા) ની મંત્રીના શ્રાવણી મદુરા સુધીની યાત્રા સુખશાન્તિમાં થઈ હતી. સર્વે ઠેકાણે એમના મિત્રોની સાદાખથી ઉતાર વગેરેની સગવડ ઉત્તમ પ્રકારની જનતી હતી. તેજ પ્રમાણે મદુરામાં પણ મિ. રાધાકૃષ્ણના મિત્ર મિ. સ્વામિનાથ અંબરની મદદથી ઉત્તમ સગવડ હતી. એટલુંજ નહિ પણ મિ. રાધાકૃષ્ણને માથું ફટયાની બજાર મળતાં અમારા ડાક્ટર, મિ. સુન્દર પર એમણે બારેબાર તાર પણ કર્યો કે ‘અમદાવાદવાળા મિ. ત્રિવેદીની સારી સારવાર કરવો.’ આમ આપેનાં રથજોમાં મળતા માયાવાળા મિત્રો ને તેમના મિત્રો પણ હોવા છતાં પણ અકસ્માત જન્યો ને પછી એક જન્યો એટલે બીજી બધી બાજતમાં જાણે ઉધાજ પાસા પડતા હોય તેમ યવા માંડ્યું. ઉપરા ઉપરી મોટે ભાગે બધાની તખીયત લુટી લુટી રીતે બગડવા માંડી ને તે બાજતમાં આરામ મળ્યો એટલે ચર્ચા ઇદે તૃતીય જગ્યું. મંદવાડને લીધે મદુરામાં અણધાર્યા દશબાર દહાડા નીકળી જવાથી હવે જેમ અને તેમ જલદીથી ઘેર જવાનું હતું. તેમાં રૂપીઆની મોટા અમદાવાદથી મંગાવી હતી તેજ ગેરવક્ષે પડી. મદુરામાં રૂપીઆની હસ્ત પડે તેનું નહોતું, કારણ કે જોઈએ તારે લાંબા મિત્રો તપાર હતા. પણ મદુરેથી બજાર આપી લાં ‘સંગમ’ એનામને મદુરાને ઠેકાણે પાછીટ મંગાવ્યું સારે ગેરસમજાનીથી મોડાનારે ‘સંગમ’—એ નામના ગામનું સરનામું કયું. મદુરામાં ‘સંગમ’—એ નામની વિદ-

અનુક્રમ.

૧. વિચારો ઘેર જોવાના સાથે ચાતાં કરી દીધા,

ભિષક ભાષિક હોવાથી રામેશ્વર જતા દીધા. *

૧૨૧

અપૂર્ણ.

તસભા છે ને તેના મિ. સ્વામિનાથ એકેટરિ હતા તેમને ત્યાં પાકિટ જતું
જોઈએ. પણ 'સંગમ'—એ ગામનું નામ લખાવવાથી પાકિટ ગયું તેણે
હિસ્ટ્રિક્ટમાં 'સંગમ' ગામમાં. પાકિટ ગેરવજ્રે પડે તો કદાચ શુભ થાય તે
માટે અમદાવાદ તારો કર્યા ત્યારે કેટલીક ગેરસમજુતીઓ પડી સમજણ
પડી કે 'સંગમ' ગામ પાકિટ ગયું છે. 'સંગમ' ના પોસ્ટ માતરને તાર
કર્યા, અમદાવાદ તારો કર્યા; પણ ધાર્યા કરતાં બધીજ બાબતમાં વખત
વધારે નીકળી ગય. આમાં પાંક કોઈનો પણ કાદી શકાય તેમ નહોતું;
છતાં એક ભારે મંદવાડની સાથે બીજા પણ ઉપરા ઉપરી મંદવાડો, તેમાં
આ પાકિટની ગરબડ, તારોની ઝુમ્મણ, તેથી નીકળી જતા દહાડા, તેમાં
ઘેર જલદીથી જવાની કીકર—એ બધું એકું ચવાઈ મનની સ્થિતિ કેવી
થાય એ તો અનુભવ કરનારનેજ અગ્રગર સમજાય. ખરેખર ! દરકતો, દુઃખો
ન આવે સાંસુથી કંઈ નહિ ને આવે કે ઉપરઉપરી, માણસને જાણે
અભિમન્યુના ચઢાવામાં નાંખે છે. અંગ્રેજ કવિએએ પણ સંસારનો આવો
અનુભવ ચીતર્યો છે. 'Misfortunes never come alone, they
in battallions'—એ અંગ્રેજ લીડીનાજ સતત યત્ના લલુકારાથી
'દુખ કદિ નહીં આવે સૂતાં સદા પણ સંઘમાં'—એ લીડી બની છે.
સંસ્કૃતમાં પણ છે કે 'છિદ્રેષ્વનયાં વહુલીમવન્તિ.' સંસારનો અનુભવ
બધા દેશોમાં ને બધા યુગોમાં ઘણુંખડું મળતો આવે છે.

* આ ભિષક, તે એક દેશી વંદ નહોતો પણ મદુરાની સિવિલ
સર્જિપટલનો એસિસ્ટન્ટ સર્જન્ટ, ડૉ. સુન્દરમ હતો. મનઝબ કે અનારથા
ને જોટી મલગમણ કરાવનારા અહીંના દાકતરો જેવો એ નહોતો. તળી-
યતમાં સુધારો થયો ને સુખેથી સદુ ઘેર આવ્યાં તે બાબતમાં એ ડૉક્ટર
ને અમારા મદુરાના સ્નેહી મિ. સ્વામિનાથ અપરોજ અમે સવં ઉપકૃતછિયે
એટલું ઉપકારની લાગણીથી અત્ર કહેવું આવશ્યક છે. આ કહેવું કદાચ
અરથાને ગણાશે પણ અદ્ય સમયના સમાગમથી સાચા સ્નેહીઓમાં પણ
દુર્લભ એવું સાદાચ અપનાર ઓ બનેતો ઉપકાર અહીં દર્શાવવામાં આ
લેખને અસંબદ્ધ વાત અહીં કહી દેવાય છે; તે હૃદયની લાગણીઓને સુ-
સંબદ્ધ છે એટલે અન્તે સંતોષજ થાય છે.

૪૧૪ સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એડ્વર્ડનું હુંકુ જીવનવૃત્તાન્ત.

સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એડ્વર્ડનું હુંકુ જીવનવૃત્તાન્ત.

(ચાલુ પૃ. ૩૯૧ થી.)

બાદશાહી કુટુંબમાં માંદગી અને મરણ.

યુવરાજ અને યુવરાણીનાં લગ્ન થયે ૧૮૮૮ ની સાલમાં પચીસ વર્સ પૂરાં થયાં તેની ખુશાલીમાં એક હિસાબ કરવામાં આવ્યો અને તે પછીની એટલે ૧૮૮૯ ની સાલમાં શાહનદી કુટુંબનાં લગ્ન ડ્યુક ઓફ કાઈર્લેની સાથે કરવામાં આવ્યાં. આ દંપતીને ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં એક પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ તેથી પરમાત્માએ યુવરાજ અને યુવરાણીને દાદાદાદી થવાનો શુભ પ્રસંગ આપ્યો. આ વેળા શાહનદા બર્બોર્ન (હાલના નામદાર શહેનશાહ બર્બોર્ન પાંચમા) ને ટાઈફોઈડ તાવ આવવાથી બાદશાહી કુટુંબ ચિંતાતુર બન્યું હતું, પરંતુ તેમને આરામ થવાથી ચિંતાનાં વાદળ તરતજ વીખરાઈ ગયાં; પરંતુ થોડાજ વખતમાં પ્રિન્સ આલબર્ટ વિક્ટર, ડ્યુક ઓફ ક્લેરન્સ (સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહના યુવરાજ) 'દબ્લુ દ્યુએન્ડા' ની ખીમારીથી માંદા પડ્યા. આ ખીમારીનું પરિણામ નાશકારક આવશે એવું ધારવામાં આવતું ન હતું, પરંતુ સમય પ્રભુ, યુવરાજશ્રી આલબર્ટ એડ્વર્ડ, અને યુવરાણીશ્રી એલેક્ઝાન્ડ્રા તથા દાદીમા મદારાણી વિક્ટોરીઆને દુઃખદરીઆમાં હુઆડી ડ્યુક ઓફ ક્લેરન્સે આ કાની દુનીઆનો ત્યાગ કર્યો.

‘ડાયમંડ જ્યુબિલી’, નામદાર શહેનશાહની જિંદગી જોખમમાં.

ઈ. ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં ડ્યુક ઓફ ચૉર્લેનાં લગ્ન શાહનદી મે સાથે અને ૧૮૯૭ માં શાહનદી મોડનાં લગ્ન કેન્સાના ચાર્લ્સ જોડે કરવામાં

જ. “ડાયમંડ જ્યુબિલી” ન્યારે કોઈ યાદ રાખવા લાયક બનાવને થઈ ગયાને સાઠ વર્ષ પૂરાં થાય છે ત્યારે તેટલાં લાંબા સમય વીત્યાની ખુશાલીમાં આ હિસાબ ઉજવવામાં આવે છે. પચીસ કે પચાસ વર્ષની મુદત પછી પણ આવા હિસાબ કરવામાં આવે છે, તે અનુક્રમે સિલ્વર જ્યુબિલી ને ગોલ્ડન જ્યુબિલી કહેવાય છે. ‘ડાયમંડ’ એટલે હીરા, ‘સિલ્વર’ એટલે રૂપું, ને ‘ગોલ્ડન’ એટલે સોનાની. રૂપું, સોનું, ને હીરા એક એકથી ચડીઆતાં હોવાથી અંગ્રેજીમાં ત્રણે હિસાબો માટે એવા શબ્દો વપરાય છે

આવ્યાં. આ વેળા મહારાણીશ્રીને ગાદીએ બેઠાં ૬૦ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે 'ગ્રયમંડ જ્યુબિલી' નામનો ઉત્સવ ભારે ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવ્યો. ૧૯૦૦ ની સાલમાં બ્રસેલ્સના નોર્ડ સ્ટેશનમાં યુવરાજશ્રી ત્યારે આગગાડીના ડાઆમાં બેઠા હતા તે વેળા સ્ત્રીપીડા નામના એક જુવાન છોકરાએ તેમની જિંદગીનો નાશ કરવાની જુરી ધારણીથી તેમના પર એક ગોળી છોડી હતી. સદ્ભાગ્યે તે ગોળીથી યુવરાજશ્રીને ખીસકુલ ઇજા થઈ નહિ, કારણ કે તે આડી ચાક્રી ગઈ. આ બનાવથી યુવરાજશ્રી જરા પણ ગભરાયા નહિ એ પણ તેમના ધૈર્યનો એક નમુનાદાર દર્શાવે છે. યુવરાજશ્રીના પ્રાણ લેવા માટે આ સિવાય કોઈ પણ વેળા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો ન હતો.

મહારાણીશ્રી વિક્ટોરીઆનું મૃત્યુ; નામદાર શહેનશાહનું રાજ્યારોહણ.

મહારાણીશ્રીના પ્રતિનિધિ તરીકે અનેક કામકાજમાં યુવરાજશ્રી ધણી વખત થયાં જોડાયા હતા એ આપણે કહી ગયા છીએ. સને ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરી માસની ૨૨ મી તારીખે સાંજે દયાળુ સાધ્વી મહારાણીશ્રી આ ક્ષાની દુનીઆનો ત્યાગ કરી પરમશાંતિને પામી ગયાં. બીજે દિવસે યુવરાજશ્રી આત્મખર્ચે એડવર્ડ એસએનથી લંડન આવી પહોંચ્યા અને પ્રિવી કાઉન્સિલની સમક્ષ રાજ તરીકે સોગંદ લીધા. રાજ થયા પછી શહેનશાહ એડવર્ડની એવી ઇચ્છા હતી કે પોતાના પિતા 'લક્ષ્મી આત્મખર્ચ' નું નામ પોતાના નામની સાથે જોડાવવાનું એટલે એકલુંજ રહે તો સારું. આથી તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરીને દિવસે લંડનમાં દરેરે પીટાસી નામદાર શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડને ઇંગ્લંડના રાજ અને હિન્દના શહેનશાહ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા. સાંકે વર્ષે રાજગાદીએ આવ્યા પછી જે જે દેશો ઉપર તેમનો અમલ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો તે તે દેશના લોકોનો તો શું પરંતુ બીજા દેશોની પ્રજાનો પણ તેમના તરફ અત્યંત પૂજ્યભાવ હતો. ત્યારે શહેનશાહ એડવર્ડ ઇંગ્લંડના રાજ અને હિન્દના શહેનશાહ થયા ત્યારે તે એએ હિન્દુસ્તાનના રાજ અને લોકો તરફ નીચેનો અભિનંદનપત્ર મોકલાવ્યો હતો:—

અભિનંદનપત્ર.

“હિન્દુસ્તાનના ગર્ભરેજવાડા તથા લોકો:—મારાં પરમપ્રિય માનુ-
શ્રીના અત્યંત દુઃખદાયક મરણથી ધણી લાંબા વખતથી અને લંકાપરંપરાથી ઉતરી આવેલી રાજ્યગાદી મને પ્રાપ્ત થઈ છે. હિન્દુસ્તાનના રાજ્યકર્તા દેશી-
રાજાઓને તથા મારા હિન્દુસ્તાનના રાજ્યમાં રહેવાસીઓને હું મારી આ-

૪૧૬ સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એક્ષર્કનું હુંકુ શવનવૃત્તાન્ત.

શિંષ મોકલું છું; અને તેઓનું કંઠ્યાણુ કરવાની મારી ખરી અંતઃકરણી ઇચ્છા છે એમ તેઓની ખાતરી કરવાનું હું ઇષ્ટ ધારું છું. ઇંગ્લંડના રાજ્ય-કર્તાઓમાં, મારી અગાઉ ગાદીએ બીરાજનારાં યશસ્વી મહારાણીશ્રી જેમને માટે આટલો બધો શોક કરવામાં આવે છે તેમણેજ પ્રથમ હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારભાર પ્રત્યક્ષ પોતાના હાથમાં લીધો હતો, અને તે વિશાળ દેશના રાજ્યકારભાર સાથે પોતાનો વધારે નિકટ સંબંધ બંધાવ્યો, તેના ચિન્ન તરીકે કૈસરેહિંદનો ખિતાબ ધારણ કર્યો હતો.

હિંદુસ્તાન સાથે સંબંધ ધરાવતી સઘળી બાબતોમાં મહારાણીશ્રી એક સરખી ગાઢ અંગત કાળજી દર્શાવતાં, અને ખુદ તેમના તરફ તથા તેમની રાજગાદી તરફ તેમની પ્રજામાંનાં કરોડોએ દર્શાવેલી રાજ્યભક્તિની તથા પ્રેમની લાગણીથી હું સારી રીતે વાકેફ છું.

આ લાગણી રાજ્યકર્તા દેશીરાજાઓ ઉદાર અંતઃકરણથી તથા સ્વદેશભિમાનથી દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઈમાં મદદ કરવાને આગળ પડ્યા તે ઉપરથી તથા દેશી લશ્કરે પોતાના દેશની બહાર બળવેલી બહાદુરીભરેલી નોકરીથી મહારાણીશ્રીની લાંબી તથા કીર્તિચંત કારકીર્દીના છેલ્લા વર્ષમાં કષ્ટ રીતે દેખાઈ આવી હતી.

મેં હિંદુસ્તાનની મુશ્કાકાત લીધી અને તે પ્રાચીન તથા પ્રખ્યાત શહેનશાહતના રાજ્યકર્તા દેશીરાજાઓનું તથા લોકોનું મારી જતે ઓળખાણ કર્યું; તથા ત્યાંનાં મોટાં મોટાં ગૃહેશની માહિતી મેળવી તે મહારાણીશ્રીની ઇચ્છા ઉપરથી તથા મંજુરીથીજ હતું.

તે વખતે ત્યાં મારા મન ઉપર જે ઊંડી છાપો પડી હતી તે હું કદી પણ વીસરીશ નહિ, અને પહેલાં કૈસરેહિંદે આપેલા મોટા દાખલાને અનુસરીને હિંદુસ્તાનમાંની મારી સઘળા વર્ગની પ્રજાનું સામાન્ય કંઠ્યાણુ કરવાને તથા તેમની માફકજ તે પ્રજાની અખંડ રાજ્યભક્તિ અને પ્રેમને પાત્ર થવાને હું પ્રયત્ન કરીશ. ”

રાજ્યારોહણ પછીનાં બે વર્ષ.

નામદાર શહેનશાહ એક્ષર્કનના રાજ્યનું પહેલું વર્ષ દક્ષિણ આફ્રિકાનો વિ-અહ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેસિડન્ટ મેક કીનલીનું ખુન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે અપવાસની વૃદ્ધિ, ઑસ્ટ્રેલીઆનાં જુદાં જુદાં સંસ્થા-મોનું એકત્ર થવું, વગેરે અનેક ઐતિહાસિક બનાવો માટે ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયું.

૧૯૦૨ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૬-મી તારીખે નામદાર શહેનશાહે શહેનશાહ બાબુ સાથે પાર્કમેન્ટ ખુલ્લી ચુકી. જોર લેકોનો પરાજય થયાથી આ વર્ષના મે માસની ૩૦ મી તારીખે રાતે સાડા દસ વાગે ગ્રીટારીઆમાં અંત્રેજને અને જોર વચ્ચે સલાહની ચરતો ઉપર સહીઓ કરવામાં આવી અને આ લાંબા અને લંબાનક વિગ્રહનો અંત આવ્યાથી હંઝકમાં ખુશ ખુશાલી પથરાઈ રહી.

નામદાર શહેનશાહની બર્થડેર માંદગી; આરામ અને આહાર.

૧૯૦૨ ના જુનની ૧૫ મી તારીખે જાહેર કરવામાં આવ્યું કે નામદાર શહેનશાહને શરદી થઈ આવી છે અને તેથી તેમને સંધીવા થઈ આવ્યો છે. તા. ૨૬ મી જુનનો દિવસ રાજ્યાલિપેકને માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેને મા ગંજવર પાયા ઉપર તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી અને દેશ-પરદેશથી રાજનગજાડાઓ, મોટા મોટા શહેનશાહના પ્રતિનિધિઓ અને એલમીઓ યગેરે આવી પહોંચ્યા હતા. ૨૪ મી તારીખે જાહેર કરવામાં આવ્યું કે નામદાર શહેનશાહને રાજ્યપ્રયોગમાંથી પસાર થવું પડશે. આવા અચાનક સમાચારથી સમગ્ર પ્રજા તેમજ પરાણુઓના દુઃખનો હંધ પાર રહ્યો નહિ અને સર્વત્ર નામદાર શહેનશાહને જલદી આરામ થઈ જાય એટલા માટે અંતઃકરણપૂર્વક પ્રભુપ્રાર્થના કરવામાં આવી. પ્રભુકૃપાથી તેમની તબીબત ધીમે ધીમે સુધરતી ચાલી અને તા. ૯ મી ઓગસ્ટને દિવસે રાજ્યાલિપેક કરવાનું નક્કી કરાવવામાં આવ્યું. રાજ્યાલિપેકને આગલે દિવસે નામદાર શહેનશાહે પોતાની સમગ્ર પ્રજાજોગ નીચેનો પત્ર લખ્યો હતો:-

મારી માંદગીને લીધે મારા રાજ્યાલિપેકની ક્રિયા મુલતવી રાખવી પડી હતી અને તેને લીધે તે ક્રિયા ઉજ્જવવાનો ધરોહો રાખનારા બધાને ધણી અગવડ અને તસ્દી પડી છે પણ તેઓની નિરાશામાં તેઓએ વખાણવા લાયક ધીરજ અને સ્વભાવ દર્શાવ્યા છે. મને સામે કરવા માટેની મારી પ્રજાની પ્રાર્થના પ્રભુએ સાંભળી છે, અને હું હવે મારી જિંદગી બચાવવા માટે અને એક મહાન શહેનશાહના સાર્વજનિક રાજતરફિ ને કરજો મારે બજાવવાની છે તે કરજો અદા કરવા મને બળે આપવા માટે હું પ્રભુનો વજામાં ઘણો આભારી છું. આ પત્ર ઉપરથી નામદાર શહેનશાહના દિ-લસોજ, માંપાણ અને ઉમંદા સ્વભાવનો હરકોઈ ખ્યાલ કરી શકોશો. અપૂર્ણ...

પ્રાણિવર્ણન.

જળધોડા.

મારા અનુલવધી લાગે છે કે “જળધોડા” વિષે હજી થોડુંક લખાવું બાકી રહી ગયું છે, અને તે અત્ર લખવાનો પ્રયત્ન છે.

“જળધોડા” નામના પ્રાણીને જળધોડાનું ઉપનામ આપવું એ એના શરીર, અને રહેણી અનુસાર વાસ્તવિક નથી. “ધોડા” શબ્દનો એમાં સમાવેશ થતોજ નથી. તેનું ચિત્ર જોવાથી તુર્ત સમજાઈ શકે તેવું છે કે તેનો આકાર ધોડા જેવો નથી, અને એવા વિચિત્ર કેવળ ભિન્ન આકારના પ્રાણીને “જળધોડા” નું ઉપનામ-કેવળ જળમાં મોટા રથૂળ શરીરના રહેવાસી તરીકે-આપવું એ ઠીક નથી. “જળધોડા” એમ મોક્ષતાં, ધોડાના જેવો આકાર માણસના ખ્યાલમાં આત્રી શકે અને “જળધોડા” નું અસલ રાત્ર ચાપ માટેજ એનું નામ વર્તમાનમાં બદલાવું જોઈએ. જેમ અન્ય દેશના પ્રાણીઓ-જે આપણા દેશમાં નથી-તેમનાં નામ તેજ દેશનાં નામ ઉપરથી દાખલ કરાયાં છે તેમજ આ પ્રાણી વિદેશી હોઈ તેનું ખરું નામજ સાહિત્યમાં દાખલ કરવું શું જોડું છે? અને આટલું સ્વીકારતા સાહિત્યનેતાઓ ખુશ હોય તો, આ પ્રાણીને “સ્વાહીલી” ભાષામાં “કીખેકો” કહેવામાં આવે છે તેમ આપણે પણ “કીખેકો”જ કહેવો.

આપણામાં કેઈ પર્યાય શબ્દના અભાવે, શબ્દસિદ્ધિ ન થાય તેવા શબ્દને દાખલ કરવો તેના કરતાં તેના તેજ શબ્દને અવકાશ આપવો ઇષ્ટ છે. હું ધારું છું કે “જળધોડા” ને બદલે “કીખેકો” લખાવો જોઈએ.

અંગ્રેજી ભાષામાં તો તેને માટે Hippopotamus શબ્દ છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં તેનો તરજુમો “જળધોડા”થી સમજાઈ શકે તેવો થતોજ નથી.

એના દંતુશળને દાંત કહી શકાયજ નહિ. એ કાપ્યો કપાતો નથી કે વેર્ષો વેરાતો નથી. એ જાતેજ અને અનેક રીતે કાંપવાનો અશ્વ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ એક સખ્ત પથ્થરથી સખ્ત છે અને કેઈ જાનના એના પર કાપ કરી શકતું નથી. કીખેકાના દાંત (teeth) નું સારું સુશોભિત “ફરનીયર” બનાવી શકાય છે. દાંત ખડ્ગના આકારમાં અર્ધથી ઓછો જાળાકારમાં હોય છે. એ દાંતોને એક લાકડા ઉપર સાથે જડી થઈ ઉપરની બે અણીઓમાં એક રપેરી થંદડી બટકાવી દેવાય છે. સુરોપીયનો એ બંદને Dinner Bell “ડીનર બેલ” ખાણાનો ઘંટ કહે છે.

આજંકાલ તો કીખોકાનો શિકાર અત્યંત મુશ્કેલ ગણાય છે. જંગલી લોકો તેનો શિકાર લાલાથી કરે છે પણ અત્યંત જોખમે અને યુરોપી શિકારીઓ તો બન્દુકથીજ કરે છે. માથામાં અને પગના સાંધામાં ગોળી લાગવાથી કીખોકો મરી જાય છે. વઢાણમાં બેસી શિકાર કરનારની જિંદગી પ્રત્યેક ક્ષણે જોખમમાં રહે છે, અને જો “કીખોકો” એ એકજ માથું માથું તો ‘રામ રામ.’ “કીખોકો” ફર અને લપંકર પ્રાણી છે. “કીખોકો” નો શિકાર જેટલા પ્રમાણમાં મુશ્કેલ છે તેટલાજ પ્રમાણમાં લાલકારક છે. કીખોકોના ચામડાની લાકડીઓ બને છે. એની પીઠનું ચામડું ખાસ કરી અત્યંત જાડું થાય છે અને સાધારણ રીતે બેઝણ ઇંચ વ્યાસ વાળી તેની લાકડી ઊતરી રહે છે. ચામડામાંથી લાંબા ચીરા કાપી કદામ છે અને તે ચીરાને પોચા કરવા બીની જમીનમાં ચારપાંચ દહાડા સુધી દાટી રખાય છે. જ્યારે તે ચીરા પડણી પોચા પડી જાય છે ત્યારે રંધા વતી લાકડીઓ ઊતરાય છે. ત્યારપછી કાચ પાચેલા કાગળ વડે સારી રીતે ઘસી તેને ચળકતી કરવામાં આવે છે, અને ફેન્સ પોલિશ લગાડ્યા પછી તે કચકડોની લાકડી જેવી સુંદર બની જાય છે. એમાંથી આરપાર જોઈ શકાય છે. એ લાકડીનું નામ પણ કીખોકોજ કહેવાય છે. નથી લાંબતી કે તૂટતી. માત્ર શિક્ષા કરવામાં તો એકાદ ફટકોજ પૂરતો છે. જાણે ચાંદુ રત્ન. આફ્રિકામાં રાજ્ય કરતી યુરોપી પ્રજાઓ ત્યાંના દેશીઓને શિક્ષા કરવામાં આ લાકડીનોજ ઉપયોગ કરે છે. પાંચ કીખોકો દસ કીખોકો એમ ફટકા મારવામાં આવે છે. મુંબઈમાં આ લાકડીઓ ગેંદાની લાકડીઓના નામથી ઓળખાય છે અને તેની કિંમત લગભગ એક પાઉન્ડ-૧૫ રૂપિયા-મુઘીની પડે છે. વર્તમાનમાં બ્રિટિશ સરકારે કીખોકોની લાકડીઓની નિકાસ કરવાનું નંબ કરેલું છે. જર્મન સરકારમાં તેની નિકાસ કરવાને પ્રતિબંધ નથી.

તેના શરીરના પ્રમાણમાં તેની આંખ, કાન, અને પૂંછડું અત્યંત ટૂંકાં હોય છે. કાનના અગ્ર ભાગે રત્નાસ ચિહ્ન હોય છે.

“કીખોકો” કેવળ ઘાસ ખાય છે એમ નથી પણ માછલાને પણ ગળી જાય છે. ખાટી દુધેડે ચડે તો માણસને એ મારી નાખે છે ખરે. પરંતુ તેને ખાઈ જતો નથી.

કીખોકો ટુકડા જેવું આગમુ અને સુસ્ત પ્રાણી છે.

આફ્રિકાની ઘણીખરી નદીઓનાં, અને લેઈફ વિક્ટોરીઆ ન્યાંગ્રામાં અસંખ્ય કીખોકો રહે છે. સાંજના કિનારે પરે ટોચેટોળાં, ડાં ડાંનાં બહા અ-

વાળે કાઢતાં ધાસમાં આમતેમ સ્વચ્છન્દે ફરતાં ધણી વાર નજરે આવે છે. વિક્ટોરીઆ ન્યાંઝા સરોવર કાંઠાના કિસુમુજન્દરમાં રાત આખી “ક્રીઓકો”ના અવાજે આવ્યાજ કરે છે.

મરેલ ક્રીઓકોનું કાચું અને પાકું માંસ. જંગલી લોકો ખાય છે. ક્રીઓકોનું શરીર ધણું મોટું એટલે માંસ તો ધણુંજ હોય એટલે ક્રીઓકોના મરણપ્રસંગે જંગલી લોકોનું ગામનું ગામ ક્રીઓકોની માનનીય ઉમ્મણીએ આવે છે, અને ખૂટે ત્યાંસુધી રાંધી રાંધી માંસ રાતદહાડો પટકાવે છે. જંગલી લોકો એની અખુટ માંસની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એનો શિકાર કરતા અને હલ્લુ પલ્લુ કરે છે. વર્તમાનમાં તો બ્રિટિશ સરકારના પરવાના વિના કોઈ પણ માણસ ક્રીઓકો મારી શકતું નથી. ક્રીઓકો બહો અને કડ્ડો છે. જાડા અને આગસ્ટ મૂર્ખ માણસને અગે આફ્રિકામાં “ક્રીઓકો” કહી બેસવતા, અને આજસુ જાડી કુવડને “ક્રીઓકો” ના નામથી ઓળખતા!

છરાફ.

છરાફ સંબંધી ચયલી છેલામાં છેડી શોધના પરિણામરૂપે જણાયું છે કે છરાફને ત્રણ શીંગડાં હોય છે અને કેટલાકને તો પાંચ હોય છે. એમાંનાં ત્રણ આગળ અને બે પાછળ એમ માથાના ઉપરના ભાગમાં હોય છે. ૧૯૦૪ માં એક યુરોપી મુસાફરે એક પાંચ શીંગડાંવાળા છરાફને માર્યો હતો, અને ઈંગ્લંડના પ્રાણિવિદ્યાને વનસ્પતિવિદ્યાના પ્રદર્શનમાં રાખવા માટે અહુજ સંભાળથી તેને લઈ ગયા હતા. પાંચ શીંગડાંવાળા છરાફની શોધ પ્રાણિવિદ્યા અને વનસ્પતિવિદ્યાના અભ્યાસીઓમાં મોટો કોલાહલ કરેલો છે. અને વર્તમાનમાં યુરોપથી એ વિષયના અભ્યાસીઓ સંખ્યાબંધ આવવા લાગ્યા છે. કોન્ગો ફ્રી સ્ટેટ, અને મધ્ય આફ્રિકાના ભાગોમાં આવાં પાંચ શીંગડીઆ છરાફો મળી આવે છે. જેમ રણમાં ઉઠનાં ટોળેટોળાં સ્વચ્છન્દે ફરતાં હોય છે તેમજ છરાફ લાંબી મુન્દરે ડાક હલમલાવતા થોડે પેટે ચાલ્યા જતા જોતાં અત્યંત આનંદ યાપ છે. છરાફનાં ચાંમડાંને મોટી મોટી દોરીઓ વડે બાંધી ઝાડ ઉપર સુકવાય છે. એનાં પીળચટા સોનેરી ચામડાં યુરોપી મુસાફરો પોતાના દિવાનખાના સજ્જતરૂપે હજારો પાઉન્ડ ખર્ચી લઈ જાય છે.

એના ચામડાની આ ઉપયોગિતા સિવાય કોઈ અન્ય ઉપયોગિતા અઘાપિ મળી આવી નથી.

અપૂર્ણ.

વાચન અને તેનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ.

ભાષાસાહિત્યના વિદ્વાનોથી માંડીને નિશાળમાં લખતા વિદ્યાર્થી-પર્યંત 'વાચન' શબ્દ ઘણો પરિચિત શ્ર્દ મળે છે, અને 'વાંચવાની ક્રિયા' એવો એનો અર્થ થાય છે.

ગુજરાતી ભાષાનું વાચન સંસ્કૃત અને ઇંગ્લિશના જેટલું દૃઢિન નથી સંસ્કૃત કરતાં પણ ઇંગ્લિશનું વાચન અવશ્ય છે, કારણ કે ઇંગ્લિશ શબ્દોમાં ઘણીવાર અનિયમિત ઉચ્ચાર થતા હોય છે. ૫૨૬ મૂળાક્ષરોનો ઉચ્ચાર મેળો કરતાં જે ઉચ્ચાર શબ્દનો થયો તેથી એ તે ન થતાં ઘણીવાર કેટલાક મૂળાક્ષરોનો ઉચ્ચાર બીજકુલ પડ્યો મૂકવામાં આવે છે અને કેટલાક મૂળાક્ષર શબ્દમાં ન હોવા છતાં તેના ઉચ્ચારો ગોઠવી દેવામાં આવે છે આ કારણથી ઇંગ્લિશ ગ્રીક ધોરણના છોકરાના હાથમાં ચોથા ધોરણનું ઇંગ્લિશ પુસ્તક આપતાં તેનાથી પહેલો પાઠ પણ પુરેપુરો ઉકેલી શકતો નથી. ગુજરાતી અને સંસ્કૃતમાં તો જોડણીમાંના એક પણ મૂળાક્ષરનો ઉચ્ચાર પડેલા મૂકવામાં આવતો નથી અને જોડણીમાં ન હોય તે મૂળાક્ષરનો નવો ઉચ્ચાર ગોઠવી દેવાતો નથી. મતલબ કે જેવી જોડણી તેમજ ઉચ્ચારવાનું છે. ગુજરાતી મૂળાક્ષરો અને આરાખડી શીખેલો એક પહેલી ચોપડીનો છોકરો પણ મહાભારત જેવાં પુસ્તકો વાંચવા તૈયાર થાય એટલી ગુજરાતી ભાષામાં સરળતા છે તેથી, 'જે' ને 'તે' પોતાની મેજે વાંચવા મંડી પડતા હોવાથી અશુદ્ધ ઉચ્ચારોનું જોર વધી જઈ વાચનમાં બગાડ થતો જાય છે. વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ જેવાર ચોપડીઓ લખીને છોડી જાય છે અને આગળ જે ચોક્કસ જ્ઞાન વાચન સંબંધે તેમને મળતું જોઈએ, તે નહિ મળતાં તેઓના હાથમાં આવતાં અનેક પુસ્તકો તેમની પ્રથમની ખામીભરેલી દળથીજ વંચાયા કરે છે. આવી રીતનો વાચનનો પ્રચાર દોષરહિત ક્યાંથી હોઈ શકે ?

હજારો મનુષ્યો પુસ્તકોમાં લખેલા અક્ષરો તથા શબ્દો સારી પેઢ ઉકેલી જાય છે, પરંતુ તેઓમાં તેમજ વિશેષે કરીને નાની ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓમાં વાચનના નિયમોનું ધણું અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે. "શાળાપત્ર"માં એ નિયમોનું વારંવાર વિવેચન કરવામાં આવે છે, છતાં એ વિષયમાં મને ત્રેમ હોવાથી "વાચન આતે તેના બિંશ રહસ્ય" સંબંધી ગ્રંથમાં આ-

યને પાત્ર થઈ પડું તેપણુ મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખવા યાચના કરું છું.

જે દુનીયામાં હાલ આપણે વસીએ છીએ તે આજકાલની કે સો-બસે વર્ષોની પેદા થયેલી નથી, પણ હજારો વર્ષથી ચાલતી આવે છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું ગણાય છે તો કેટલાક અપવાદ સિવાય દર સો વર્ષે તમામ જૂનાં મનુષ્યોનો નાશ થઈ તેમને બદલે બીજાં નવાં મનુષ્યો આ પૃથ્વી ઉપર જોવામાં આવે છે. આ દિસાએ દર સો વર્ષે હિંદુ-સ્તાનની ત્રીસ કરોડની વસ્તી બદલાઈને બીજી નવી ત્રીસ કરોડ આબા કરે છે. આપણા આપદાદાની હયાતીમાંજ આપણે લાખક ઉમ્મરના અને સમગ્રજીવાણા થઈ જવાથી નવી પેઢીમાં પેદા થયેલા આપણને, જૂની પેઢીના ધણાખરા રિવાજોનો પ્રસક્ત અનુભવ મળવાથી, પુસ્તકોની ખરેખરી અગત્ય કેટલી છે તે આપણા મગજમાં ઊતરી નથી આવી રીતે અનુભવ મળતો ન હોત તો જૂની પેઢીના રીતરિવાજ, આચારવિચાર, ધર્મકર્મ, તથા કુબરકળા વગેરે જાણવા માટે પુસ્તકો લખાવાની અગત્યનો આપણને ખરેખરો ખ્યાલ આવત. સમય વહી જતાં પુરાણી બાબતોમાં હાલ એટલો ખર્ચો ફેરફાર થઈ ગયો છે કે હાલની બાબતો તદ્દન નવી જેવીજ કહીએ તો ચાલે. એ ફેરફાર તે વખતનાં પુસ્તકો વાંચવાથી આપણને સહેજ સમજાય એવો છે.

આપણા પૂર્વજોના કરતાં આપણે સંસારમાં કેટલાંક વર્ષ મોટા જન્મ્યા તેથી એક રીતે આપણે તેમના કરતાં વધારે લાઝમશાળી છીએ, કારણકે સંસાર ધરડો થતો જાય છે તેમતેમ તેના અનુભવમાં ઘણોજ વધારો થયા કરે છે. આપણા પૂર્વજોને તેમના પૂર્વજો તરફથી જે અનુભવ વારસામાં મળ્યો હતો, તેના કરતાં આપણને ઘણો મળ્યો છે. આજમુઘીમાં થઈ ગયેલાં મનુષ્યોની બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ધંધોદ્યત્તર, ખસંખોટાં વર્તનનાં પરિણામ, નીતિરીતિ, ધર્મકર્મ, વૈદ્યકેવિદ્યા, વિજ્ઞાન, તથા અનુભવ જાણવાને જાણ હાલ આપણી પાસે કોઈપણ અજ્ઞાનનું સાધન હોય, તો તે પુસ્તકોજ છે. ઉપરનાં તત્ત્વોથી જનેદા તમામ દ્રવ્યનો સંયય પુસ્તકો રૂપે તિજોરીમાં રહેલો છે અને એ તિજોરી ઉઘાડવાની કુચી વાચનજ છે. તમામ પ્રિયપોતું અનુભવી તેમજ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ગ્રંથ પુસ્તકોમાં છે. બધી જાતનો અનુભવ પુસ્તકોની મદદ વગર મેળવવા મનુષ્યની કુંડી-ગિદગી પૂરતી નથી, મદદ અનુભવી થવાની ઇચ્છાવાળા કોઈપણ મનુષ્યને પુસ્તકોની મદદ લીધા સિ-

વાય ચાલે તેમ નથીજ. પુસ્તકો રૂપી અગત્યનો ખજાનો, વાચનરૂપી કુંચી નાવના નકામો છે, કેમકે હજારો પુસ્તકોનો ઢગલો અભણ મનુષ્યોને નકામો જોવા છે, માટે વાચનરૂપી કુંચી મેળવીને એ દ્રવ્યબંધાર જોશતાં શિખવાની દરેકને અગત્ય છે.

પુસ્તકોની તેમજ વાચનની અગત્ય આગળ જણાવવામાં આવી છે: વાચનરૂપી કુંચી મેળવવા નિશાનમાં બેસીને બાપાજીન મેળવવું એ પ્રથમ પગથીઈ છે. એ પગથીઈ જોઈએ સિવાય કશુંજ મળી શકવાનું નથી વાચનના કેટલાક નિયમો ધ્યાનમાં આવવા માટે આગગાડીનું દર્શાવેલું બંધ બેસવું જણાય છે.

આગગાડી જેમ રેશનો આગળ થોભે છે, તેમજ વાચનમાં પણ વિરામચિહ્નો આગળ થોભવાનું છે, કારણ કે વિરામચિહ્નો એ વાચનરૂપી આગગાડીનાં રેશનો છે. વિરામચિહ્ન અને રેશનોનો અર્થ એકજ છે, માત્ર તેનો વપરાશ ધંધાપરત્વે જુદો જુદો છે. આગગાડી, 'કેટલાંક રેશનો' જે મોટાં અને અગત્યનાં હોય છે, ત્યાં વધુ થોભે છે અને કેટલાંક રેશનો જે નાનાં અને જોછી અગત્યનાં હોય છે, ત્યાં જોછી વાર થોભે છે. વાચનમાં પણ વિરામચિહ્નોના મહત્ત્વ અને અગત્ય પ્રમાણે થોભવાનું છે. આસપાસનાં મનુષ્યો ગાડીમાં બેસવા માટે જેમ રેશન આગળ બેગાં થઈ રહે છે, તેમજ વાચનનો બેગો ચલેલો વિરામચિહ્ન આગળનો ભાગ્ય, થોભવાથી આપણા મગજમાં ઊતરે છે. આગગાડી જેમ રેશન આગળ સિવાય (ખાસ કારણ વગર) ઉભી રહેતી નથી તેમજ વાચકે પણ વિરામચિહ્ન આગળ સિવાય અટક્યા કરવું ન જોઈએ. આચકા ખાતી દાડીઆ જાડી જેમ મુઠરેલા મનુષ્યોને પસંદ પડતી નથી, તેમ વારંવાર અચકાયા કરતા વાચકનું વાચન પણ પસંદ પડતું નથી. રેશન આવતા પહેલાં જાડી થોરે આગળથી વેગ ધીમે પાડે છે તેમજ આપણે પણ છેલ્લા શબ્દો ધીમે ધીમે બોલવા. મતલબ કે છેલ્લા શબ્દો ઉપર જોર કાઢવું ન જોઈએ. આખા વાક્ય વાંચવાના શ્રમનું પોટકું છેલ્લા શબ્દો ઉપર ન નાખી દેવું.

વાચનનો આગગાડી સાથે મુકાબલો કરી વાંચવાની આ સાધારણ રીત બતાવી, પરંતુ વાચનના નિયમોનો એટલાથીજ અંત આવતો નથી.

વાંચવાની આ સાધારણ રીત છે, છતાં વાચનનું ખરું રહસ્ય તો હજી

બાકી રહેલું છે. લખેલા અક્ષરો અમુક દબમ ઉકેલી જતા, એટલેથીજ વાચનનો હેતુ પાર પડતો નથી. એક પણ શબ્દ આપણા મગજમાં પોતાના અર્થનો પૂરતો ખ્યાલ આપી શકે ત્યારેજ તે શબ્દ મયાર્થ વંચાયો કહેવાય. શબ્દની અંદર અર્થનું ભારે બળ રહેલું છે અને શબ્દના કરતાં વાક્યમાં એ બળ વધારે હોય છે. એવાં ઘણાં વાક્યોથી બનેલા પાઠ કે નિબંધનું અર્થબળ વળી ઘણુંજ વધારે હોય છે. આવા ભાવાર્થના બળની દીર્ઘસમય સુધી ન છુટાય એવી આપણા મગજમાં છાપ પાડી શકે તેજ શ્રેષ્ઠ વાચન છે.

રઠૂલોની અંદર ઘણે ભાગે દરરોજ પાઠ વંચાવાય છે, મતલબ બોલાવાય છે અને એટલેથીજ સંતોષ બતાવાય છે, પરોક્ષમાં પણ અમુક પેરે-શ્રાફ ગગણવી જઈ મતલબની બે ચાર લીટીઓ બોલી જનાર વાચનમાં ખાસ યત્ન જાય છે. ત્યાંસુધી પાઠ કે નિબંધમાં લખાયેલા વિષયની આપણા મન પર દીર્ઘકાળ ન ઘુંસાય તેવી છાપ પડતી નથી અને તે વિષયને આપણે આચારમાં મૂકવા જેટલા નિષ્ઠા પર આવતા નથી ત્યાંસુધી વાચનની આવી રીતિ નિર્માણ્ય નેવી છે. લખેલી બાબત પુરેપુરી આપણા મનમાં ફેસે અને તે લખાયેલી ચોખ્ખા બાબતના જેવુંજ આપણું વર્તન પણ થાય. ત્યારેજ વાચનનો વાસ્તવિક હેતુ પાર પડે છે; માટે ચોખ્ખા વિષય પસંદ કરીને થોડું વાંચો, પણ તેટલુંજ પુરેપુરું મદલ કરો. જરૂરનાં તત્ત્વોવાળો બોમ્બક થોડો ખાંવા, પરંતુ નેને પુરેપુરો પચાવવો. ઉપયોગી તત્ત્વો વિનાનું ઘણું ખાવાયી કે ગળ ઉપરાંત ખાવાયી જેમ કશોજ લાભ નથી, તેમ નિરુપયોગી અને ગળ ઉપરાંતના વાચનથી પણ કશોજ લાભ નથી થોડું ખાઓ અને થોડું વાંચો, પણ તે પુરેપુરું પચાવો. નકામું હોય તે વાંચ નુંજ નહિ. જે યાદ રાખવા જેવું ન હોય, જે મદલ કરવા જેવું ન હોય તે વાંચનુંજ નહિ. હાલમાં નીકળતાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો તથા માસિકો એટલાં બધાં છે, કે તે બધાં વાંચતાં જિંદગી વ્યતીત થાય તોપણ તેમનો પાર ન આવે. ન્યુસપેપરમાં પણ ઉપયોગી બાબતો થોડાકમાંજ અને ખુબે પડી રહેલી હોય છે, માટે સારાંનરતાં બેઠ પાડી સારાંનિજ વાંચવાં નાસાં-નિરુપયોગીનાં ત્યાગ કરવો જોઈએ.

જોગ્ય અને ટકસર લખાણના શ્રેષ્ઠ વાચનમાં કેટલું અનવધિ બળ રહેલું છે, તે તેપાસે. એવાં વાચનથી વાચકનું અંતઃકરણ પીગળી જાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ જ્ઞાતાઓનાં પણ પીગળી જાય છે. કથામાં ધણીયાર

આપણને એટલી બધી અસર થઈ જાય છે, કે આપણે બની ગયેલા બનાવને તાજેતરના અનુભવીએ હીએ અને તે બનાવને લીધે ઉત્પન્ન થતી સુખ-દુઃખની લાગણીના પ્રવાહમાં તણાયા માંડીએ છીએ. દરેકાઈ વિષયમાંએવો રસ પાડી શકાય એમ છે, માત્ર વાચક અથવા ભાષકમાં તદ્દપીર જોઈએ. વાચનથી શરૂ પ્રકરે છે; દયા આવે છે; હાસ્ય તથા શોક ઉપજે છે; ભય, શાંતિ અને તિરસ્કાર પણ જન્મ પામે છે; પ્રેમ તથા મોહ પેદા થાય છે અને વૈરાગ્ય પણ આવી જાય છે. સંગીત પણ એક જાતનું વાચનજ છે. એવું સંગીતવાચન સર્પ તથા મૃગને ભાન જુલાવી ડોલાવે છે એટલુંજ નહિ, પણ અમુક પ્રકારના સંગીતવાચનથી પૂતો પણ ડોલી ઉઠે છે. પુસ્તકો અને વાચનની કેટલી બધી અગત્ય છે, તેમાં કેટલો બધો જોખમ રહેલો છે, અને તે સોટી માયાં સિવાય, ઠપકો આપ્યા સિવાય, મગાર લીધા સિવાય અને ગુસ્સાના કોર શબ્દો કલા સિવાય કેટલું બધું જ્ઞાન આપે, છે તે વિચારવા જેવું છે. સંભાળવાની બાબત એટલીજ છે કે સારાંનરસાંતો ભેદ પાડી શરીરને નુકસાન ન થાય એટલી હદમાં રહીને પુસ્તકો વાંચવાં. પુસ્તકો કદી પણ ઉંઘતાં માસમ પડવાનાં નથી, માત્ર તમને કુરસદ જોઈએ. તે બખડવાનાં નથી કે તમારી મૂર્ખાઈ પર હસવાનાં નથી. સંકટમાં સહાય કરવા, દુઃખશોકમાં દિલાસો આપવા, સુખમાં આનંદ આપવા અને મનને સુધારવા તે તમારે માટે હંમેશાં તૈયાર છે. જે ગ્રંથથી જ્ઞાન વધે, સુખ વધે અને જીવન ઉત્તમ થાય તે ગ્રંથ સારો જાણવો અને જેનાથી નીતિ બ્રહ્મ થાય, અયોગ્ય વિકારો થાય અને બીજાને નુકસાન પહોંચે તે નારો જાણવો. સારો ગ્રંથ શું નથી આપતો ? ઉલ્લાસ, હમાણી અને કરકસર વગેરેની ટેવ પાડી તે આજ્ઞાની અને સુખનું મૂળ આપણા હાથમાં સોંપે છે. આનંદ માટે નહિ તો કાપદા માટે; ગમત ખાતર નહિ તો આત્મસુધાઓ માટે પણ આપણે એવા ગ્રંથો વાંચવાનું જોઈએ.

જો દરેકજાણવાની જરૂર છે, તો દરેકજાણવાની પણ જરૂર છે. જાણેલું સારી રીતે પચતાં જેમ લોહીની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ વાંચેલું સારી રીતે પચતાં જીવ તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. ખોરાક ઉપર જેમ વાંધવું આવવું અને પચાવવું એ ત્રણ ક્રિયા થાય છે તેમજ વાચન ઉપર પણ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ ત્રણ ક્રિયા કરવાની છે.

રાધિવાની રીત વાંચી રાધિતાં ન આવડ્યું-તો તે વાચન જેમ થયા છે, તેમ આરોગ્યવિદ્યા વાંચી શરીરને આરોગ્ય રાખી ન શક્યા તો તે વાચન પણ વૃથા છે. સુખમાં ભાગીદાર થનારી સ્ત્રીઓ સીતાનું વૃત્તાંત વાંચ્યા પછી ધણીના દુઃખની ભાગીદાર ન થાય તો વાંચીને તેમણે શું ઉકાળ્યું ? ચણકદેવીની વાત વાંચી સતીત્વ ન સાચવ્યું તો તેથી પણ શું ? સપુતનાં લક્ષણ વાંચી કપુતપણું ન છોડ્યું તો તેથી પણ શું ફળ છે ? હરિચંદની કથા વાંચી સાચું બોલતાં ન શીખ્યા, ગૌતમનું ચરિત્ર વાંચી જ્ઞાનનો વિચાર ન આવ્યો અને ઉદારતાં ચરિત્ર વાંચી હાથ ઊંચો કરી ન બંધયો તો તે વાચનમાં લેવાયેલો શ્રમ ફોફટજ છે. મરદનાં ચરિત્ર વાંચી મરદાર્થ ન આવી, ટેકીલાનાં ચરિત્ર વાંચી ટેક ન ચાખ્યો, ગર્વિષ્ઠોનાં ચરિત્રો વાંચી ગર્વ ન તળ્યો તો વાંચનારે વાંચીને શી ધાડ મારી છે ? ખરાંખોટાં વર્તનનાં પરિણામ વાંચ્યા પછી ખરાં વર્તન ધારણ કરવાનો અને ખોટાં વર્તન ત્યાગ કરવાનો વિચાર ન થાય, ભાષાસાહિત્યના નિબંધો વાંચી ભાષાના દોષો દૂર ન થાય અને ખગોળશાસ્ત્ર વાંચી પરમેશ્વરની શક્તિનો ખ્યાલ ન અણાય તો એવા પ્રકારનું વાચન કેટલે અંશે સફળ ગણાય ? ઉચ્ચ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને જેટલે અંશે શુભાશુભક થવાય, તેટલે અંગ્રેજ વાચનની સફળતા છે, છતાં વાચનથી પ્રથમના કરતાં થોડાંધણે પણ સુધારો જોવામાં આવે તો તે પણ સંતોષની વાત છે. પુસ્તકો વાંચવાનો ઉદ્દેશ ફક્ત પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે નથી, પણ જગતભ્રમી કસોટીમાંથી પાસ થવા માટે છે. જગતનાં દુઃખ, જગતની માથા, જગતના દુરાચારો, જગતના અનીતિભર્યા વિચારો, એવા એવા જગતની કસોટીના વિષયોમાંથી જે પસાર થઈ શક્યો નથી—શુદ્ધ રીતે બહાર નીકળી આવ્યો નથી, તેણે ભલે હબરો પરીક્ષા પાસ કરી હોય, પરંતુ જગતની કસોટીના વિષયોનો વાસ્તવિક રીતે એક પાઠ પણ તે શીખી શક્યો નથી. જગતની કસોટીના પંથમાં એક ડગ પણ તે અગણ ચાંલી શક્યો નથી. વાચનના આ મહાન ઉદ્દેશ તરફ-સર્વનું ધ્યાન ખેંચી આ વિષય સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

ગોવિન્દસાધ રાયજીસાધ:

(દીવા-અંકલેચર).

ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા અને બીજા કેટલાક અરબીકારસી શબ્દો.

(લખનાર. અમીરમિયા હમ્દૂમિયાં).

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૨૭૧ થી).

કુસતી (ફા.) કુસ્તી. મૂળ શબ્દ “ કુસ્તી ” છે, પણ “ કુસ્તી ” વપરાય છે. કુસ્તન=મળતું, કુટું ઉપરથી.

ફૂચ (ફા.) રવાના થવું.

ફૂજો (અ.) પાણીનો ભોટવો.

ફૂખો (અ.) કુખ્યા, ધુમટ, ધુમટના જેવી ગોળ વસ્તુ.

ફેફખાદ (ફા.) કમ્ફખાદ. કમ્ફ=ચાપી, કખાદ (ગખાદ ઉપરથી)=ખરેખરો. ખરેખરો ચાપી.

ફેદ (અ.) કમ્ફ. ખંધ, ખેડી. કમ્ફ=ખેડીઓથી જકડી લીધો ઉપરથી.

ફેફ (અ.) કમ્ફ. ફેવી રીતે ? કેમ ? પણ ફારસીવાળા નિશાની હાલત માટે, કે મસ્તી માટે એ શબ્દ વાપરે છે.

ફેર (અ.) ફેર. જખરફરતી કરવી, ખળ કરવું, ગુજરાતીમાં ગજખના અર્થમાં વપરાય છે.

ફેરખો (ફા.) ફેરખા, ફાફરખા. ફેહ, ફાફ=ધાસ. રખા એ ફેહફન=ગિચકી લેવું, આકર્ષણ કરવું ઉપરથી. ધાસને આકર્ષણ કરનાર. પીળા રંગના દાણા હોય છે. એને ચામડા કે રેશમ પર ધસીને ધાસ આગળ ધરવાથી ધાસ ખેંચાઈને વળગી જાય છે. એવીજ રીતે દિવ્યફખા=મન ખેંચનાર.

ફેખુસાર (ફા.) કમ્ફુસવ. ચાપી ખાદશાહ, એક ખાદશાહ.

ફેસરેહિદ (અ.) કમ્ફસરિહિદ (નરખતિ) જન્મ વખતે જે બાળકની મામરી જાય, અને પછી માનું પેટ ચીરીને બાળકને જીવતો કાઢી લે, તે બાળકને ફમીભાષામાં “ કમ્ફસર ” કહે છે. ઔગસ્ટસ ખાદશાહનો જન્મ એવી રીતે થયો હતો; તેથી તે કમ્ફસર કહેવાયો. સારપછી સાંના ખાદશા-

૪૨૮ ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા અને ખીજા કેટલાક અરબીકારસી શબ્દો.

હોએ એ નામ ધારણ કર્યું. Caesar ઉપરથી અરબીમાં
કયસર શબ્દ થયો છે. અરબી રીત પ્રમાણે પુરુષ કયસર
ને સ્ત્રી કયસરદ કહેવાય છે.

કામ (અ.) કમ. જાત. કઅમ=તે ઉભો રહ્યો ઉપરથી.

કાલ (અ.) કલ. વચન. કઅલ=તે બોલ્યો ઉપરથી.

કાલકરાર (અ.) કાલોકરાર. દરાવ.

કાશીસ (ફા.) કાશિસ. કાશીદન=મહેનત કરવી ઉપરથી.

કાહિનર (ફા. અ.) કાહ=પર્વત, + નર (અ.). પ્રકાશ. પ્રકાશનો પર્વત.

કાવત (અ.) કુવત. શક્તિ.

કાંસ (અ.) કસ. કમાન, પરિધનો કાંઈ પણ ભાગ.

કંગાલ (ફા.) કંગાલા, માગવું, અરજ કરવી. ગુજરાતીમાં નિર્ધન.

કંગુરો (ફા.) કુંગુરા, કુંગર. દરેક વસ્તુની બિચારી, કાટના કાંગર.

કંતાન (અ.) કતાન, કતાન. એક જાતનું ત્રીણું લૂગડું.

કિમત (અ.) કીમત. કઅમ=તે ઉભો રહ્યો ઉપરથી.

ખ.

ખજાનચી (અ. તુ.) ખજના કે ખિજના (અ.). + ચી (તુર્કી)

પ્રસાદ લાગવાથી. ખજન=તેણે એકઠું કર્યું ઉપરથી.

ખડખુચ (ફા.) ખર્જૂખ. ખર્જૂખ. ખર=મોટો + ખુખ=ખુશબોદાર અને
મીઠો મેવો. ટેટી.

ખત (અ.) કાગળ, પત્ર, સ્ટેમ્પ.

ખતમ (અ.) ખતમ. પૂરું થવું. ખતમ=તેણે પૂરું કર્યું ઉપરથી.

ખતા (અ.) ખંતા. બૂલ કરવી. ખની=મૂલ ખાધી ઉપરથી.

ખઠ્ઠી (ફા.) નારાજ.

ખફા (અ.) ગુમ. ગુસ્સો, નાખુશ.

ખખર (અ.) જાણ. ખખર=તેણે જાણ્યું ઉપરથી.

ખમીર (અ.) કોહોવરાવેલો લોટ. ખાટી વસ્તુ લોટમાં નાખી ઢાંકી
: મૂકવાથી ખમીર જોડે છે. અન્ય વસ્તુમાં દૃઢિ કરનાર.

કોઈ વસ્તુ.

ખરખરા (કા.) ખખરા. નકામું લડવું, મનની ચિંતા.

ખર્ચ (કા.) અરખી ખર્ચ ઉપરથી. ખર્ચ=નીકલ્યો ઉપરથી.

ખરાબત (અ.) ઇબ્રાહીમત. ખર્ચ (અ) નું બહુવચન ઇબ્રાહીમત.
“ ઇ ” જતી રહી.

ખરાદ (અ.) ખરાત. ફરસીમાં ખરાદ. સંધાડ. જેના ઉપર પાયા વ-
ગેરે ઉતારે છે તે.

ખરાબ (અ.) નકારો, ન પાકે એવી જમીન (ખરાબો) ખરાબ=વે-
રાન કરવું ઉપરથી.

ખરાબો (અ.) ખરાબા. ન પાકે એવી જમીન. દરિયાના પાણીની નીચે
રહેલો ટેકરો.

ખરીદ (કા.) ખરીદન=વેચાતું લેવું ઉપરથી.

ખરીદાર (કા.) ખરીદ + અર મળીને ખરીદાર. વેચાણ લેનાર ગ્રાહક.

ખરીફ (અ.) ચોમાસુ પાક. ખરફ=મેવો ચુંદવાની માસમ.

ખલક (અ.) ખલક. કુનિયા, જગત. ખલક=પેદા કરું ઉપરથી.

ખલતો (કા.) ખલીતા. થેલો.

ખલાસ (અ.) છૂટો. ખલસ=છૂટો હોતો ઉપરથી.

ખલીફા (અ.) ખલફ=પાછળ આવ્યો ઉપરથી. એકના મરણ પછી ગા-
દીએ મેસનાર બીજો માણસ.

ખલેલ (અ.) ખલલ. ખગાડ, કામમાં હરકત પડવી.

ખવાસ (અ.) ખાસતું બહુવચન. મોટા માણસો, બાદશાહના હથુરી નોકરો.

ખવીસ (અ.) ખસીસ. અપવિત્ર, ખરાબ.

ખસ (કા.) ઘાસ. એક પ્રકારના ખાસ સુગંધી ઘાસને પણ ખસ કહે
છે, જેની ટટીઓ બનાવે છે.

ખસખસ (કા.) ખસખાસ. અફીણના છંડામાંથી દાણા નીકળે છે તે.

ખાક (કા.) માટી.

ખાકસાર (કા.) ખાકસાર. ગરીબ, નાચીજ, સેવક. “ સાર ” એ પ્રસય
છે, એનો અર્થ “ જેનો ” થાય છે. ખાકસાર=ધૂળ જેવો.

છે, કારણ કે ઉક્ત ચિત્રથી નામદાર શહેનશાહ તરફ કે બ્રિટિશ હિન્દમાં કાયદેસર રથપાયલી સરકાર તરફ અસંતોષની લાગણી ઉત્કેરવાનો સંભવ છે.

આલીગઢ નામદાર ગવર્નર ઇન્ કાઉન્સિલના હુકમથી.

(સહી) J. H. DuBoulay,

Secretary to Government.

‘ ધિ વન્દે માતરમ્ ’ એ નામની ઇંગ્લેજ ચોપડીનું ૧૯૧૦ ઇન્ડિયન પ્રેસ એક્ટની ૧૨ મી કલમની રૂએ ૨૬ આંતક થયું.

નં. ૪૭૪૦.

લ્યુડિયલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

કિલ્લે મુબઈ, તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૦.

જાહેર ખબર.

પુના શહેરના વન્દેમાતરમ્ છાપખાનામાં ઇંગ્લેજ લાપામાં છપાયલી અને હરિ રઘુનાથ લાગવતે પ્રસિદ્ધ કરેલી “ ધિ વન્દે માતરમ્ ” નામની ચોપડી નામદાર ગવર્નર ઇન્ કાઉન્સિલે ૧૯૧૦ (૧૯૧૦ નો પહેલો કાયદો) ના ઇન્ડિયન પ્રેસ એક્ટની ૧૨ મી કલમની રૂએ મળેલી સત્તાથી નામદાર શહેનશાહ તરફથી જામ થયેલી જાહેર કરી છે કારણ કે ઉક્ત પુસ્તકમાં એવા સંદેહ છે કે તેથી નામદાર શહેનશાહ તરફ કે બ્રિટિશ હિન્દમાં કાયદેસર રથપાયલી સરકાર તરફ અસંતોષની લાગણી ઉત્કેરવાનો સંભવ છે.

આલીગઢ નામદાર ગવર્નર ઇન્ કાઉન્સિલના હુકમથી.

(સહી) J. H. DeBOULAY,

Secretary to Government.

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. ભા. ના એક્સિસનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સને ૧૯૧૦ તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બરના હુકમ નં. ૭૫૬૬ ઉપરથી).

ખરેખરે—જિલ્લે નાસિક, તાલુકે નીફડ, કાંઠેગાંવના આસિસ્ટન્ટ મા-
સ્તર ગોવિંદ શંકર ગરુડની ખરેખરે.

કેળવણીખાતું.

નં. ૧૪૯૨.

નંજિરે મુખર્ષ,

૧૩ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૦.

મે. પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ડિરેક્ટર સાહેબનો મધ્યભાગના મે. એ-
ડ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર સાહેબ ઉપરનો પત્ર; નં. ૩૮૮૫ તા. ૮ મી જુ-
લાઈ ૧૯૧૦ :—

“ જિલ્લે નાસિક, તાલુકે નીફડ, કાંઠેગાંવનો આસિસ્ટન્ટ માસ્તર ગો-
વિંદ શંકર ગરુડ, હંમર વરસ ૨૨, જાતે બ્રાહ્મણ, એના ઉપર રાજદ્રોહી
વર્તાણકરું અને નિશાળના છોકરામાં બેવફાદારીની લાગણી ઉત્પન્ન કરવા
માટે પ્રયત્ન કરવાનું તહોમત મુકવામાં આવ્યું છે.

“ ૨. તેના હેડ માસ્તર શિવાજી લક્ષ્મણ ભવડ અને એક બ્રાહ્મણ તેમજ
કાંઠેગાંવના રહેલે ‘ગેટકીપર્સ’—ઝાંપો સાયવનારા—ની જુખાની ઉ-
પરથી જણાય છે કે ગોવિંદને, આગગાડીની સડક પાસેથી છોકરા-
ઓને ફરવા લઈ જવાની, અને તેઓને બેવફાદારીનાં ભાષણ
આપવાની અને સરકારને હાંધી કાઢવા પગે બાળતો સમજાવ-
વાની ટેવ છે.

“ ૩. વળી એવું પણ જણાય છે કે (રાજ) શહેનશાહની જાપવાળા પૈસાને
આગગાડી નીચે મૂકી તેને વિરૂપ કરતાં તેને એક ઝાંપો સાયવનારાએ
જોયો હતો; તેણે તાળી પાડી કહ્યું કે (રાજ) શહેનશાહ મરણ-
શરણ થયેલો છે અને ઈંગ્લેન્ડ લોકોનું રાજ્ય હવે હયાત નથી. ‘વ-
ન્દેમાતરમ્, હિન્દુઓનો જય, ગોવિંદ શંકર’ એ પ્રમાણે જે રખરના
કકડા ઉપર લખેલું હતું તે કકડા તેણે તે સિફા ઉપર ચોટાડ્યો. હેડ
માસ્તરે તેની પાસેથી તે સિફા લઈ લીધો, પણ ખેંચાખેંચીમાં રખર
ઉપરના લખાણનો નાશ થયો.

“ ૪. ગોવિંદને નાસિકના ખીજ નંબરની નિશાળમાં કેળવણી મળી હતી,
અને તે નાસિકના જુનીમાંના એક જુની વિનાયક દેસાઈનો મિત્ર
હતો; રખેને પોતાના ઉપર કંઈક આવી પડે એવા વિચારથી તે
ઉઘી તપાસ વેળા ધણો ચિંતાદુર રહેતો હતો એવું કહેવાય છે.

“ ૫. નીફડના મામલતદારે ગોવિંદનો ખુલાસો લખી લીધો છે. તે (ગોવિંદ) કબૂલ કરે છે કે તે છોકરાને ખંદાર લઈ જતો હતો, પણ કહે છે કે માંત્ર કુસરતને ખાતર અને કહે છે કે અમુક માણસ જેનું નામકામ તે જાણતો નથી તેણે તે પૈસાનો સિકો પાટા ઉપર મૂક્યો હતો.

“ ૬. નીફડના મામલતદારે આ કેસની તપાસ કરી હતી, અને નાસિકના કલેક્ટર સાહેબ અને મધ્ય વિભાગના કમિશનર સાહેબ એવો મત ધરાવે છે કે આ માણસને (ગોવિંદને) બેવફાદારી માટે ખરતરફ કરવો. હું પણ તેમના મતને મળતો થાઉં છું અને તેને એકદમ ખરતરફ કરાવવાને હું તમને વિનંતિ કરું છું. આ બધી હકીકતનો નામદાર સરકારને રિપોર્ટ કરવામાં આવશે કે જેથી કોઈ પણ પ્રકારની સરકારી નોકરીને માટે તેને નાલાયક ઠરાવવામાં આવે.

મે. પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ડિરેક્ટર સાહેબ તરફથી મેમોરેન્ડમ, નં. ૩૮૮૬, તા. ૮ મી જુલાઈ ૧૯૧૦ :—

“ ગોવિંદ શંકર ગરડને કોઈ પણ પ્રકારની સરકારી નોકરીને માટે નાલાયક ઠરાવે એવી લખામણ સાથે જ્યુડિશિયલ ડિપાર્ટમેન્ટનાં નામદાર સરકારના સેક્રેટરિ તરફ સલામ સાથે નકલ રવાના. જલ ગામના કલેક્ટર સાહેબની ઓફિસમાં તેની નોકરી માટે માંગણી કરવામાં આવી છે એવી રીતની તે બકાઈ હાંકે છે.

“ ૨. અડગાંવમાં તેનો બાપ હેડ માસ્તર છે એવું કહેવાય છે; નીફડ મામલતદારની ઓફિસના કલાર્ક બી. વી. પસખડકરની સાથે તેની બેનને પરણાવવામાં આવી છે.”

ઠરાવ.—જિલ્લે નાસિક, તાલુકે નીફડ, કોટંગાંવના આસિસ્ટન્ટ માસ્તર ગોવિંદ શંકરને સરકારી નોકરીમાંથી ખરતરફ કરવામાં આવે છે અને કોઈ પણ સરકારી ઓફિસમાં તેને ફરી નોકરી આપવી નહિ.

L. ROBERTSON,

Secretary to Government.

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. ભા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના કૃપા મુખર્ષી તા. ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૧૦ ના હુકમ નં. ૭૮૮૦ ઉપરથી).
 નં. ૭૮૨૪ ૧૯૧૦-૧૧.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે જિલ્લે ચાણા, તાલુકે વસાઈ, અરનલાની છોડરાઓ માટેની લોકલ બોર્ડ સ્કૂલના વિદ્યાર્થી ગણેશ બાપુજી મહાજનને, સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ અને મહારાણી એલેક્ઝાન્ડ્રાનાં પોતાની ચોપડીમાંના ચિત્રોને બેવકાદારીની નિશાની તરીકે વિરૂપ કરવા માટે સને ૧૯૧૦ તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બરથી નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો છે. ખાતા તરફથી સ્વીકારાયલી કોઈ પણ શાળામાં તેને દાખલ કરવા મના કરવામાં આવે છે.

૨. તેજ નિશાળના બીજા બે વિદ્યાર્થી—વિષ્ણુ મોરેશ્વર તેંદુલકર અને રાધુ પીલે પાટિલને તેવીજ જાતની નકારી વર્તણૂકને માટે તે નિશાળમાંથી એક વર્ષને માટે કાઢી મૂકવામાં આવ્યા છે અને સને ૧૯૧૦ તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બરથી એક વર્ષ સુધી તેઓને ખાતા તરફથી સ્વીકારાયલી કોઈ પણ શાળામાં દાખલ કરવા નહિ.

મે. ઉ. ભા. એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની ઓફિસ અમદાવાદ, તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦.	}	F. W. Marrs, Acting Educational Inspector. N. D.
---	---	--

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. ભા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સને ૧૯૧૦ તા. ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરના હુકમ નં. ૭૯૭૦ ઉપરથી).

“ વૈદિક રાષ્ટ્રગીત ” એ નામના પુસ્તકનું સને ૧૯૧૦ ના ઇન્ડિયન પ્રેસ એક્ટની બારમી કલમની રૂએ ૨૬ બાતલ થવું.

નં. ૪૯૩૩.

એડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

કિલ્લે મુખર્ષી, ૩૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૦.

એસ. ડી. સંતવલકરે લખેલું, મુખર્ષીના તત્ત્વવિવેચક જાપખાનામાં

મરાઠી ભાષામાં હાયાયલું અને ચંદ બંદા, હૈદરાબાદ (દક્ષિણ) માં વિન્ય-
બંધુએ પ્રસિદ્ધ કરેલું “વૈદિક શાષ્ટગીત.” એટલે “એ વૈદિક નૅશનલ
સંગ” નામનું પુસ્તક સને ૧૯૧૦ (૧૯૧૦ નો પહેલો કાયદો) ના ઇ-
ન્ડિયન પ્રેસ એક્ટની ખારમી કલમથી મળેલી સત્તાની રૂએ નામદાર ગવ-
ર્નર ઇન્ કાઉન્સિલે, નામદાર શહેનશાહ તરફથી જામ થયેલું જાહેર કર્યું છે
કારણ કે સદરહુ પુસ્તકમાં એવા શબ્દો છે કે તેથી નામદાર શહેનશાહ
તરફ અથવા બ્રિટિશ હિંદમાં કાયદેસર સ્થપાયેલી સરકાર તરફ અસંતોષ
ઉત્કેશવાનો સંભવ રહે છે.

આલીબહુ નેકું નામદાર ગવર્નર

ઇન્ કાઉન્સિલના હુકમથી.

(સહી) J. H. DuBoulay,

Secretary to Government.

જાહેર ખબર.

સુધારી વાંચનું.

(મે. ઉ. ભા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના ૧૯૧૦ તા.
૧૨ મી ઑક્ટોબરના હુકમ નં. ૮૪૭૧ ઉપરથી).

૧૯૧૦ (૧૯૧૦ નો પહેલો કાયદો) ના ઇન્ડિયન પ્રેસ એક્ટની
ખારમી કલમની રૂએ એમ. કે. ગાંધીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં કેટલાંક પુ-
સ્તકોનું રદખાતલ થતું.

નં. ૫૦૭૬.

બ્યુરોફરલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

કિલ્લે મુંબઈ, ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦.

સુધારો.

સને ૧૯૧૦ તા. ૨૪ મી માર્ચના મુંબઈ સરકારી ગેઝીટ-લાગ પ-
હેલો-ના ૪૪૨ મે પાને હાપેલી ૧૯૧૦ તા. ૧૭ મી માર્ચની નં. ૧૫૩૮
વાળી સરકારી જાહેર ખબરમાં “ડરખાન” શબ્દને માટે “ફીનીક્સ,
નેટલ” એ શબ્દો સુધારી વાંચવા.

આલીબહુ નામદાર ગવર્નર

ઇન્ કાઉન્સિલના હુકમથી.

(સહી) J. H. DuBOULAY.

Secretary to Government.

જાહેર ખખર.

(મે. ઈ. ભા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના તા. ૨૪ ઑક્ટોબર
સને ૧૯૧૦ ના હુકમ નં. ૮૯૦૪ ઉપરથી).

નં. ૮૬૮૭.

ઉત્તર વિભાગમાં નીચેના વિદ્યાર્થીઓને સુંદી દાખવામાં આવ્યા છે:—

જિલ્લો.	વિદ્યાર્થીનું નામ.	નિશાળનું નામ.
	હાઈ અને સ્પેસલ સ્કૂલસ.	
અમદાવાદ.	<div> <div>રણછોડલાલ અમૃતલાલ મહેતા. પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ.</div> <div>પુરુષોત્તમ ભાઈલાલ પટેલ. આર. સી. હાઈસ્કૂલ, "</div> <div>મહમદ અલી નૂરમહમદ મુસા. " "</div> </div>	
ખેડા.	<div>આદમ મુસદ્દ શેખ. મ્યુ. ઑ. વ. સ્કૂલ, કપાવંજ.</div> <div>પુરુષોત્તમ શિવાભાઈ પટેલ. નડીઆદ હાઈસ્કૂલ.</div> <div>મીઝા સાહેબ જમાલમીઝા દાદરી. " "</div>	
ધંધમહાલ.	<div>રામચંદ દયારાંકર પંચા. તેલંગ હાઈસ્કૂલ ગોધરા.</div> <div>કેશવલાલ જોશલાઈ પટેલ. " "</div> <div>બહુદીન કરીમભાઈ વહોરા. " "</div>	
ભરૂચ.	<div>રણછોડ દેવજી ભરાણી. નર્મદા ઈંગ્લીશ સ્કૂલ, ભરૂચ.</div> <div>હરિભાઈ કરસન ભરડીવાળા. મ્યુ. ઑ. વ. સ્કૂલ, અંકલેસર.</div> <div>મુસાજી ઇરાજી પટેલ. આર.એસ.દલાલ હાઈસ્કૂલ, ભરૂચ.</div> <div>*મુસ્તફા સેદુમીઝા સૈયદ. લોકાદતેમ્મુ ઑ.વ. સ્કૂલ, ભરૂચ.</div>	
સુરત.	<div>ધનસુખલાલ રણછોડલાલ દિવાનજી. ગવર્મેન્ટ મિડલસ્કૂલ, સુરત.</div> <div>કૃષ્ણલાલ હરગોવિન્દલાલ પટેલ. બાઈઆવાળાઈ હાઈસ્કૂલ, બલસાર.</div> <div>સાલેભાઈ જાફરભાઈ ખસરી. ગવર્મેન્ટ મિડલસ્કૂલ સુરત.</div>	
થાણા.	<div>વિનાયક કિશ્નુ આંબેકર. બી. જી. હાઈસ્કૂલ, થાણા.</div> <div>ચિતામણુ રામચંદ આંબેકર. " "</div>	
	કાઝી સહાણુદીન રકૉલર્સ.	
અમદાવાદ.	ગુલામઅલી સકરદાસ મોમના. પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ.	
ખેડા.	રસુલમીઝા મહમદમીઝા મલેક. હાઈસ્કૂલ, નડીઆદ.	
	કણુબી ઇન્ફન્ટિસાઈડ રકૉલર્સ.	

* આ રકૉલરેશિય ૧૯૧૦ ના સપ્ટેમ્બર માસની પહેલી તારીખથી
શરૂ થાય છે અને ત્રણ વરસ ને ચાર મહિના ચાલશે.

અમદાવાદ. } મણિલાલ મોતીભાઈ પટેલ. પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ.
 } ચિમનલાલ જેઠાલાલ પટેલ. આર. સી. હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ.
 } ગણાભાઈ બાલાભાઈ પટેલ. ગવર્મેન્ટ મિડલસ્કૂલ, અમદાવાદ.
 } સવાઈલાલ ગિરધરલાલ પટેલ. પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ.

મિડલ અને સ્પેશ્યલ સ્કૂલ્સ.

અમદાવાદ. } વાડીલાલ કચરોભાઈ પરીખ. ગવર્મેન્ટ મિડલસ્કૂલ, અમદાવાદ.
 } નટવરલાલ બાલાભાઈ શાહ. લોકલ બોર્ડ સ્કૂલ, ગાંધી.
 } મગનલાલ લીખાભાઈ પટેલ. પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ.
 } અમીધર અચરતલાલ મહાદેવીઆ. " " "
 } નૂરમહમદ છવાભાઈ ખોળા. " " "
 } કમાલભાઈ ચાંદાભાઈ મોમના. અ-લુમાન-ઈ-ઈસ્લામ, અ. વ. સ્કૂલ, અમદાવાદ.

ખેડા. } મગનલાલ પરભુદાસ દેસાઈ મ્યુ. મૈનસ્કૂલ. નં. ૧ નડીઆદ.
 } ભાઈલાલ લલુભાઈ શાહ. " નં. ૨ "
 } ચંદુલાલ સુનીલાલ દેસાઈ " નં. ૧ "
 } છોટાલાલ સોમાભાઈ દેસાઈ. " " "
 } જમાલુદીન અમીનસાહેબ શેખ. મ્યુ. અ. વ. સ્કૂલ, ખેડા.
 } ઇમામુદીન દિલદાર મલેક. મ્યુ. મૈનસ્કૂલ, ખોરસદ.

પંચમહાલ. } કિરપાશંકર મયાશંકર બાસ. મ્યુ. મૈનસ્કૂલ, ગોધરા.
 } દત્તાત્રય શમચંદ્ર સરપોતદાર. " " "
 } મહીજી મોહન ખારોટ. લોકલ બોર્ડ સ્કૂલ, વેજલપુર.
 } પુરાણસિંહ ગુલાબસિંહ વીરપરા. " બહી.
 } રઘુલામીઆં અમીરમીઆં હુસેની. મ્યુ. ઉર્દુસ્કૂલ, ગોધરા.
 } મિડલ અને સ્પેશ્યલ સ્કૂલ્સ

ભરૂચ. } રતુપ્રસાદ નાયાભાઈ મટ. મ્યુ. નવાદેરા વર્ના. સ્કૂલ, ભરૂચ.
 } જહુરાય દુર્લભજી ખંડાડીઆ. નર્મદા ઇંગ્લીશ સ્કૂલ, ભરૂચ.
 } ચતુરભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ. લોકલ બોર્ડ સ્કૂલ, પદરીઆ.
 } જેઠાલાલ ત્રિભુવન પટેલ. " આમોદ.
 } ઇસપ મહમદ ઇબ્રાહિમ પટેલ. નર્મદા ઇંગ્લીશ સ્કૂલ, ભરૂચ.
 } ઇસમગુલા રહેમગુલા કાતુઆ. વિદ્યાવર્ધક અ. વ. સ્કૂલ, હાંસોદ.

સુરત. } નટવરલાલ છોટાલાલ પંડ્યા. મ્યુ. સ્કૂ. નં. ૭ સુરત.
 } કાન્તિલાલ વેલાભાઈ શાહ. " " નં. ૧૦. "
 } છોટાલાલ જીવીલાલ પસ્તાગીઆ. " " નં. ૧. "
 } મગનલાલ નયુભાઈ માંડલાવાળા. " " નં. ૧. "
 } ગુલામ હુસેન દાહુભાઈ શરેલા. " " નં. ૪. "
 } વાલાભાઈ સાલેભાઈ શિપચંડવર. " " નં. ૧. "

ચાણુ.	{	સદાશિવ દેરાવ ઘોસર.	મ્યુ. રફ. નં. ૧.	વસઈ.
		લક્ષ્મણ મુકુંદ નેવાળી.	મ્યુ. રફ.	કુર્લા.
		દારકાનાથ દીનાનાથ તાકલે.	" " નં. ૧.	ચાણુ.
		વિઠ્ઠલ લક્ષ્મણ કોળી.	" " નં. ૩.	"
		ગવીરલી કાળેલઅલી મુનઘી.	" " નં. ૧.	"
		કેમ્સે જેસક મંદિકર.	" " નં. ૧.	"

ચુંડી કદાપલા મિડલ-સ્કૂલ વિદ્યાર્થીઓએ નિશાળનું નવું વરસ ચાલુ થયે, સ્વીકારાયેલી કોઈ પણ ઍગ્રેઓ વનડિયુલર સ્કૂલમાં દાખલ થઈ જતું. જે આવે કોઈ પણ સ્કોલર જન્યુઆરીની પહેલી તારીખ પહેલાં આવી નિશાળમાં દાખલ થશે નહિ તો તેની સ્કોલરશિપ રદઆતલ કરવામાં આવશે. અમદાવાદ મે. ઉ. વિ. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની ઍડ્રિસ, ૧૮ મી ઍપ્રિલ ૧૯૧૦.

(સહી) F. W. MARRS,
Ag. Educational
Inspector, N. D.

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. લા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સને ૧૯૧૦ તા. ૨૭ મી ઍપ્રિલના કુકમ નં. ૮૯૬૩ ઉપરથી).

પંદર અને તેથી વધારે વરસની ઉમરના, અને નામની સામે સ-ખેલી નિશાળમાં લાણુના નીચે લખેલા ચાર છોકરાઓ, જેઓ સારા વર્તન અને વફાદારીને નહિ છાજે તેવી રીતે પોતાની ટેકસ્ટ બુક ખગાડવાના કામમાં સંડોવાયેલા માલમ પચા હતા તેઓને નામદાર સરકારની પરવા-નગીથી કોઈ પણ સરકારી, આશ્રિત કે સ્વીકારાયેલી નિશાળ માટે નાલાયક જાહેર કરવામાં આવ્યા છે.

૧. તુકારામ વિશ્રામ સાવંન.

૨. પુરુષોત્તમ રામચંદ્ર મુળે.

૩. વિષ્ણુ કૃષ્ણ લેલે.

૪. વિષ્ણુ વિનાયક જેર.

{ રત્નાગિરિ મ્યુનિસિપલ મરાઠી સ્કૂલ.

{ પ્રાઇવેટ એ. પી. સ્કૂલ, રત્નાગિરિ.

(સહી) R. B. Karandikar.

Educational Inspector S. D.

* આ સ્કોલરશિપ ૧૯૧૦ ના સપ્ટેમ્બર માસની પહેલી તારીખે સાર થાય છે અને એક વરસ ને ચાર મહિના ચાલશે.

નિશાળોનાં ઇનામપત્રક.

કચ્છ વિભાગ.—

ભુજ કન્યાશાળા—શ્રી દરબાર તરફથી ૨૫-૦-૦ ખુદાવંત મહારાણી શ્રી ગંગાબા સાહેબ તરફથી ૧૨-૮-૦ જાડેજ બાપાતો તરફથી ૧૨-૮-૦ મહારાજા કુંવર શ્રી કૃષ્ણ કુંવરબા સાહેબ તરફથી. ૧૨-૮-૦ માંડવીના ગુરુશર્મા રીધગરજી પ્રાણુગરજી તરફથી. ૧૨-૮-૦ શા મેગજી દેવચંદ તરફથી ૧૨-૮-૦ શા કલ્યાણજી સંગજી તરફથી ૧૫-૦-૦ શા મેગજી દેવચંદ તરફથી ૧૫-૦-૦ માંડવીના ગુરુશર્મા રીધગરજી પ્રાણુગરજી તરફથી ૧૨-૦-૦ વીરાણી સ્કુલ—ખેલ શીવજી દાના તરફથી ૪-૮-૦ શા નયુ શીવજી તરફથી. ૩-૧૨-૦ માંડવી નં. ૨ જાની સ્કુલ—શેઠ સામજી પદમસી તરફથી ૫-૦-૦ શેઠ રતનસી મુળજી તરફથી ૬-૪-૦ શેઠ કરીમભાઈ ઈમ્માલીમ તરફથી ૬-૪-૦ માંડવીના ગુરુશર્મા રીધગરજી તરફથી ૩-૧૨-૦ શેઠ દામોદર આણંદજી તરફથી ૧૬-૦-૦ શેઠ રણુછોડા દાસ આધવજી તરફથી ૧૬-૮-૦ ખુદાવા સ્કુલ—શા વીરજી મુલજી તરફથી ૧-૮-૦ શેઠ રામજીભાઈ ટોપણ તરફથી ૧-૮-૦ સુંદ્રા સ્કુલ—શેઠ દેવસીભાઈ ભાણુજી તરફથી ૧૬-૧૨-૦ રાઓ બહાદુર કેશવજી નયુ તરફથી ૪-૦-૦ રાઓ બહાદુર કેશવજી નયુ તરફથી ૪-૮-૦ શેઠ, નાનચંદ મુલચંદ તરફથી ૬-૪-૦ શેઠ જીવણદાસ ઈળજી તરફથી ૬-૦-૦ પુરોહીત હરીરામભાઈ વેલજી તરફથી ૧૨-૦-૦ શ્રી દરબાર તરફથી ૨૫-૬-૧૧ વસ્તી તરફથી ૯-૨-૬ સુંદ્રા કન્યાશાળા—શેઠ દેવસીભાઈ ભાણુજી તરફથી ૧૪-૧૨-૦ શેઠ રાઓબહાદુર કેશવજી નયુ તરફથી ૪-૦-૦ હુવાણા ઠા. વિઠ્ઠલજી ધનરાજ તરફથી ૪-૮-૦ શેઠ મુલજી ભાર તરફથી ૧-૧૪-૦ શેઠ રાઓ બહાદુર કેશવજી નયુ તરફથી ૬-૬-૦ શેઠ હરીરામભાઈ વેલજી તરફથી ૧૭-૧૨-૦ શ્રી દરબાર તરફથી ૨૦-૬-૧૧ બીદડા સ્કુલ—ખેલ તથા ધુ તરફથી ૧-૪-૦ માંડવી એ વ સ્કુલ—માંડવીના ગુરુશર્મા રીધગરજી તરફથી ૧-૮-૦ શેઠ દામોદર આણંદજી તરફથી ૨૦-૦-૦ શેઠ રણુછોડાદાસ આધવજી તરફથી ૨૦-૦-૦ મઠ સ્કુલ—મઠના રામજી તથા શાહાસીઆના ચેલા તથા ગામના મહાજન વગેરે તરફથી ૧-૧૪-૦

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૯ મું.

ડીસેમ્બર. ૧૯૧૦.

અંક ૧૨ માં.

નવું ને જૂનું.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૪૦૬ થી).

૨. વર્તન—પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું ખીજું અગત્યનું સાધન વર્તન છે. વાણી, વિચાર, અને વર્તન એ ત્રણેમાં એકના નોંધએ. શિક્ષકના વિચાર તેથીજ વાણી ને વાણી તેનુંજ વર્તન હોવું જોઈએ. ઉપદેશને અનુસારી પોતાનું વર્તન ન હોય તો કદી પણ તે ઉપદેશ સફળ થતો નથી; એટલુંજ નહિ, પણ તેથી અસહ્ય લાપણી કરવાની ને ડોળધાતુ થવાની રેવ પડે છે. સ્વચ્છતા, નિયમિતતા, સત્ય પર પ્રેમ, ઉદ્યોગ, સૌજન્ય વગેરે ગુણો શિક્ષકમાં હોય તોજ શિષ્યમાં આવે, માત્ર ઉપદેશથી આવે નહિ. ઉપદેશની પ્રત્યક્ષ અસર કરતાં વર્તનની પરોક્ષ અસર કંઈ ઓછી થતી નથી.

૩. કર્તવ્યનિષ્ઠા—કર્તવ્યનિષ્ઠા એ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાનું ધાતું જરૂરનું સાધન છે. આપણા કર્તવ્ય પર આપણે પ્રેમ જોઈએ. આપણા કર્તવ્યની આપણામાં સમગ્રજી જોઈએ. આ મારો ધર્મ છે ને તે મારે બરાબર બજાવવોજ જોઈએ એમ દરેક માણસે જાણવું જોઈએ. જેમ કર્તવ્યનિષ્ઠા ઊંચી ને પવિત્ર, તેમ તે માણસનો જય ને ખ્યાતિ વિશેષ જેનામાં કર્તવ્યનિષ્ઠા છે તે કાઈ પણ પ્રકારે કામ કરશેજ. તે પોતાના કામમાં પડતાં વિપ્ન દરકાઈ રીતે દૂર કરશે. જીદ્દિની ન્યૂનતા ઉદ્યોગથી પૂરી પાડશે ને ગમે તેમ પણ પોતાનું કામ વચાસ્થિત કરશે ત્યારેજ જંપશે. હાલમાં કેટલાક શિક્ષકો દિવસમાં એ ત્રણ કલાક કામ કરે છે એટલે યાદી જાય છે. કાઈ શિક્ષક ગેરફાતર હોય ને એક કલાક લેનો વર્ગ લેવો હોય તો કંટાળે છે ને ન જૂનાનું કામ કરે છે. જે શિક્ષક કામથી કંટાળતો નથી ને પોતાના વખતનો પૂરેપૂરો સફળપણ કરે છે તે સર્વથા વિજયીજ થાય છે. એક એવા શિક્ષક હતા કે તે પોતાની

પાઘડી ટેળણ પર મૂકી છોકરાઓને શિખવતાં શિખવતાં ઝોકાં ખાય. એ વક્ષ તનો લાભ હાઈ દીખલી છોકરાઓ પાઘડી ટેળણની નીચે કે અન્ય રથને સંતાડે ને પછી કહે 'શાસ્ત્રીઆવા હેઠમાં રતર સાહેબ આન્યા છે.' શાસ્ત્રીછે હાંફલા-ફાંફલા પાઘડી શોધવાં મંડી પડે ને બોલે, 'એહસ, મારી પાઘડી ક્યાં છે?' બોલો, 'રામઃ, રામૌ, રામાઃ'. આવા-અમંગલ ઘણા નથી બનતા એ ખર્ષ છે; પણ શિક્ષણનો કેટલોક વખત નકામાં કામમાં કે રસજવામાં કે અન્ય રીતે ગુમાવતા ઘણા શિક્ષકો જોવામાં આવે છે. અવસ્થામાં ભંગ કરનારને પ્રતિષ્ઠામાં હાનિ કરનાર આવી વિશેષ બીજું કંઈ નથી.

૪. જ્ઞાન—જ્ઞાન વગર તો પ્રતિષ્ઠા નહીં પડે એ ખુદલુંજ છે. જ્ઞાનમાં વિષયનું જ્ઞાન ને તે શિષ્યને ગ્રાપ્ત કરાવતાની પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે. જેમ જ્ઞાન અધિક તેમ શિષ્યવર્ગનો પૂજ્યભાવ પણ અધિક. ગણિતનો વિષય; કે સંસ્કૃતનો વિષય, કે 'સાયન્સ' (વિદ્યા)નો વિષય મારાથી શિખરી શકાશે નહિ એમ ઈંગ્લેન્ડ થયલા શિક્ષકો પણ કહેતાં શરમાતા નથી. આવી સ્થિતિમાં શિક્ષકોની પ્રતિષ્ઠા ઘટે તો તેમાં શી નવાઈ? શાળાના તમામ વિષયો શિષ્યવાને શિક્ષકે તૈયાર રહેવું જોઈએ. ટાઈ પણ વિષયમાં કાયા ને હોતું જોઈએ. ટાઈ શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં તેનો વર્ગ સેવા પડે તો તે વર્ગમાં પણ તેની પ્રતિષ્ઠા સચવાતી જોઈએ. ટાઈ પણ પ્રસંગે પ્રતિષ્ઠાની હાનિ ન થાય તેને માટે તેણે સાવધ રહેવું જોઈએ.

શિષ્યવૃત્તિ—આ કારણથી શિક્ષક હમેશ શિષ્યવૃત્તિ રાખતી, જ્ઞાનમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કર્યાજ કરવી, ને પોતાને કાળના દરેક વિષયમાં જેમ જેમ સંજોગન થઈ કાલક્રમે વૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ પોતાના જ્ઞાનમાં પણ વૃદ્ધિ કરવી. શિક્ષકે વર્તમાનપત્રો વાંચતાંજ રહેવું જોઈએ. એમ ન કરે તો તે બંધુશ્રુત થાય નહિ. ખાન બહાદુર જમશેદજી અરેસર દસાલ કહેતા કે ન્યુસપેપર સાધારણ માણસો, વેપારીઓ, ને વકીલો જેટલાં વાંચે છે તેટલાં પણ ઈંગ્લેન્ડ શિક્ષકો વાંચતા નથી. ઇંગ્લેન્ડ સેન્સી કહેતા કે 'રાઈસ ઓફ ઈન્ફિયા' જેવા અંગ્રેજ ન્યુસપેપરનું સાફ વાચન રાખે તો દરેક પ્રકારના નાનુંમાં ઘણો વધારો થાય. પણ કેટલાક શિક્ષકો ટાઈ પણ પ્રકારના ન્યુસપેપર વાંચતાજ નથી. આથી ધણી ખામતના તેજો અટકી રહે છે; માટે સમયે સમયે થતી જ્ઞાનવૃદ્ધિને અનુસાર પોતાના જ્ઞાનમાં પણ વૃદ્ધિ કે

નહેવું એ અદ્યુતપણું લક્ષણ છે અને અદ્યુતપણું શિક્ષકને આવશ્યક છે. એની ખામીને લીધે ઇતિહાસ ને જૂગોળ જેવા વિષયના શિક્ષણને કેટલા અધા શિક્ષકો નીકસ બતાવે છે! એક શિક્ષકનું તો એ વિષયનું જ્ઞાન એટલું અપૂર્ણ હતું કે હાથમાં પુસ્તક લઈને શિષ્યવર્તમાં પણ તેને શરમ આવતી નહોતી. મારું વાંચી વાંચીને પ્રશ્નો પૂછતો ને તેમ કચડામાં પણ હોશિયારી નહોતી, તેથી અહીં વાંચી ઘણીખરી વખતે 'In the year?' (કઈ સાલમાં?)—એવાજ સવાસ પૂછતો? ખીન્ને એક શિક્ષક જે ઘણો મહેનતુ હતો ને જેને ગણિતના ઘણા શખસા મેડિ દના તે એદિય ચામ્પસનનું ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ માંથી એક પછી એક પેરેગ્રાફ મેડિ બોધાવતો. પેરેગ્રાફના મધ્યાંગમાં જે આખું હોય ને મધ્યાંત્ર હોય એટલે કવિતાના મુખ્ય પ્રાકની પેઠે છાંદસઓને ઇતિહાસનાં પાનાં મેડિ બોધી જતા પડતાં. ત્યાં આ પ્રકારનું શિક્ષણ હોય ત્યાં શિષ્યવર્ગનો પૂરત્યભાવ ન થાય તો તેમાં શિક્ષકનોજ દોષ છે એ ખુદ્દુ છે. એથી ઉત્તરું એક શિક્ષક ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ જેવો વિષય એવો તો રસિક કરવો કે તેના શિષ્યોને ઘેર તે વિષયનું એક પાત્ર પાત્ર વાંચવાની જરૂર પડતી નહોતી. માત્ર જે રાત્રની દુઃશીત અમુક દિવસે શિષ્યવર્તમાં દોષ તેટલુંજ આરી પેઠે વાંચી નેપાજ કરી આવવાથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ કાર્ય પણ શિક્ષક રસિક કરી શકતું નથી. આખો વિષય તેના હૃદયમાં રમી રહેલો હોવો જોઈએ. એમ હોય તોજ તે વિષયનું પુનરાવર્તન કરી શકે છે, બાણીતા સાથે અનુભવનો અંબેધ લેવાનું શિક્ષણસૂત્ર સાચવી શકે છે, અને શિષ્યના મન પર કોઈ સંસ્કાર પાડી શકે છે. જૂગોળના જૂના શિક્ષણમાં ને હાલના શિક્ષણમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. અગાઉ પ્રાકૃતિક જૂગોળ પર હાલનાં જેવું ધ્યાન આપતું નહોતું ને શરૂએ, નદી, પર્વત, સામુદ્રીય, અખાત, દ્વીપ, દ્વીપકલ્પ, સંયોગીભૂમિ વગેરે સ્થળોનાં નામ ને નકશામાં તેમનાં સ્થાન બતાવવાનુંજ ઘણું ભાગે શિક્ષણ અપાતું. એવે સમયે પણ યોગ્ય શિક્ષક ચાલાકીથી વિષયનું પુનરાવર્તન કરી શકતા. એક શિક્ષકને એ વિષય એવો સારો રમી રવો હતો કે આખી દુનીયાનો નકશો દેખાતો તે અદ્વજ ચપળનાથી કે પણ ઉપરી પ્રશ્નો પૂછી નકશામાં બતાવવા માટે છાંદસઓને એક સ્થળેથી ખીન્ને સ્થળે દેખાતી મૂકતો. સારાંશ એ કે ઇતિહાસજૂગોળ જેવા વિષયો

શિક્ષકોને બરાબર આવડતા ન હોય, માત્ર અમુક દિવસે ચલાવવા જેટલોજ ભાગ નહિ પણ સમગ્ર વિષય તેના મનમાં બરાબર રમી રહ્યો ન હોય તો તેનું શિક્ષણ શુદ્ધ થાય ને છાત્રાઓમાં તેનું ગૌરવ ઘટી જાય.

સંસ્કૃતશિક્ષણ—શિક્ષકના અસંપૂર્ણ જ્ઞાન ને વિષય પર પૂરતા પ્રેમના અભાવને લીધે સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષણને ઘણે સ્થળે, મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં કેટલું બહુ નુકસાન થાય છે ને કેટલા બધા શિષ્યોનાં ભવિષ્યની ખરાબી થાય છે! અગાઉ ત્યારે મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતનો વિષય અગત્યક હતો, ત્યારે ઘણા શિષ્યો સંસ્કૃતને બદલે ગુજરાતી લખી પાસ થઈ કૉલેજમાં દાખલ થતા ને ત્યાં સંસ્કૃતના અજ્ઞાનને લીધે તેમને ઘણું વેડવું પડતું. કેટલાક અચાતા ફૂટાતા ઘણે વરસે પાસ થતા, કેટલાક એ વિષયમાં અતિશ્રમ કરતાં તો તેમના ખીજા વિષયો કાચા રહેતા, ને કેટલાકનો તો પતોજ ખાતો નહિ, ને બેત્રણ વરસે કાજ ને દ્રવ્યનો મિથ્યા વ્યય કરી કૉલેજ છોડવી પડતી. આવી સ્થિતિમાં ઘણા શિષ્યોને સંસ્કૃત શિક્ષણને નિંદતા મં સાંભળ્યા છે ને તેમાં તેઓ જે દોષ શિક્ષકને માથે ચૂકતા તે વાંજખીજ લાગતો. ગમે તેવો કદલું વિષય પણ સારો શિક્ષક રસિક કરી શકે છે ને વિષય રસિક થાય તો તેને માટે જોઈતો શ્રમ લેવા પણ શિષ્યો અચકાતા નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં સાહિત્યનો કેવો ભંડાર છે તેનો કંઈક ખ્યાલ ને છાત્રાઓને આપવામાં આવે, તેમજ આરંભથીજ તેમના અધિકારને અનુસરી ઉત્તમ પદો મેળો કરાવવામાં આવે તો તેમને ભાષા પર પ્રેમ થાય, વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરવા જરૂરનો શ્રમ લેવાનું મન થાય, ને ઉત્તમ કાવ્યો મેળો કરવાથી તેમનો ભાષા પર કાણુ વધતો જાય.

કાવ્ય—કોઈ પણ ભાષાનું જોયા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનો ઉત્તમ માર્ગ તે ભાષાનું કાવ્યરૂપી સાહિત્ય શીખવું ને ઉત્તમ કાવ્યો મેળો કરવાં એ છે. આ શૈલીથી ઘણાં માણસોએ ભાષાનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. માત્ર આદ્યમિલ કે શેક્સપીર અરંભીથીજ કેટલાક પરદેશીઓએ અંગ્રેજ ભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે એમ વાંચવામાં આવે છે. મૅટ્રિક્યુલેશન કક્કાસમાં ને અંગ્રેજ ને સંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી તેમની શક્તિ પ્રમાણે ઉત્તમ કાવ્યો તેમને શિખવવામાં આવે ને તેમાંનાં મેળો કરવા જેવાં મેળો કરાવાય તો એ ભાષા તરફ તેમને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય ને આગળ જતાં તેમને ઘણો લાભ થયા વિના રહે નહિ.

આમ કરાવવાથી અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત કાવ્યોનું તારતમ્ય જોડરાઓ સહેલથી સમજશે; ને કેટલાક મહાન પુરુષો જેમનાં અભ્યાસ એ બેમાંથી એક લા-
ખાંતરક વિશેષ પંચ્યો હોય છે તેઓને તેજ લાપામાં ખુબીદાર કાવ્ય મા-
લમ પડે છે તેમનું માનવું સત્ય છે કે નહિ તે તેઓ પણ સમજી શકશે.
દરેક લાપાની ખૂબી ન્યારી છે. એક લાપામાં જેવી શબ્દચમત્કૃતિ ને અ-
ર્થચમત્કૃતિ હોય છે તેવીજ ચમત્કૃતિ બીજી લાપામાં ન પણ હોય. એક
લાપાની શક્તિ ને સ્વરૂપને જે અનુકૂળ હોય તે બીજીને નએ હોય. પણ બંને
લાપામાં જે ઉત્તમ છે તે જો સર્વને પ્રિય લાગે છે, સર્વનાં મન આકર્ષે
છે, ને સર્વને હૃદયંગમ થાય છે.

અખૂણું.

કાવ્ય ને શાસ્ત્રના વિનોદો.

(આગળ પા. ૪૧૧ થી).

૨. પ્રાતઃકાળ ને ચાત્રકાળ પર કેટલાંક મુંદર કાવ્યો.

પ્રાતઃકાળનું વર્ણન ત્રિયેના શ્લોકોમાં બહુ સાદું કર્યું છે :—

વિરંલવિરંલાઃ સ્પૂલાસ્તારાઃ કલાવિવ સજ્જના

મનુ ઇવ ગુનેઃ સર્વત્રેવ પ્રસન્નમમૂઞ્ઞમઃ ।

વ્યવસરતિ ચ ધ્વાન્તં ચિત્તાત્ સતામિવ દુર્જનઃ

વ્રજતિ ચ નિશાંસિમં લક્ષ્મીનિરુદ્યમનાદિવ ॥

સવારના પચ્ચિક વાંગતાના મુમારના આંકાશના રેખાવનું આ વર્ણન
કર્યું મુંદર છે !

આંકાશમાં માત્ર સ્થૂંલ તારાજ નેવામાં આવે છે ને તે પણ અતિ-
વિરલ છે, વચ્ચે ચોક્કસ જુગલવાળા રેખાવ છે, તેને માટે કવિ ઉપમા
અસંકાર આપે છે કે જેમ કમિયુગમાં સજ્જનો વિરલ ને મોટા મોટા
હોય તેજ નેવામાં આવે છે, તેમ-દુષ્ટ સમયમાં-અચળ યત્નિચિત્તિમાં-માત્ર
ખરેખરા સત્યપુરુષો હોય છે-ને તે અતિવિરલજ હોય છે-તેજ પોતાનો
સદાચાર ગાળી રહે છે.

બીજા પાદમાં કહે છે કે સર્વત્ર આકાશ પ્રસન્ન (સાદું નિર્મળ, તારા

શિક્ષકોને બરાબર આવડતાં ન હોય, માત્ર અમુક દિવસે ચલાવવા જેટલોજ ભાગ નહિ, પણ સમગ્ર-વિષય. તેના મનમાં બરાબર રમી રહ્યા ન હોય તો તેનું શિક્ષણ શુદ્ધ થાય ને છાત્રાઓમાં તેનું ગૌરવ ઘટી જાય.

સંસ્કૃતશિક્ષણ—શિક્ષકના અસંપૂર્ણ જ્ઞાન ને વિગત પર પૂરતા પ્રેમના અભાવને લીધે સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષણને ઘણું સ્થગે, મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં કેટલું, બહુ તુકસાન થાય છે ને કેટલા બધા શિષ્યોનાં ભવિષ્યની ખરાબી થાય છે, અગાઉ બ્યારે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતનો વિષય એન્ટ્રીક હોતો, ત્યારે ઘણા શિષ્યો સંસ્કૃતને બદલે ગુજરાતી લઈ પાસ થઈ કૉલેજમાં દાખલ થતા ને ત્યાં સંસ્કૃતના અજ્ઞાનને લીધે તેમને ઘણું વેકવું પડતું. કેટલાક અચડાતા ફૂટાતા ઘણું વરસે પાસ થતાં, કેટલાક એ વિષયમાં અતિશ્રમ કરતાં તો તેમના ખીગન વિષયો કાંચા રહેતા, ને કેટલાકનો તો પત્તાજ ખાતો નહિ, ને બેઝણ વરસે કાળ ને દ્રવ્યનો મિથ્યા વ્યય કરી કૉલેજ છોડી પડતી. આવી સ્થિતિમાં ઘણા શિષ્યોને સંસ્કૃત શિક્ષણને નિંદતા મં સાંભળ્યા છે ને તેમાં તેઓ જે દોષ શિક્ષકને માથે મૂકતા તે વાંઝાથીજ લાગતો. ગમે તેવા કદાચ વિષય પણ સારો શિક્ષક રસિક કરી શકે છે ને વિષય રસિક થાય તો તેને માટે જોઈતો શ્રમ લેવાં પણ શિષ્યો અચંકાતા નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં સાહિત્યનો કેવો લંઘર છે તેનો કંઈક ખ્યાલ ને છાત્રાઓને આપવામાં આવે, તેમજ આરંભથીજ તેમના અધિકારને અનુસરી ઉત્તમ પદો મેળો કસવવામાં આવે તો તેમને ભાષા પર પ્રેમ થાય, વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરવા જરૂરનો શ્રમ લેવાનું મન થાય, ને ઉત્તમ કાવ્યો મેળો કરવાથી તેમનો ભાષા પર કાણુ વધતો જાય.

કાવ્ય—કોઈ પણ ભાષાનું કોયા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનો ઉત્તમ માર્ગ તે ભાષાનું કાવ્યરૂપી સાહિત્ય શીખવું ને ઉત્તમ કાવ્યો મેળો કરવાં એ છે. આ શૈલીથી ગ્રંથો માણસોએ ભાષાનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. માત્ર બાહ્યિક કે શેક્સપીર અંર શીખીને કેટલાક પરદેશીઓએ અંગ્રેજ ભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે એમ વાંચવામાં આવે છે. મેટ્રિક્યુલેશન કલાસમાં ને અંગ્રેજ ને સંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી તેમની શક્તિ પ્રમાણે ઉત્તમ કાવ્યો તેમને શિખવવામાં આવે ને તેમાંનાં મેળો કરવા જેવાં મેળો કસવાય તો એ ભાષા તરફ તેમને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય ને આગળ જતાં તેમને ઘણો લાભ થવા વિના રહે નહિ.

ક્ષણાત્ ક્ષીણાસ્તારા નૃપતય ઇવાનુચમપરા

ન દીપા રાજન્તે વિનયરહિતાનામિવં ગુણાઃ ॥

પૂર્વ દિશા પીળચટ્ટી થઈ :-કેના જેવી ? સુવર્ણનું પ્રોચન કરી પારો થાય છે તેવી. પ્રાતઃકાળમાં જીતિને આકાશ તરફ નજર કરીએ છીએ તો અરણોદય થયો હોય છે તેથી આકાશમાં પીળચટ્ટા-લાલાશ પડના ને પીળાશ પડના-પટ્ટા દેખાય છે તે સુવર્ણની અંદર પારો મારેલો હોય તેવા દેખાય છે. પ્રાતઃકાળમાં આકાશના આવા દેખાવનું વર્ણન અંગ્રેજ કવિ-ઓએ પણ કર્યું છે. જુઓ મિસ્ટરનું શું કહે છે ?

Now Morn, her rosy steps in the eastern clime
Advancing, sowed the earth with orient pearl.

હવે ઉપાદેશીએ પૂર્વ પ્રદેશમાં, પોતાનાં મુલાખી પગલાંથી પ્રચાર કરી, પૃથ્વી પર પ્રકાશિત મોતી (કાકળુનાં રીપાં) પાથરી. કાકીપર પણ કંઈક એવાજ વિચાર દર્શાવે છે :-

‘Tis Morning; and the Sun with rudely orb

Ascending, fires the horizon,

પ્રાતઃકાળ થયો છે; અને સૂર્ય, ચપ્પા બિંબ સહિત જાયે ચઢી, દરિયા મર્યાદાને બાજુ સંગમવાળી મઠે છે.

બીજા પાદમાં કવિ કહે છે કે ચંદ્ર પ્રકાશરહિત, નિસ્તેજ દેખાય છે. કેના જેવો ? ગામડીઆઓની સભામાં વિદ્વાન જેવો દેખાય તેવો, વિદ્વાન પુરુષ વિદ્વાનોની સભામાંજ રીએ છે. આગ્ય પુરુષોની સભામાં શોભતો નથીજ. તે લોકો જેવો અંખવાણો પડી બેસે છે, તેવો અરણોદય થયે આકાશમાં ચંદ્ર કાંપો થાય છે.

ત્રીજા પાંદ શું કહે છે ? કહે છે કે દોહામાં તારા દીણ થઈ બેસે છે. જેમ અનુચમમાં લીન થયેલા ચાંચાઓ દીણ થાય છે તેમ, બ્યાંસુધી ચાંચાં બેસેલા ઉલોગી છે લાંસુધીજ તેમની સમૃદ્ધિ છે. મહાન શોભન રાત્ર્યનો અસ્ત થવાનાં કાળોમાં પણ વૈભવને આકાશમાં જોઈએ તેવો.

પ્રાતઃકાળે દીપાઓ શોભતી-નથી ? કેવી રીતે ? વિનયની રહિત હોય

તેના શુભો શોભે નહિ તેમ. વળી. વિદ્યા-વિનયેન, દોમતે-વિદ્યા પણ વિનયથી શોભે છે. વિનય એ સર્વ શુભોને શોભાવનાર છે.

અને શ્લોકોમાં પ્રાતઃકાળનાં સમયનું ઉત્તમ વર્ણન અને તે વર્ણનની સાથે ઉપદેશ પણ સમાયલો છે. અગ્રિજ કાવ્યોમાં કુદરતનાં વર્ણનથી કવિ નીતિનો બોધ કરે છે, માટે એ કાવ્યો ઉત્તમ છે ને એવાં કાવ્યો સંસ્કૃતમાં નથી એમ કેટલાક એકદેશી વાચકોનું ધારવું કેવું, બૃહલચરણું છે તે આથી સ્પષ્ટ બજાશે. પ્રાતઃકાળના આ વર્ણનોમાં કેવો નીતિબોધ સમાયો છે તે ઉપર દર્શાવું છે. બીજા એ શ્લોકો પણ એનીજ ભતના છે:—

યાત્યેકતોઽસ્તશિસ્વરં પતિરોપધીના.

માવિષ્કૃતારુણપુરઃસરપન્યતોઝ્કઃ ।

તેજોદ્વયસ્ય યુગપદ્વ્યસનોદયાભ્યાં

લોકો નિયમ્યત ઇવામદશાન્તરેષુ ॥

આ કાવિદાસનો શ્લોક છે. એમાં કવિ કહે છે કે એક તરફ અંદ અસ્તગિરિ પર ચઢે છે ને બીજી તરફ સૂર્ય અસ્થાને પોતાના પુરોગામી તરીકે દર્શાવે છે. અને તેજસ્વી પદાર્થોના એકી વખતે અસ્ત ને ઉદયથી લોકો પોતાની ભિન્ન દશાઓમાં બહુ નિયમિત ન થતા હોય એમ છે. પ્રકૃત સભવી અર્થની તેના સદૃશ અસભવી અર્થ સાથે એકરૂપ તરીકે જે સભાવના તે ઉત્પ્રેક્ષા. સૂર્ય ને ચન્દ્રના ઉદય ને અસ્તની લોકોને સંપત્તિ ને વિપત્તિમાં નિયમમાં મૂકનાર તરીકે સંજ્ઞાવના છે, માટે ઉત્પ્રેક્ષા છે. જ્ય શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાનો વ્યંગક હોવાથી અર્થ ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે. અર્થાત્, તે જસ્વી દેવેને પણ એકી વખત અસ્ત ને ઉદય બેવામાં આવે છે, તો લોકોમાં અસ્તોદય બેવામાં આવે તેમાં શી નિષર્થ ? જગત્ક્રિયતિનાં કારણુ-રૂપ જે તેજસ્વી પદાર્થની પણ આવી દશા છે તો અન્યને માટે તો કહે-વુંજી શું ? સંપત્તિ ને વિપત્તિમાં મહાન પુરોગાએ એકરૂપજ રહેવું જોઈએ. સંપત્તિમાં અતિહર્ષ ન પામવો ને વિપત્તિમાં અનિભિન્ન ન થવું. એનીજ સાથે નોંચેનો શ્લોક સરખાવો:—

કુમુંદવનમપશ્ચિ શ્રીમદમ્બોજપટ્ટં

ત્યજતિ મુદમુલૂકઃ પ્રીતિમાંશ્વન્નવાકઃ ।

‘ઉદયમહિમરશ્મિર્યાતિ ચામૃતં દિમાંગુ-

ર્હતવિધિલસિતાનાં દી વિચિત્રો વિપાકઃ ॥

ચંદ્રકમળનું વન શોભારહિત થાય છે. સૂર્યકમળનો સમદ શોભાયુક્ત થાય છે; ધ્રુવક આનંદ તજે છે, (દિવાળીત છે તેથી દિવસે અધ હોવાથી) ચંદ્રવાક પ્રીતિમાન થાય છે (રાત્રીએ પ્રિયાથી વિયુક્ત હોય છે ને દિવસે પ્રિયાથી સયુક્ત હોય છે તેથી); સૂર્ય ઉદય પામે છે ને ચંદ્ર અસ્ત પામે છે; હી એ વિસ્મયવાચક છે. માત્ર કવિનું આ મુદર પદ છે. કારણથી કાર્યનું સમર્થન કર્યું છે. એને પણ અવકાશસ્વરૂપકાર અર્થાન્તરન્યાસ માને છે. જેમાં સામાન્ય બાબતથી વિશેષ માળતનુ ને વિશેષથી સામાન્યનું સમર્થન કર્યું હોય એ અવકાશ અર્થાન્તરન્યાસ છે, કાર્યથી કારણના સમર્થનને ને કારણથી કાર્યના સમર્થનને પણ અવકાશસ્વરૂપકાર અર્થાન્તરન્યાસ ગણે છે. આ પ્રમાણે સામસામું ચિત્ર પ્રાત કાળ સમયના વર્ણનમાં કવિ દર્શાવે છે ને તે પરથી શો ઉપદેશ કાઢે છે? અરેરે! નિઘ વિધિની કી-કાનું વિચિત્ર પરિણામ છે. એકને સુખી કરે છે, ખીનને દુઃખી કરે છે. -

કાલઃ કાલ્યા મુવનફલકં ક્રીડતિ પ્રાણિસારેઃ ।

કાળ પોતાની સ્ત્રીની સાથે જુવનરૂપી બાજી પર પ્રાણિરૂપી સોફાં વડે રમે છે.

આ વર્ણનો સાથે આપણા ગુર્જર કવિનાં એક બે પ્રાત-કાળનાં વર્ણન સરખાવો:—

આદિત્ય આભામ વિગેય યાય, સદાંકે કંખો પડતો જલ્યાય;
જસિષ્ઠનો આગમ જલણી જેમ, કાખો પડે નિર્જળ બ્રૂપ તેમ.
સદાંકનો છેક ધટ્યો પ્રકાશ, કેવો દિમે પશ્ચિમ દીશ પાસ;
જલો જળના ધડી પૂરું થાને, આકાશ ટાંગી ધડીઆળ આને.
અધેર ટાંગી ન શક્યો સદાંક, પખો શયીને સિર એકે વાંક;
તેનો રવિદેવ તપોસ લીધો, જલો શયીને પદ્મજટ હીધો.

‘આર અજગાનું તે જળ વરનું અને પૂર્વ દીશા બહુ લાય યાએ;
બિમ સુનેરિ તે નીકળે કટ પછી;’ કિમ તલો રગ બદલાઈ જાએ.

નજર દરિ રાખતાં તેજમાં-આંખતાં, જિયમાં-મિય-તરતું-જાણાએ;
ચક્ર આકારમાં ફરી ઉચ્ચ આવતું, દૂદતું દેખિ-આનંદ થાએ.

નગ મુજ વાલા ખાત, પંખી ધન ખોલે,
અને અન્ય પ્રભાનીઆં.

સાં પેહું ને હરિહું નદન પર એ આવતું ધાત્ર નીહું,
આઠાં રૂડાં રૂપેરી કિરણુ રવિનણાંએ બધું ધાત્ર અયું,
વૃક્ષોનાં ઝુંડ ઉંચાં પર દગદગી રૂઢી વેલગી ટુંમળી, ને,
પુષ્પોના પુગ્ગ ઝુમ્યા, વિવિધ-વિવિધનાં આ રૂપાળા કળ્યા, ને!
કુંનેમાં સાં ઉડતું છુલ્છુલ રમતું, ખેડતું ને દરતું,
ઓ! સાં ખેડું કપી ચંકુલ શૂલ પર ને વાણી મીઠી કવેતું,
સાં આકાશે પડ્યો છે સ્થિર ધન દરકો શ્વેતને પિંગળો તે,
તેજસ્વી એ ડગે છે નિજરૂપ બદલી, શાન્ત પાછો થયો છે.
(આ શ્લોકોમાં યતિભંગ છે).

ને ને પેંડી દીન, કુમુદિની એકલી,
મુંખડું નીચું લાગ્યો, આંસુડાં લાગતી.
દેણે ચન્દ્ર પલુ ગિલાગિયોએ વ્યાકુળો,
મન્દ કાન્તિ અતિ મન્દ મન્દ પંગેજાં ભરે.
તેજસ્વી ઓ પેહું રાતું મિમ્મ ને;
ઉદય-શિખર મસ્તકમણિ ચું ચું શોભતું!
કમલિની પીલો પીલો દુથી દુથી ઘોળા દસરે,
મધુરકર સુંગરે એ ગાતી ગીતડાં.

નીચેનું મિલનનું સાંજનું વર્ણન થયું ઉત્તમ છે.

‘Now came still Evening on, and twilight gray
Had in her sober livery all things clad;
Silence accompanied; for beast and bird,
They to their grassy couch, these to their nests
Were slunk, all but the wakeful nightingale.’

She all night long her amorous descant sung.
 Silence was pleased. Now glowed the firmament
 With living sapphires; Hesperus that led
 The starry host, rode brightest till the moon,
 Rising in clouded Majesty, at length
 Apparent Queen, unveiled her peerless light
 And o'er the dark her silver mantle threw.’

હવે શાન્ત સંધ્યા પ્રકટ થઈ, અને નીલ ન્યોતિએ સર્વ પદાર્થોને પોતાનો ગંભીર વાદો પહેરાવ્યો. શાન્તિ પણ સાથે આવી; કેમકે પણ ને પક્ષી-એક પોતાના ઘાસના સ્થળસ્થાનમાં ને ખીજત માળામાં લીન થયાં, ત્યજત બુલબુલ પક્ષી સિવાય અરેએ આગમ લીધો. સુલસુલ પક્ષીએ તો આખી રાત પોતાનું ગ્રેમી ગીત ગાયું. શાન્તિ દેવી મસૂન થઈ. હવે નવો-સંજગમાં અગ્રણી હુસ્પીરસ સર્વથી વિશેષ પ્રકાશમાન થતો ઉદયારક થયો; અન્તે ચન્દ્ર રાત્રીએ, મેઘથી આચ્છાદિત થયેલો ઉદય પામી, પોતાના અનુપમ પ્રકાશનો આવિર્ભાવ કર્યો અને સર્વ અન્ધકારવાળા પ્રદેશને પોતાનાં કપેરી કિરણરૂપ વસ્ત્ર ઓરાડી દીધાં.

૩. ચન્દ્રકલક વિષે કવિકલ્પના.

અપહ્રુતિ ને ઉત્પ્રેક્ષાથી કવિ વિચિત્ર પણ મનોરમ કલ્પના દર્શાવે છે. એવી કલ્પનામાં કવિ ગમે તેટલા લાંબા અપ છે, તોપણ કંઈક મુશ્વિત્વતા-અથ યેસતુ આવે એવો ગુણ હોય છે. કેવલ દ્વિલ્લ કલ્પના, કોઈના હૃદયમાં ઉતરે એવી નહિ એવી હતી નથી. એક બે દાખલા નીચે આપ્યા છે:—

અહ્નં કેડપિ શશક્ષિરે જનનિયેઃ પહ્નં પરે મેનિરે

સારહ્નં કનિચિચ સંજગદિરે મૂચ્છાયમૈચ્છન્ પરે ।

इन्द्रो यद्वलितेन्द्रनीलसकलदयामं दरीदृश्यते

तत् सान्द्रं निशि पीतमन्ध्रतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्यदे ॥

ચન્દ્રમાં કલંક છે તેને વિષે કેટલાકે ચિદ્ર-અર્થે છે એવી શંકા કરી,

ખીનજો (ચન્દ્ર સમુદ્રમાંથી મન્યન કરી કાઢેલાં-ચૌદ રત્નમાંનો હોવાથી) સમુદ્રનો એ કાદવ છે એમ ધાર્યું, કેટલાકે દરણુ છે એમ કહ્યું, અને ખીનજોએ પૃથ્વીની એ છાયા છે એમ ધન્યકયું. (કવિ કહે છે કે મારા વિચાર પ્રમાણે એ બધા જોટા છે). ચન્દ્રમાં જે ભાગેલા ઇન્દ્રનીલ પદ્મસ્તા જેવું સ્થામ અતિશય દેખાય છે તે ગાઢ અન્ધકાર રાત્રે ચન્દ્ર ખીનજો છે તે તેના પેટમાં રહેતો છે, એમ અમે-તો કહીએ છીએ. ચન્દ્ર ભગે છે, સારે રાત્રે અન્ધારૂં ક્યાં જાય છે, ચન્દ્ર ખીનજો છે તે તે આ કલંકરૂપે એના પેટમાં દેખાય છે. અર્થાત્, ચન્દ્રમાં જે કલંક દેખાય છે તે કલંક નથી, પણ રાત્રે જે અન્ધારૂં ચન્દ્ર ખીનજો છે તે તેના પેટમાં રહેલું છે. પ્રકૃત-વર્ણ્ય કલંકનો નિર્દેશ કરી અન્ય-અપ્રકૃત સસ તરીકે સ્થપાય છે, માટે તે અપદ્મનુતિ અલંકાર છે, ને અપદ્મવ-નિર્દેશ ઉક્ત નથી માટે અપદ્મનુતિ અલંકાર ગમ્ય છે.

યદેતચન્દ્રાન્તર્જલદલવલીલાં વિતનુતે

તદાચ્છે લોકઃ શશક इति नो मां मति यथा ।

अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्तरूपा-

कदाक्षौल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

ચન્દ્રને વિષે વાદળાના કડકા જેવી શોભા જે આ વિસ્તારે છે (વાદળાનો નાનો ખંડ હોય એવી જે આ શોભા ધારણુ કરે છે) તેને લોક શશક છે-સસલું છે એમ કહે છે, પણ મારા વિચાર પ્રમાણે એમ નથી, હું તો (હે રાજન્) ચન્દ્રને તારા શત્રુઓની વિરહથી યુક્ત ચપલી તરણુ સ્ત્રીઓના કટાક્ષરૂપી મસાક્ષના પડવાથી જે ધ્રા યથો છે તેના ડાધાનું જેના શરીર પર ચિર્ણ થયું છે એવો માનું છું. વાચ્ય ઉત્પ્રેક્ષા છે; કેમકે દંડીએ મન્યે વગેરે શબ્દો ઉત્પ્રેક્ષાના વ્યંજક ગણ્યા છે.

આ ચાટુ ઉક્ત છે. કવિ રાજની સ્તુતિ કરે છે કે તું તારા શત્રુને મારી નાખે છે તેથી તેમના વિરહથી ‘તેમની તરણુ સ્ત્રીઓ ચન્દ્રનું તેજ સહન કરી શકતી નથી.’ વિરહમાં ચન્દ્રનાં કિરણ શીતળ લાગવાને, બહારે અસહ્ય ઉષ્ણ લાગે છે, તેથી તરણુ સ્ત્રીઓ તે તરફ ક્રોધથી, કટાક્ષ, નાખે છે, તે કટાક્ષને કવિ ઉદ્ઘાપાતનું રૂપ આપે છે ને તેથી જે તરણુ યાય

એ તે મણુ હમેશ જાણુ મારવાથી કાંડા પર જે કિણુ-આંટણુ પડે છે તેના જેવા છે, તેના કાષ ચન્દ્ર પર છે, કંઈ હરણુ નથી એમ કવિ ઉ-
ત્તેક્ષા કરે છે.

વળી એજ કલંક વિષે—

મન્યાનભૂમિધરમૂલશિલાસદસ-

સંઘટ્ટનવ્રણકિણઃ સ્ફુરતીન્દુમધ્યે ।

છાયા મૃગઃ શશક ઇત્યતિપામરોક્તિ-

સ્તેપાં કથંચિદપિ તત્ર હિ ન પ્રસક્તિઃ ॥

સમુદ્રનું મન્યાન કરતાર પર્યંતના મૂળની હળરો શિલાના સંઘટ્ટનથી જે મણુનો કાંચ પાડ્યો છે તે આ ચન્દ્રને વિષે શોભે છે. એ (પૃથ્વીની) છાયા છે, હરણુ છે, સસણુ છે, એ તો અતિપામરોની—અસમર્થ કવિઓની ઉક્તિ છે, કેમકે એનો કાંઈ પણ પ્રકારે સાં ચન્દ્રમાં પ્રસંગ નથી, એનો કાંઈ પણ રીતે ચન્દ્રમાં સંગ-બંધ થતો નથી. અહિં યુક્તિપૂર્વક કલકનો અપદ્મ—નિષેધ છે, માટે આ પદ્યદીક્ષિત એને હેતુપદ્મનુતિ કહે છે.

જ્યેષ્ઠસ્નાપસ્પચ્છુરણવલા વિશ્રતી તારકાસ્થી-

ન્યન્તર્ધાનવ્યસનરસિકા રાત્રિકાપાલિકીયમ્ ।

દ્વીપાદ્ દ્વીપં ભ્રમતિ દધતી ચન્દ્રમુદ્રાકપાલે

ન્યસ્તં સિદ્ધાન્જનપરિમજ્જં લ્હાઠ્ઠનસ્ય ચ્છલેન ॥

આ રાત્રિરૂપી યોગિની એક દ્વીપથી બીજે દ્વીપ લામે છે. કેવી? ચન્દ્રિકારૂપી ભસ્મથી અગ્નેપત્ન કર્યું છે તેથી ધવલ, તારકારૂપી અસ્થિ ધા-
રણુ કરતી, અન્તર્ધાનરૂપી વ્યસન—દ્વીપને વિષે રસિકા, ચન્દ્રરૂપી મુદ્રાક-
પાલ—દીક્ષા લેતી વખતે સ્વીકારેલુ કપાલ—તેમાં કલંકને નિમિષે—ગદ્ધાને મૂકેલુ સિદ્ધાન્જન ચૂર્ણ (જેથી પોતે આવિર્ભાવ ને નિરોધાવ યથેચ્છ કરી શકે એવું સાધન) ધારણુ કરતી

અર્થાત્—ચન્દ્રમાં લાંઘન દેખાય છે તે લાંઘન નથી, પણ રાત્રિરૂપી યોગિનીનું સિદ્ધાન્જન ચૂર્ણ છે, કે જે વડે તે મરણમાં આવે તેમ આવિર્ભાવ ને નિરોધાવ કરે છે.

આ સાંગરૂપકે છે, તેમાં અપહ્નુતિ પણ છેલા પાદમાં છે.

‘શ્રીમન્દ્રસિંહ નૃપતે ભવતાં યશોભિઃ

ક્ષીરાર્ણવં સ્વપિતરં પરિભૂયમાનમ્ ।

ઉત્પશ્યતઃ સિતકરસ્ય કુરઙ્ગ એવ

શોકાગ્નિધૂમ ઇવ ભાતિ તદાત્મજસ્ય ॥

શ્રીમન્ નૃસિંહ રાજન, તમાન યશથી પોતાના પિતા ક્ષીર સમુદ્રને પરિભ્રમ પામતો ધારના તેના પુત્ર ચન્દ્રનું આ હરણુ તેના શોકાગ્નિના ધૂમ જેવું લાગે છે.

ચન્દ્ર ક્ષીરસમુદ્રમાંથી નીકળ્યો છે, મોટે ક્ષીરસાગર એનો પિતા છે, એ પિતાનો નૃસિંહ રાજતા યશથી પરિભ્રમ થતો જોયો (રાજના યશનું શ્વેતત્વ ક્ષીરસાગરના શ્વેતત્વ કરતાં નિષ્પેષ છે તેથી), તેથી તેનો પુત્ર ચન્દ્ર શોકાગ્નિથી ગળના માથો ને ને અગ્નિનો આ હરણુ જેવું દેખાય છે તે ધુમાડો છે. વાચ્યોત્પ્રેક્ષા છે.

૪. સુંદર અપહ્નુતિ ને ઉત્પ્રેક્ષા.

વળી એજ વિલાધર દરિ દલકને મૃગ ગણી નીચેની સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે.

નનુ મૃગાઙ્ગમૃગસ્ય તૃણૈર્વિના

કથમમુખ્ય ભવિષ્યતિ જીવિતમ્ । -

ઇતિ મૃગાઙ્ગરુચઃ કુરુતે, તૃણં

તવ કૃપાલુ કલિઙ્ગપતે યશઃ ॥

ખરેખર, ચન્દ્રના આ હરણુનું તૃણ વિના જીવન શી રીતે રહેશે એમ ધારી, હે દલિંગના પતિ, તારો કૃપાળુ યગ ચન્દ્રને તૃણ કરે છે—અનાદર કરે છે.

અહિં તૃણકંડુના શ્લેષથી બે અર્થ છે, એક અનાદર કરવો ને બીજો ‘ધાસ’ પુરૂં પાડવું. તેમાં અનાદર કરવાનો (રાજનો યશ એવો શ્વેત છે કે શ્વેતપણામાં ચન્દ્રનો તિરસ્કાર કરે છે તેનો) ‘ધામ સંપાદન કરવું’ એની સાથે ઐક્ય તરીકે નિશ્ચય છે તેને અભેદાધ્યવસાય—અભેદાતિશયોક્તિ કહે

છે-ને એ અંબેદાનિશયોક્તિ કૃપાળુન્વશુરુપ હેતુની ઉત્પ્રેક્ષામાં નિમિત્ત થાય છે. આ પ્રમાણે રસેષ જેનું મજ છે એવી અંબેદાનિશયોક્તિવાળું કિ-
યાનિમિત્ત (તુલ્યકરણ) જેમાં છે એવી આ શુશુલેતુની (કૃપાહુત્વની) ઉત્પ્રેક્ષા
છે. પણ અગ્નિતન હોવાથી કૃપાળુ હોઈ શકે નહિ, માટે એમાં કૃપાહુત્વ શુ-
લ્હુની ઉત્પ્રેક્ષા છે ને તે ગમ્ય છે; કેમકે ઉત્પ્રેક્ષાવાચક રૂપ, મન્યે, શક્તે,
ઈત્યાદિ દોષ શબ્દ નથી.

ઉત્પ્રેક્ષાના વિષયમાં કેવિ પ્રેમાનંદની કેટલીક ઉત્તમ ઉત્પ્રેક્ષા નીચે
આપી છે.—

લેધ ભિમકસુતાની કડી, સિંહની જાત વનમાં ઘડી;
હંસને પણ ચર્મ ચટપટી, ચાલ ગોરીની આગળ મટી.
રામા અંગતી ગેમાવળી, વનરપતિ દવે મરે છે બળી;
તેના વચ્ચે રજા ‘જળદળી’, દેખી આભમાં પેમે વીજળી
પગપાનીથી હાથો અજતો, રહે અજળને પાયે લજતો;
તેપુરનો નાદ સાંભળતો, રહે ગાધર્વનો સાથ બજતો.

હંમખન્તીનો મોટલો, દેખી અતિ મોહાળ;
અભિમાન મુડી લગ્ન આણી, પાનાળ પેડા નાળ.
ભીમક સુતાનું વદન મુઝાકર, દેખીને શોભાય;
મન્દ્રમા તો લીલુ પામી, આભમાં સંતાય.
કામિનીનો પરિમળ બેહેકે, કળા શોભે લક્ષ;
શકે ધરાધર વાસ લેરા, ચમ્પો ચદન રક્ષ.

પહેલા બે ઉતારામાં હુતુત્પ્રેક્ષા છે ને તેનો ચોતક શબ્દ ન હોવાથી
તે ગમ્ય છે. છેવામાં વાચ્યોત્પ્રેક્ષા છે. શકે એ શક્તે સંસ્કૃતમાં આવે છે
તેને રચે છે.

‘મન્યેશક્તેષુવંમાયોનૂનમિત્યેવમાદિભિઃ ।

ઉત્પ્રેક્ષા વ્યંજ્યતે શબ્દૈરિવશબ્દોઽપિ તાદૃશઃ ॥

સંસ્કૃતમાં દંડીના આ વચન પ્રમાણે મન્યે, શક્તે ઇત્યાદિ ઉત્પ્રેક્ષાવ્યં-
જક શબ્દો છે. ને રૂપ શબ્દ પણ તેવાજ છે. પ્રેમાનંદે ‘શકે’ એ શબ્દનો
ઉત્પ્રેક્ષાના વ્યંજક શબ્દ તરીકે અનેક રચણે પ્રયોગ કર્યો છે. અપૂર્ણ.

રામેશ્વરયાત્રા.

(ચાલુ ૫ ૪૧૩ થી).

મંડપમ્થી પંખન ખીચ અથવા રામેશ્વરના સમુદ્રમાં:

તા. ૭ મી જુન ૧૯૦૬.

મન્દાકાન્તા.

દૂર છે શું જુદું જુદું કંઈ પેલું આકાશ રંગી
ગાડી સાધી સર્વે ત્વરિતથી આવ્યું તે પાસ કાંઈ;
રેતીયાળું સ્થળ સર્વોપ ત્યાં આવ્યું ત્યાં સર્વ ખોલા,
નિઃસંદેહ ' ઉદધિ ', ' જલધિ ', ' વારિધિ ' લિનતામાં. * ૧૨૨

* અતિ ઈર્ષિન વસ્તુ એકદમ પાસે આવે તો તે વિશે તે "આવી" એમ બધાથી જલદીથી ખોલી દેવાય. ' દરિયો આવ્યો ' એમ હર્ષથી જુદી જુદી રીતે ખોલી દેવાયું; આ લીટી એક સંસ્કૃત શ્લોક પરથી સૂચિત થઈ છે. તેમાં વાત હર્ષની નથી પણ ક્રોધની છે. તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે. એમાં શિવ ને પદ્મનભ અથવા કાર્તિકસ્વામિ વચ્ચે સંવાદ છે:—

“ અમ્યા કુલ્પયતિ તાન મૂર્ધ્નિ વિધૃતા મંગેયમુત્સૃજ્યતાં
વિદ્વન્પણ્મુલ્લ સંતતં માયે રતા તસ્યા ગતિઃ કા ચદ ।

કોપાટોપવશાદ્વિદ્યુદ્ધવદનઃ પ્રત્યુત્તરં દત્તવા—

નમ્મોધિર્જલાધિઃ પયોધિરુદ્ધધિર્વારાંનિધિર્વારિધિઃ ॥ .

(“ હે તાત ! મારા પર મુકેલી આ ગંગાને તમે; મારી મા કોપે છે, ” આમ પદ્મનભ કહે છે; ત્યારે શિવ ઉત્તર આપે છે, “ હે વિદ્વન્ પદ્મનભ ! તે મારે વિશે હમેશ આંરક્ત છે, તેની શી ગતિ ? તે કયાં જાય ? ” ક્રોધના આટોપથી ચડ્યું છે મોં જેનું એવા પદ્મનભે છ જુદા જુદા મુખમાંથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—

“ અમ્મોધિ, જલધિ, પયોધિ, ઉદધિ, વારાંનિધિ, વારિધિ. ” અર્થાત્, સમુદ્ર નદીની ગતિ સમુદ્રમાં. ક્રોધના આવેશમાં હોવાથી છએ મુખેથી સામંતું ખોલાયું પણ મુખ જુદાં તેથી શબ્દો જુદા નીકળ્યા).

ધ્રુજા સર્વેતણી નિરખવા, જે હતી વારિધિને
ધ્રુજા રામેશ્વર સુધી જવા વૃક્ષિને પોપતો તે;
ધ્રુજા એવી વધી બહુ જતાં સર્વ તે બોલી ઉઠ્યાં
ધ્રુજાવૃક્ષિ નિકટ દૌસતાં હર્ષ ત્યાં ના સમાયો.

૧૨૩

ગાડી ધીમી વધુ વધુ પડી મંડપમ્ રચાન આવ્યું,
થોભી તે ત્યાં જરીક પછી ને પાણું એન્હન ચાલ્યું;
સર્પાકારે વળતી વળતી વાંકો નીચે ગઈ ને,
ગાડી પહોંચી ઉદ્ધિ સમીપે લેઈ સર્વે જનોને.

૧૨૪

યાત્રાળુઓ સડપ લઈને વેગળાં દોડી ચાલ્યા,
પાસે હેણું જલ પર હતું નાવ ત્યાં ગોઠવાયા;
નાનું તોએ ઉદ્ધિ પર તે સર્વને રહાવું,
નિભાતિથી સ્થિર નિજ સ્થળે નાવ ના ડોલવું તું.

૧૨૫

રજતુબંધો ધરી રહી પછી છોડીઆ નાવિકાએ,
ચંત્રોથી ત્યાં ગતિવતું થયું નાવ પાણીની મધ્યે;
ભૂમિ મૂકી જલ પર જતાં લેશ ના ખેદ લાગ્યો,
મૂકી તેને, નિજ મનતણો ઇષ્ટ આનંદ આવ્યો.

૧૨૬

આ પાસે છે નિકટ વસતું હિંદ દુર્લભગૌ કેવું ?
સામે કાઠે શુભ સ્થળ હશે કેવું રામેશ કેવું ?
ના ના આવે નથી કંઈ જરી-બેદ બે સ્થાન મધ્યે,
સામંકાળે દીપી રહુ જ તે સર્વના તેજ મોહ.

૧૨૭

આલ્યા સર્વે જન સમીપ તે સુસ્થળે વારિમાળે,
રજતુબંધો ત્યજી દઈ હતું નાવ ચાલ્યું સુખે એ;

* મહુરાથી મંડપમ્ સુધી રેલ્વે ગાડીમાં જતું પડે છે તે મંડપમ્
સ્ટેશને સર્વેને ઉતરવું પડે છે. ત્યાંથી સામે કાંનારે આવેલા પંચન બીચ
સ્ટેશન સુધી સ્ટ્રીમ લાંચમાં બેસી દરિયામાં મુસાફરી કરવી પડે છે.
પંચનથી બે સ્ટેશન દૂર રામેશ્વરમ્ સ્ટેશન છે.

માયાબંધો ધ્રુવ-છંવનનાં છોડીને જાતું એવાં,
'કાંઠે સામે' ત્વરિત ગતિથી 'સ્વર્ગ' વાં 'સર્કુલોના'x ૧૨૮

મધ્યે આવ્યા ઉદયિ પર તે જોઈ આનંદ વ્યાપ્યો,
ચંડા ધીરા અનિલ મધુરે સ્વચ્છ ત્યાં વાત આપ્યો;
વારિ શાને ઉછળી ઉછળી નાંવ કંપાવતું તું ?
ના ના એ તો નિજ મુહુરે તે નાવથી ક્રીડતું તું. ૧૨૯

ના છે સેતુ ખડક નયોં વા ભૂમિ સામાન્ય વા ના,
દૂર છે શું નયનહરતું પાળ પાપાણુ જેવું ?
હો તે હો વા નયનહરતું કાંઈ હો વા ન વા હો,
તે પેખીને સ્મૃતિ મધુરમાં રામનો રાખ્ધ આવ્યો. ૧૩૦

સેતુ રામે રામય પર તે બાંધીઓ ધર્મથી જે,
તે ધર્મો તે સમય કહિને સર્વ વિચારે આજે;
ભારે રામે કંઈ કંઈ દુખો વેઠી તે સેતુ બાંધ્યો,
હો બંધુઓ ! સુગમતર જે સેતુ તે કાં ન બાંધ્યા ? ૧૩૧

અનુબંધ.

સેતુ વારિધિનો નિશ્ચે લાગે કહિન બાંધવો
સેતુ તેવો લવાબિંધનો ના છે દુષ્કર બંધુઓ.* ૧૩૨

એકમાં જડતા ભારે, જડથી તેહનો જય;
અન્યમાં જડલિજલન, તેથી મુકર છે જય.xx ૧૩૩

x માયાના બંધો છોડીને છંવનને સામે કાંઈ એવીજ રીતે જાણે
જવાતું છે. માયાબંધનથી વિમુક્ત ચાપ તેને, તે સામે કાંઠા પછી એટલોજ
પાસ જેવો ચાપ છે.

* સમુદ્રનો સેતુ બાંધવો કહિન લાગે છે તેવો કહિન આ લવરથી
સમુદ્રનો બાંધવો નયા લાગતો.

xx સમુદ્ર પર સેતુ બાંધવો તો બહુ અધરો છે કારણ કે એ જડ
વસ્તુ પર પથ્થર જેવી બીજી જડ વસ્તુથી જય મેળવવાનો છે. પણ
લવાબિંધમાં કંઈ જડત્વ નથી; તેનો સેતુ તો માત્ર દૃઢ સંકલ્પથી બંધાય છે.
સર્કુલો છંવન દરેક દૃઢ મનુષ્યના હાથમાં છે ને તે સેતુ છે.

સ્વાશ્રયે, સત્યધી, સ્નેહે સાસંગે સર્વ સહેલ છે,
સેતુસદ્ગુણ બંધાયે લવડુખ તરાય છે.

૧૩૪

શિખરિણી.

અરે હું શું જોઉં મનમઢીં વિચારે શું હું પહું,
નહીં ચારું આવાં સ્થળે ફરી ફરીને હું નિરખું;
પરંતુ ચાલે આ ત્વરિત ગતિથી નામ અહીંથી,
પ્રભુ અપો શક્તિ ગતિતિ નિરખું સર્વ દુઃખથી.

૧૩૫

અરે ના હું ભૂલ્યો અહીં નથી મનેચ્છા રિધર થવા,
જાને જાઉં વેગે સમોપ સ્થળ તે મુદિર મદા;
સમુદ્રે વારિની લક્ષ્મી વધી છેજો વધી પડી;
અને રંગો લુદા, જલદ્રવ્યતણી લીટીં નિરખી. x x x ,

૧૩૬

હજો રંગાં આ શી જલદ્રવ્ય ખરે લિત્ર કરતી ?
થયા રંગો લુદા, જલ પર જુદાઈ શું વસતી ?
ખરે સંસારે આ સમ પર સદા સ્નેહ સમનું,
તથાપિ આ સેનું ઉદધિ પર લિત્તવ જલનું ! x x x x

૧૩૭

અનુબુદ્ધિ.

વારિદ્રવ્ય તણા રંગો લિત્ર જે અહીંખાં પડે;
હેતુ તેનો વિચારું હું તથાપિ ના મને જડે.

૧૩૮

પરંતુ અત્ર લિત્તવ ખાલ દૃષ્ટિ વિષે વસે;
અન્તરે વારિનું ઐક્ય માનું પ્રાન્તિ વિના હશે.

૧૩૯

x x x મધ્ય સમુદ્રે સ્પષ્ટ રીતે દૃષ્ટિગોચર થતા જે સમુદ્રના જે જુદા
રંગના સંબંધમાં આ લીટીઓ છે; એક અંકપમ તરફ એક પંખન ખીચ
તરફ પાણીનો રંગજ જલસાઈ જાય છે.

x x x x સમ વસ્તુ પર સમ વસ્તુનો પ્રેય ધણુંખડે જોવામાં આવે છે;
જતાં આ સ્થળે એક પાસ એક રંગનું ને બીજી પાસે સાથેજ બીજા રંગનું
જળ ઉદધિમાં કેમ દીસતું હશે ?

શિખરિણી.

ભલે વારિ ભુદા ઉદધિ મહી રંગો લઈ રહે,
ભલે મારી દુષ્ટિ ઉપર અહીં લિપ્તત્વજ પડે;
રથું જે વારિ આ, નિકટ રથજ રામેશ્વરતણું,
હું માનું પુષ્પેથી થયું શુચિ અને નીલવરણું. ૧૪૦

વિચારશ્રેણિમાં સમય અતિ ત્યાં વેગથી ગયો,
અને સામે કદી ત્વરિત ગતિથી આવીજ રહ્યો;
મને વ્હાણું નાવે બહુ બહુ ખરે બેસતું ગમ્યું,
જરી જતું ત્યાંથી મનમહી રથજે તે નહિ રુચ્યું. ૧૪૧

સમુદ્રે જોતું આ નભ ભરું ભરું નેત્રહરતું,
અને નીચે પાણી પળ પળ બહુ ઉછળી રહ્યું;
વળી વાલુકેશ મનશરૂંરે વિશ્રામ દરતી,
ત્યજી જતું કોને ધ્રુવ જગતમાં કોઈ રચશે ? ૧૪૨

અદા ! આ સંસારે વિવિધ બહુ આનંદ મળતા,
પરંતુ સર્વે ના મનશરૂંરને શુદ્ધ કરતા;
ઈંદ્ર કાવ્યો આણે દરખ મનમાં વાયનથજી,
પરંતુ અર્પે ના દરખ મન તે પ્રેક્ષણથજી. ૧૪૩

અનુક્રમ.

વિચારો હર્ષના આવા વિચારો ખેદના કેઈ;
મનમાં આવતાંતા ત્યાં બેઠાં હોડકોમાં જઈ. * ૧૪૪
હોડકી નાહતી બેમાં સર્વે બેસારે જોડ્યા;
ખલાસી વાંસને ધકે દિનારે આણીં ચોણીઆ. ૧૪૫.

x

x

x

રામેશ્વરમ્: તા. ૭-૬-૦૯થી તા. ૯-૬-૦૯

રાત્રિ અંધારમાં આવ્યા અંધાધુધી દીપ્તે બહુ

ગ્રામ રામેશ્વરે ત્યારે જોયું ના જોયું સું કહું ? ૧૪૬

x

x

x

* જોડમાંથી હોડકીમાં.

અરુણોદયકાલે ત્યાં ગયા સ્નાનાર્થે તીર્થમાં;
કહે માહાત્મ્ય ન્હાવાનું રામલક્ષ્મણકુંડમાં.

૧૪૭

રામલક્ષ્મણકુંડમાં ના વિજક્ષણતા હતી;
હુંગરા દૂરથી દીપે; ન ત્યાં સુંદરતા દીપી.

૧૪૮

x

x

x

રામેશ્વર વિશે શોભે વાલુકામય સિંગ જે
શિવની મૂર્તિનું ભગ્ય પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટો હરે.

૧૪૯

દૂરે રહે દર્શનાકાંક્ષી તથાપિ સ્પષ્ટ ભેષ છે,
નહીં અંધાર ત્યાં દીપે, મૂર્તિનું તેજ ભગ્ય છે.

૧૫૦

રાત્રે દીપોથી સર્વે એ પ્રકાશે દિન જેહવું;
બ્યવસ્થા દર્શનાર્થાંતે કાળની શી હું વર્ણવું.

૧૫૧

અરુણોદયકાલે દૂરે જે રહેો બધુ શોભતો:
છર્ણુ તે છે જતાં ભેતાં દિવ્ય આનંદ મેળવ્યો.

૧૫૨

બહુએ સ્થાન ભેયાં બે હિંદમાં ચારુ કો' નરે;
નહીં રામેશ ભેયું તો વ્યર્થ સર્વે દોહુંજ એ.

૧૫૩

x

x

x

પાછા જતાં, દરિયા પર: તા. ૧૦-૬-૦૯

વારિ ભેયું હતું એવું રચળ એવું સમીપનું;
ભળા જાળાનું એવું નાવનું કદ. એહવું.

૧૫૪

ઉગતા મૂર્ચનાં કૂળાં કિરણો જળદહેરમાં:
પરંતુ વાયુસાદાએ હતાં નૃત્ય કરાવતાં.

૧૫૫

શિખરિણી.

જનું વ્હાલું લાગે નિજ ગૃહ પ્રતિ પન્થો જનને,
પરંતુ જનું ના, ત્યજી મધુર આ સ્થાન મુજને;
અહા! આ વારિ તે વિવિધ સદુ શક્ષો તટ પર,
મદા બાગ્યે રહે છે સતત અહીં રામેશ નિકટે.

૧૫૬

કરે હું ના ઈર્ષ્યા ઉદ્ધિ, તટ, ને વૃક્ષ, સ્થળની,
 ભલે રૂઢે સેવામાં સતત સહુ ગમેશ શિવની;
 ખરે ઉઝાસે છે હૃદય અતિદૂરે ઉઝળતું,
 અહા ! વારિધિનું જલ વિમન છે શુદ્ધ કરતું.

૧૫૭

સમઢે વાયુથી લહરો વધો નામે ગતિ વધી,
 રૂડાં સ્થાનોનું ત્યાં ગયું બહુ ખરે અન્તર વધી;
 પરતુ ચિત્રો તે નયન પરથી ના દૂર વસ્ત્રાં,
 નમ્યો અન્તે તેને, સ્મરણ મમ તેનાં નહિ ખમ્યાં.

૧૫૮

x

x

x

અનુષ્ટુભ.

સણો 'કો' 'કો' મનુષ્યોની હર્ષથી મુખથી ભરી;
 ઉઝાળે ભાવના દિવ્ય, હૃદયે લવ્યના દરી.

૧૫૯

ગયા છે, જાય છે, જશે, ઉત્સવો વિશ્વના બધા;
 ધમ્કર્તવ્યસ્રોત્રોના જગે દહાવા નહીં કદા.

૧૬૦

અતિમુખશંકર કમળાશકર ત્રિવેદી.

હડકવા.

આ એક પ્રકારના રોપી ગગને યુજ્જ્વળીમાં હડકવા કે હડક અને
 અંગ્રેજીમાં હાર્મફોફોલીઆ કહે છે. આ અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ પાણીનો રંગ
 કે જળસત્રાસ થાય છે. આ દરદ ઘણું લયકર તથા દુઃખદાયક છે, અને
 બધાં આંચળવાળાં પ્રાણીઓને ચર્મ સહે છે. બીજા આંચળવાળાં પ્રાણીઓ
 કરતાં કુતર્ગતી જાતનાં પ્રાણીઓ જેનાકે શિયાળ, વાવ, વર, બિલાડી,
 અંગે સધળી જાતનાં કુતરો આ રોગ વિશેષ લાગુ પડે છે.

ઉપર ગણાવેલાં કેઈ પણ હડકાવલાં જાતવરના કરડવાથી આ લય-
 કર રોગ માણસ, ઘોડા, ગાય, ભેંસ, બગદ વગેરેને લાગુ પડે છે. કુત-
 રોની જાતનાં જાતવરોમાં ધણુંકીને કુતરો અને શિયાળ માણુઓની ન-

છક હોવાથી તેમાંનાં હડકાયવાનાં કરવાથી માણસને આ રોગ લાગુ પડવાનો સંભવ વધારે રહે છે. જૂના વખતનો એવો મત છે કે કુતરાં તથા શિયાળને ઘોડા તથા ગધેડાની સરેલી લાદ ખાવાથી તથા ઉધઈ જાતનાં જંતુ ખાવામાં આવવાથી હડકવા હાલે છે. પણ આ વાત ખરી લાગતી નથી. હડકવાના રોગનું મૂળ કારણ હજુ સુધી શોધી કાઢવામાં આવ્યું નથી. પણ એટલું તો નહીં જણાયું છે કે હડકવા હાલેલા જનાવરની લાળમાં એક જાતના ખાસ જંતુ છે. તે તેના કરવાથી ખીજા પ્રાણીના શરીરમાં દાખલ થઈ ત્યાં સંખ્યામાં વધે છે, અને પૂરતી સંખ્યામાં થયેથી તે જનાવરમાં તે રોગ પ્રગટ થાય છે. કુંકમાં દહીએ તો આ રોગ આપોઆપ થતો નથી પણ હડકાયેલાં જનાવરના કરવાથી ખીજાને લાગુ પડે છે. હડકવાના જંતુને હડકવાનું વિષ કે ઝેર કહેવામાં આવે છે. આ વિષ ઉપમા દરજીથી એવી ગણાય છે. હડકવાનું વિષ શરીરમાં દાખલ થયા પછી ઘણા દિવસ સુધી આ રોગનાં કાંઈ પણ ચિન્ન જણાતાં નથી તેમજ તે જણાવાનો વખત પણ ચોક્કસ નથી.

વિષ પ્રસરવાનાં રથળ.

આ રોગથી પીડાતા શરીરમાં તેનું વિષ, મગજમાં, દરોડરજીમાં અને શરીરમાં પ્રસરેલા ખીજા મજ્જાતંતુઓમાં તથા લાળ પેદા કરનારી ગાંઠોમાં પ્રસરેલું જોવામાં આવે છે. લાળ પેદા કરનારી ગાંઠોમાંથી નીકળતી લાળની સાથે આ વિષ તે પ્રાણીના શરીરમાંથી બહાર પડે છે; તેથી નીરાંગી જનાવરોને તથા માણસને હડકાયેલું જનાવર કરડે છે ત્યારે તેની વિષમય લાળ નીરાંગીની ચામડીમાં કરવાથી થયેલા દંશમાં ઊતરે છે. સારી ચામડી પર એવી લાળ ચોપડીએ તોપણ આ રોગ લાગુ પડતો નથી; પણ જો ચામડી છોડાઈ હોય અથવા તેમાં છેદ પડ્યો હોય તેને આ લાળ ચોપડવામાં આવે તો હડકાયેલું જનાવર કરડ્યા વગર પણ તે વિષ શરીરમાં દાખલ થઈ શકે છે. સાચાંદે એવી લાળ અને શરીર પરનું લોહી બેસું મળે તો તે લોહી શરીરમાં તે ચોપને ફેલાવે છે. અસ્તરે લાખવાથી; હાથ પરની ચામડી તરફ તેમાં ગીચ પડવાથી, મચ્છર કરવાથી અગર ખીજાં કાણોથી ગમે તેટલી થોડી દંખ થયેલી હોય તે જગાએ હડકાયેલા જનાવરના ચાટવાથી અગર ખીજા રીતે તેની લાળ સાથે તોપણ તે રોગ

લાગુ પડે છે. તો પછી જ્યારે તે દાંત ખેસાડી કરડ્યું. હોય ત્યારે લાગુ પડે તેમાં શી નવાઈ?

જેટલાં માણસ અગર જનાવરને હડકાયેલું જનાવર કરડે છે તે બંધાને હડકવા હાલતો નથી. કેટલાંકને થાય છે ને કેટલાંક બચી જાય છે. વખતે કપડામાં દાંત ખેદા હોય છે, ત્યારે લાજ કપડામાં લોવાઈ જાય છે. અને વિષ લોહીમાં લળતું નથી. કેટલાક દાંતના ધા ઊંડા ને કેટલાકના છાંછરા થાય છે. તે પ્રમાણે લાજનો ઓછોવતો જયો શરીરમાં દાખલ થાય છે. એકજ હડકાયેલું કુતરું બે માણસને કરડે છે તેમાંથી એકને હડકવા હાલે છે ને બીજાને કશું થતું નથી.

વિષ દાખલ થયા પછી રોગ લાગુ પડવાનો કાળાંતર.

હડકાયેલું કુતરું કરડ્યાથી તેની લાજ માણસના શરીરમાં દાખલ થાય છે તેજ વખતે તે માણસનું શરીર રોગી બની જતું નથી. તે માણસમાં તે રોગનાં ચિહ્ન જણાવાનો વખત દરેક બાજતમાં લુહો લુહો હોય છે. જેને હડકાયેલું કુતરું કરડે તેની લાજ તગ્ત દૂષિત થતી નથી, પણ જ્યારે તેને રોગનાં ચિહ્નો દેખાવા માંડે તે પહેલાં કેટલાક દિવસથી દૂષિત થવા માંડેલી હોય છે. આ રોગ લાગુ પડતાં અને તેનું પરિણામ નિષ્પત્તાં ઘણા વખત લાગે છે, અને લુહી લુહી મુદત થાય છે તેનું કારણ એટલુંજ છે કે કરડનારનું વિષ કરોડરજ્જુ તથા મગજ સુધી જલદી પહોંચી શકતું નથી. મગજ તથા કરોડરજ્જુ આગળ પહોંચતા પહેલાં તે શરીરમાંના મગજતંતુની બાબુએથી પ્રસરે છે, માટે દંશ મગજની જેટલી પાસે હોય છે તેટલું વધારે જલદીથી આ વિષ મગજને પહોંચીને રોગનાં ચિહ્ન જલદી દેખાવા માંડે એ ખુદ્દું છે. બરાબર આ પ્રમાણે કુદરતી રીતેજ બને છે. મોં તથા ડોક ઉપર દંશ થયો હોય ત્યારે, હાથ તથા પગ ઉપર દંશ થયો હોય તે કરતાં વધારે જલદીથી રોગ પ્રગટ થાય છે. વળી રોગ પ્રગટ થવાના સમયનો આધાર દાખલ થયેલા વિષના જથ્થા ઉપર પણ છે, કારણ કે દંશ થોડો અગર કપડાંના ખેવડમાં ચર્મને થયેલો હોય, તેના કરતાં ઉઘાડા શરીર પર થયો હોય. અથવા ઘણા દંશ ખેદા હોય, તો રોગ જલદી લાગુ પડે છે. ઊંડા દંશ કરતાં છાછરા ખેડેલા દંશમાં રોગ પ્રગટ થતાં વધારે વખત લાગે છે.

હડકાપણું જતાવર કરડવા પછી બે ચાર અઠવાડીયાં પછીથી તે બે ચાર મહિના સુધીમાં હડકવા લાગુ થાય છે. કોઈ કોઈ કેસમાં એકજ અઠવાડીયામાં અને કોઈમાં એકાદ વરસની મુદત થાય છે. રોગ પ્રગટ થવાની સરાસરી મુદત ૭ અઠવાડીયાંની ગણવામાં આવે છે. ઘરડાં માણસો કહે છે કે ચોમાસાની ગર્જના થાય છે ત્યારે હડકવા હાલે છે; પણ તેમ નથી. આ રોગ ગમે તે ઋતુમાં પ્રગટ થાય છે.

રોગનાં ચિહ્ન.

દંશ થયા પછી થોડા વખતમાં દંશનો જખમ રૂઝાઈ જાય છે, અને થોડા વખત સુધી દંશ કે રોગનાં કાંઈ પણ ચિહ્ન જણાતાં નથી; પણ રોગ ઉત્પન્ન થવાનો સમય આવતા પહેલાં બેચાર દિવસ દરદી બેચેન થાય છે. તેનું શરીર લાગે છે. નિદ્રા આવતી નથી. જૂખ લાગતી નથી. માથું દુઃખે છે, અને સારપછી બીજાં ખાસ ચિહ્નો જણાય છે. તેની આંખો અંકુરોળ કરે છે. ચહેરા ભયભીત દેખાય છે. ગરદન દુખવા માંડે છે અને ગોંમાંથી લાળ નીકળવા માંડે છે. તેને ખોરાક તથા પાણી ગળવાં મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને તેનો શ્વાસ મુંઝાય છે. મોંમાંનું ચુંક ચીકણું થઈ જાય છે, અને પુષ્કળ ખોંખારા મારી ચુંકડું પડે છે. જોષ આવતી નથી તેને લીધે વિવિધ પ્રકારનો ત્રમ થાય છે. એકાદ બે દિવસ વીલા પછી દરદીની અવસ્થા ભયભીત થાય છે. તેને તરસ લાગે છે; પણ તેનાથી પાણી મી ચડાનું નથી. પાણી લઈ પીવાનો પ્રયત્ન કરે તો જાણે તેનો શ્વાસ એકદમ બંધ થઈ ગુંગળાઈ જઈ ગ્રાણુ નીકળી જતો હોય તેમ આકુળઆકુળ થઈ જાય છે. પછી આંચકીની પેઠે નેનું શરીર ખેંચાય છે, અને તેને કમકમારીઓ આવે છે. પાણીની તરસ લાગે છે પણ પીતાં એટલું તો દરદ થાય છે, અને કમકમારીઓ ઉપજે છે કે પાણી બેવાથી, તેનો સ્પર્શ થવાથી, અરીસામાં મોં જોવાથી તેમજ દૂરથી પાણી કે પવનનો અવાજ સાંભળવાથી ભય પામી બેથાક્રો થાય છે. તરસ લાગે છે છતાં એક દીપું મોંમાં નાંખવાની તેની દિમ્ભત શક્તિ નથી તે પરથીજ આ રોગનો અંગ્રેજી શબ્દ પાણીનિદ્રા ભય એવા અર્થવાળો રાખવામાં આવ્યો છે. આ દરદીને પેશાબ થોડો થોડો વારંવાર થાય છે. દરદી સાવધ હોય છે તોપણ ચહેરા પછા દિફરમંદ

લાગુ પડે છે. તો પછી ન્યારે તે દાંત બેસાડી કરડ્યું. હોય ત્યારે લાગુ પડે તેમાં શી નવાઈ?

જેટલાં માણસ અગર જનાવરને હડકાયહું જનાવર કરડે છે તે બધાંને હડકવા હાલતો નથી. કેટલાંકને થાય છે ને કેટલાંક બચી જાય છે. વખતે કપડામાં દાંત બેસાડે છે, ત્યારે લાળ કપડામાં લોવાઈ જાય છે. અને વિષ લોહીમાં ભળતું નથી. કેટલાક દાંતનાં ઘા ઊંડા ને કેટલાકના ઊંઝરા થાય છે. તે પ્રમાણે લાળનો ગોઠોવતો જ્યો શરીરમાં દાખલ થાય છે. એકજ હડકાયહું કુતરે બે માણસને કરડે છે તેમાંથી એકને હડકવા હાલે છે ને બીજાને કશું થતું નથી.

વિષ દાખલ થયા પછી રોગ લાગુ પડવાનો કાળાંતર.

હડકાયહું કુતરે કરડ્યાથી તેની લાળ માણસના શરીરમાં દાખલ થાય છે તેજ વખતે તે માણસનું શરીર રોગી બની જતું નથી. તે માણસમાં તે રોગનાં ચિહ્ન જણાવાનો વખત દરેક બાબતમાં જુદો જુદો હોય છે. જેને હડકાયહું કુતરે કરડે તેની લાળ તરત દૂષિત થતી નથી, પણ ન્યારે તેને રોગનાં ચિહ્નો દેખાવા માટે તે પહેલાં કેટલાક દિવસથી દૂષિત થવા માંડેલી હોય છે. આ રોગ લાગુ પડતાં અને તેનું પરિણામ નિષ્ફળતાં ધણો વખત લાગે છે, અને જુદી જુદી મુદત થાય છે તેનું કારણ એટલુંજ છે કે કરડનારું વિષ કરોડરજ્જુ તથા મગજ સુધી જલદી પહોંચી શકતું નથી. મગજ તથા કરોડરજ્જુ આગળ પહોંચતાં પહેલાં તે શરીરમાંના મગજતંતુની બાલુએથી પ્રસરે છે, માટે દંશ મગજની જેટલી પાસે હોય છે તેટલું વધારે જલદીથી આ વિષ મગજને પહોંચીને રોગનાં ચિહ્ન જલદી દેખાવા માટે એ ખુશું છે. બરાબર આ પ્રમાણે કુદરતી રીતેજ બને છે. મોં તથા ડોક ઉપર દંશ થયો હોય લારે, હાથ તથા પગ ઉપર દંશ થયો હોય તે કરતાં વધારે જલદીથી રોગ પ્રગટ થાય છે. વળી રોગ પ્રગટ થવાનાં સમયનો આધાર દાખલ થયેલા વિષના જથ્થા ઉપર પણ છે, કારણ કે દંશ થોડો અગર કપડાંના બેવડામાં થઈને થયેલો હોય, તેના કરતાં ઊંઘાડા શરીર પર થયો હોય. અથવા ધણું દંશ બેસાડેલો હોય, તો રોગ જલદી લાગુ પડે છે. ઊંડા દંશ કરતાં છાછરા બેસાડેલા દંશમાં રોગ પ્રગટ થતાં વધારે વખત લાગે છે.

ફાર્મ સુધાગ્રા. બેદોગ યર્ષ. ગયલો નાથાવે તો કસ્તુરી આપવી. અફીણું
અગર બેલેડોના પાણુ કેટલાક કાકરો આપે છે. તેની ચામડીમાં મોરફીયા,
એટ્રોપાઈન, અગર કંઠારસંહારી ફેટની પીચકારી મારવી. દેશી ઉપચારમાં
આ રોગના દરદીને ઝાડ તથા વિલડીની દવાઓ ઘણા વેદ આપે છે. દેશી
લોકોનું સામાન્ય માનવું એવું છે કે આ રોગના બંતું પેટમાં એક બંતું
થામાં બેગા થાય છે તેમને કાઈ પ્રકારે જલ્દાર કાઢી નાખતાં, આ દરદીને
માટે અકસીર ચોક્કસ ઇલાજ નહિ બંધવાથી લોકો વહેમી બની દેવદેવી
ઓની બાધાઓ કહે છે. અને મંત્રોં પાણી પી દેવને આધીન થઈ બેસી
રહે છે. હાલમાં થોડાં વરસ થયાં ફ્રાન્સ દેશમાં પાસ્ટ્યુર નામના ડાક્ટરે
આ રોગના ઉપાય તરીકે પીચકારી મારવાનો ઇલાજ શોધી કાઢ્યો છે
અને યુરોપમાં આ ઉપચાર હમ્મરો દરદીઓ પર અજમાવવામાં આવ્યો
છે. હાલમાં થોડાં વરસ થયાં હિન્દુસ્તાનમાં પંજાબમાં કસૌલી અને દક્ષિ
ણમાં નીલગિરિ પર કુતુરમાં આ ઉપાય સરકાર તરફથી ચાલુ કરવામાં
આવ્યા છે. આ ખાતાને પાસ્ટ્યુર ઇન્સ્ટિટ્યુટ કહે છે. પાસ્ટ્યુર ઇન્સ્ટિ
ટ્યુટ શું છે, ક્યાં છે અને કેવી રીતે ઉપચાર કરે છે તે સઘળી હકીકત
હવે પછી આપીશું.

અપૂર્ણ.

પ્રાણિવર્ણન.

(ચાલું ૫ ૪૨૦ થી)

સાહમૃગ.

વર્તમાનમાં યુરોપની પ્રજાનું સાહમૃગ તરફ અત્યંત લગ્ન ખેંચાયલું
જણાય છે; કારણકે સાહમૃગ એક અત્યંતની કિમતી ચીજ યર્ષ પડેલી
છે. સાહમૃગ આફ્રિકાના ઘણાબધો રેનાળ અને અન્ય પ્રદેશમાં પણ અસંખ્ય
થાય છે. એનાં ટેલોડોનાં સ્વચ્છન્દે, આંખણ માર્ગમાં દૃષ્ટિએ ચંટે છે, અને
આંખણને એ જોનાં અત્યંત આનંદ ઉપજે છે.

આ પ્રાણી દોડવામાં એટલી તો ઝડપવાળું છે કે કાઈ પીચું પ્રાણી
એની સાથે દોડ બધી રીતે નહિ, અને એથીજ એનો શિકાર, વા એને
પકડવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. આંખો લગલગ માથાના ભાગ ઉપર આવેલી

છે, કે તેથી તે એમરે ત્વરાથી બેઈ શકે છે. ચાંચ કદણ અને મળખૂત હોય છે. પરન્તુ તેના બચાવ માટે ચાંચ વાપરવાની વાત જૂહી છે. પગ ઉંદના જેવા મળખૂત અને લગભગ એવાજ આકારના હોય છે. એક માણસને એક પગની લપાટે ત્રણ ગડથોલાં ખવડાવી દેતાં મેં જાતે જોયું છે. સાકડાનાં કટકા, કાંકરા વગેરે પણ એ ખાય છે એ પ્રત્યક્ષપણે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. વર્તમાનમાં શાહમુગનાં ઈંડાંનો અને પીંજાનો બદ્ધજ કિમતી વ્યાપાર ઉધાડેલો છે, અને બ્રિટિશ ઇસ્ટ આફ્રિકામાં તો અંગ્રેજી વેપારી સિવાય અન્યને તેનો વેપાર કરવાને પરવાનો આપવામાં આવતો નથી. એવા પ્રત્યેક વેપારીને ૫૦૦ પાઉન્ડ અનામત મૂકવા પડે છે. જંગલમાંથી જીવતું શાહમુગ તો લાગ્યેજ પકડી શકાય છે પરન્તુ જંગલી ચાકરો જંગલમાંથી, તેનાં ઈંડાં ઉપાડી આવે છે. તેને સેવવાના યંત્રમાં પુરતી શરમી આપી સેવે છે અને બચ્ચાંને ઉછેરે છે. એનાં પીંજાં અને ઈંડાંનો બહોળો વેપાર ચાલે છે. એતું ઈંડું સાધારણ સાકરોળા જેવડું મોટું થાય છે. ઈંડાતું કોટલું નરમ કે જલદી તૂટી જાય તેવું હોતું નથી. તેના ઉપર ટકોરા મારો તો તડીંગ તડીંગ અવાજ થાય છે. ઈંડામાં થતો પ્રવાહી પ્રદાર્ય કાઢી નાખ્યા પછી શેલા તરીકે ઘરમાં રાખી શકાય છે. અમદાવાદમાં શાહઆલમના રાજ્યમાં ચાર ઈંડાં ટગિલાં છે અને એનાં નાનુક સુન્દર પીંજાં તો લાવનગરના મહારાજના મુકુટમાં શોભે છે. મારી પાસે શાહમુગનાં એક ઈંડું, અને એક સુન્દર પીંજું મારી આફ્રિકન દુનિયા નામની પ્રદર્શનની ઓરડીમાં છે. હું તેને બહુ ચાહું છું.

હું એક વખત જંગલમાં કેળાં ખાતો હતો ત્યારે દૂકેલી કેળાંની ળાનો શાહમુગ ગળાય ગળાય ખાતું હતું એ મને બહુ સાંભરે છે.

આ પ્રાણીને પાંખો છે, પરન્તુ પેટના ભાગમાં માંસ વધી પડવાથી અંતક માફક તે ઊડી શકતું નથી. પીંજાં દોડવામાં સારી મદદ કરે છે. શાહમુગ ઉપર કોઈથી બેસી શકતું નથી.

સેટ્સી માખી.

“સેટ્સી” શબ્દ વાસ્તવિક નથી. અંગ્રેજીમાં એ નામની બેણી Tsetse

“દ્વેદ્વે” થાય છે અને એનો ઉચ્ચાર મુશ્કેલીસરેલો હોવાથી ગુજરાતીમાં “દ્વેદ્વે” ને બદલ સેદસી માંખી શબ્દ વપરાયલો જણાય છે. પરંતુ “દ્વેદ્વે” શબ્દ અત્યારે તો બહુજ વિસ્તારથી વપરાય છે અને “દ્વેદ્વે” શબ્દ વર્તમાનપત્ર કે પુસ્તકોમાં જ્યાં જ્યાં વપરાય છે ત્યાં ત્યાં વાંચનારને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપી શકતો નથી કે “દ્વેદ્વે” શબ્દ તે સેદસી શબ્દનો પર્યાય શબ્દ છે કે કેમ? આવો ગોટાળો દૂર કરવાને “દ્વેદ્વે” શબ્દ વાપરવો આવશ્યક છે. “દ્વેદ્વે” નો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર તો સ્વાહીવી ભાષાનાં જાણીતાથીજ થઈ શકે; પરંતુ ગુજરાતીમાં “દ્વેદ્વે” શબ્દ રખાય તોપણ “દ્વેદ્વે” શબ્દનો અપ્રસંગરૂપ આ શબ્દ છે એમ જાણી શકાય.

આફ્રિકાના પૂર્વ દિનારા પર અન્તરના ભાગમાં રિક્ટોરીઆ ન્યાંઝા નામના સરોવરમાંથી નીકળતી મહાન નાઈલ-નીલ-નદીના કિનારાનાં ગીચ લીસોતરીવાળા, ચિયાવાળા ભાગોમાં આ માખીની ઉત્પત્તિ થાય છે. નાઈલના આ અમુક ભાગમાં આ માખીઓ મળી આવે છે. તે સિવાય પૃથ્વીના અન્ય ભાગોમાં એ માખીનું અસ્તિત્વ જણાતું નથી. એ માખી સાધારણ માખીથી મોટી લગભગ લાલ ભૂરા રંગની હોય છે. એનું તાદૃશ ચિત્ર “ધિ મેન્યુઅલ નિયોઝેન્ડિ” એ નામના જૂગોળવિદ્યાના પુસ્તકમાં આપેલું છે.

વર્તમાનમાં યુરોપ અને અમેરિકાના ડાકારોનો આ માખી ખાસ અભ્યાસનો વિષય થઈ છે. ઘણાજ કાળથી ત્યાંનાઈલના આસપાસના ભાગોમાં “યુગાન્ઝા” માં, ઉંચવા દર્દથી અનેક કાળો લોકો પીડાઈ રહ્યા છે. ઉંચવા દર્દ વિશે મારે અભાવેજ થોડુંક કહેવું પડશે. જિંઘતર દર્દથી પીડાતા મનુષ્યો કાયમ ઉઠીજ રહેતા હશે એ, અથવા આજ રાત્રે ઉઠી જાય અને સવારમાં મૃત્યુ લાગે પડે એ વાત અસત્યજ છે. ઉંચવા માણસ પેડે માત્ર આ દર્દીઓમાં અસ્વાસ્થ્ય હોય છે. ખાસ પીવાને કે કોઈ જાતની પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવાને એ લોકોને આલસ્ય આવે છે અને લગભગ એનું બને છે. કે સંકેતે હપ ટકા તો ભોંયપથારીએ પડ્યા પડ્યા આંખો ગમરાવતા, દુઃખી થતા હોય છે. અત્યંત સારીરિક શિથિલતા આવી જવાથી પડી રહેલું એમને ગમે છે, એને માત્ર ખાસ પીવાનું કોઈ નાંખી નાંખ તો તે પણ અનિદ્રાએ મોંમાં મૂકવાથી જાણી જાય છે. આ દર્દીઓ

આખર છેક હાઈપિંગર જેવા યઈ મૃત્યુશરણ થાય છે, અત્યારે એ દર્દ ઉપર સવિસ્તર લખવાને અવકાશ નથી કારણ વિષયાન્તર દીક નથી. એ દલે કોઈ પ્રસંગે એ સમ્ય-ધે વિસ્તારથી લખાશે. વર્તમાનમાં પ્રસ્તુત વિષયને અવલમ્બવું એ ઇષ્ટ છે. આ દર્દીઓ એ દરેકરે માખીના દંશના ભોગ ! भारी પાસે એનાં ચિત્રો લીંચો કાર્ડમાં છે. કેળવણીના પિતાઓ તેને પ્રાણિવર્ણનના પાઠ્યમાં દાખલ કરવા માગતા હોય તો તે મારા પાસેથી મળી શકે તેમ છે. દરેકે માખી એની બીનાશયાળી ઝેરી હવામાં ઉત્પન્ન થાય છે કે તેનો દંશ ઝેરી હોય છે અને જે માણસને તે કરે છે તેને આ દર્દ લાગુ પડે છે. જનાવરખાતાવાળાએ એને મારવાને વર્તમાનમાં યોગ્યતા આપી છે, કારણ એકવાર ભોગ યઈ પડેલ દર્દી કોઈ દવાથી હજુસુધી સાજું થઈ શક્યું નથી. ૧૯૦૮ ની શરઆતમાં એ રોગના કારણોની શોધખાળ કરનાર કમિશને એવો રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે કે રોગવાહક માખીઓનોજ વિનાશ માત્ર વ્યાધિને અટકાવશે. હાલમાં માખીઓને રહેવાની જગાતો નક્કી થિત્રાપલો છે, અને કઈ સરલ અને ઉપયોગી રીતે માખીઓને વિદારવી એની લાંબગડ આમી રહી છે. સાહસિક અને મહેનતુ વિદેશીઓને શું અસાધ્ય હતું જે આ નહિ થઈ શકે ? દુર્ભ-રોગે બિચારા દર્દીઓનો જે લોકો આશીર્વાદ લેજે, અને આવા આશીર્વાદથી એમની તો ચડતી છે.

જવની પકડેલી દરેકે માખીઓ નાખરેલી નામના શ્રિ. ઇ. આફ્રિકાના મજલાનીના મહેરમાં વેટરનરી સચયમાં જોઈ શકાય છે.

અપૂર્ણ-

સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એડ્વર્ડનું

હુંકું જીવનવૃત્તાન્ત.

(આગુ પ. ૪૧૭ થી.)

નામદાર શહેનશાહનો પ્રવાસ.

રાજ્યાલિપેકને લીધે ૧૯૦૨ ની સાલ જેટલી પ્રખ્યાત છે તેના કરતાં પણ વિશેષ અગત્યની અને યાદ રાખવા લાયક તે પછીની એ-

દશે કે, ૧૯૦૩ ની સાલ છે; કારણ કે આ સાલમાં, નામદાર શહેનશાહના જુદા જુદા દેશોના પ્રવાસથી ઇંગ્લંડ અને યુરોપ ખંડમાંના જુદા જુદા દેશો વચ્ચેના એખલાસ વધ્યો અને તેથી આખી દુનીઆમાં મુલોહશાંતિનો પ્રસાર થયો. એપ્રિલ માસમાં નામદાર શહેનશાહ પોર્ટુગાલના પાટનગર લીસ્બનમાં કાલો રાખના મહેમાન થયા, અને પોર્ટુગાલ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનો સંબંધ ધણોજ મિત્રાચારીભરેલો અને દૃઢતર થયો. લાંથી છાત્રાહર, માસ્ટા, અને નેપલ્સ થઈ નામદાર શહેનશાહે કેટલોક વખત ઇટલીના રાજ સાથે ગાળ્યો અને નામદાર પોપની સાથે કેટલીક પાતરીત કરી. એ માસમાં તેઓ ક્રાન્સ-પારિસ આવ્યા. પ્રેસિડન્ટ લોમેએ અને પ્રધાનમંડળના બીજા સલાસદો અને સમગ્ર ફ્રેન્ચ પ્રજાએ નામદાર શહેનશાહનો અપૂર્વ સત્કાર કર્યો. એક લાપણુમાં નામદાર શહેનશાહે જણાવ્યું હતું કે ક્રાન્સ દેશ અમારા દેશનો નજીકનો પાડોશી થાય એવી યોજના ઈશ્વરે કરેલી છે, અને તે અમારો એક વ્હાલો મિત્ર અને એમ હું આશા રાખું છું. આ એ દેશોની કુદરતી આબાદનીનો જેટલો આધાર એક બીજા ઉપર છે તેટલો આધાર આખી દુનીઆના કોઈ પણ એ દેશો વચ્ચે નથી.

બૃત્તણમાં ગેરસમજુતી અને કજબાના પ્રસંગો આવ્યા હશે, પણ તે માત્ર હું કે આપા મનભેદ સહલાગે દૂર થઈ ગયા છે કે બૂઝી જવાયા છે, અને હું આશા રાખું છું કે અમને બધાને ફ્રેન્ચ પ્રજા તરફ મિત્ર તરીકેની તેમજ તેમના અગ્રગતા જૂના રીનરીવાજો તરફ અને માનની જે લાગણી છે તેને કીધે નજીકના લલિપ્યમાં બને દેશના લોકો વચ્ચે પ્રેમ અને એખલાસની લાગણીઓ વૃદ્ધિ પામશે. આ લાપણુના પ્રત્યુત્તરમાં ફ્રેન્ચ પ્રજાના પ્રેસિડન્ટે પણ જણાવ્યું હતું કે અમારી મંડળ ઇચ્છા એ છે કે સુધારા અને ત્રાહણના પંથ ઉપર આપણે સાથે સાથે ચાલીએ. નામદાર શહેનશાહની આ મુશ્કાકાતથી ઇંગ્લંડ અને ક્રાન્સ વચ્ચેની ધણા જૂના દાગની ગેર સમજુતી દૂર થઈ અને બંને દેશો જેટલા કુદરતી રચનાથી નજીક છે તેટલાજ મનથી પણ નજીક આવ્યા.

આયર્લેન્ડમાં શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાલુનો જે સત્કાર થયો તે પણ ૧૯૦૩ ની સાલનો એક યાદ રાખવાં લાયક બનાવ હતો. ૧૯૦૪માં નામદાર શહેનશાહે જર્મની, અને ઑસ્ટ્રિઆની મુલાકાત લીધી. ૧૯૦૫

૪૭૨ સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એક્સ્પેડિશનું હુંકુ હવનવ્રતાન્ત.

ની સાલમાં મોરોકકોના સંબંધમાં ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને સ્પૈન વચ્ચે અમુક અમુક શરતો કરવામાં આવી. આથી ઇંગ્લંડના વેપારને લગતા હકો જાળવવાનું ફ્રાન્સની સરકારે કબૂલ રાખ્યું અને સ્પૈન સાથે પણ સમજુત કરવામાં આવી. આ બદલ ફ્રાન્સનો મોરોકકોમાં સુલેહશાંતિ જાળવવાનો, નાણા અને રાજ્ય વકીવટ સંબંધી ઘટતા સુધારા દાખલ કરવાનો હક ઇંગ્લંડ અને સ્પૈને કબુલ રાખ્યો. આ વેળા જર્મન શહેનશાહ ફ્રાન્સે તાંદરી સુલાહાત લીધી, અને તેથી મોરોકકોના સુવતાનના મગજમાં એવું આવ્યું કે ફ્રાન્સ સરકાર મારા રાજ્યમાં જે જે સુધારા મારી પાસે કરાવવા માગે છે તે તે સુધારા હું નહિ કરીશ તો ચાલશે, કારણ કે મને મદદ કરનાર જર્મનિ છે. આથી ફ્રાન્સ અને જર્મનિ વચ્ચે કડવાશભરેલો સંબંધ ઉત્પન્ન થયો.

૧૯૦૮ ની યોહાન્નર સાલ.

૧૯૦૮માં પોર્ટુગાલના રાજા કાર્લોનું ખુન કરવામાં આવ્યું, અને પોતાના મિત્રના મૃત્યુથી નામદાર શહેનશાહે ધણુંજ લાગી આવ્યું. રોમન કેથોલિક દેવળમાં જઈ શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુએ મરનારના આત્માને શાંતિ ધર્યો હતી. “રેક્રમેશન” પંત્રી ઇંગ્લંડના કોઈ પણ રાજાએ રોમન કેથોલિક પ્રાર્થનામા લાગ લીધો ન હતો, અને નામદાર શહેનશાહે પોતાના મિત્ર તરફની છેલ્લી ફરજ આ અસાધારણ પગલું ભરી અદા કરી છતાં બ્રિટિશ પ્રજાએ આ પગલા માટે ધર્મની બાબતમાં યોગ્ય સહિષ્ણુતા બતાવી એ પણ એક જાણવા લાયક બીના છે. આજ સાલમાં પાર્લમેન્ટ ખુલ્લી મુકવામાં આવી અને રાજા તથા રાણીને હર્બેર અને ખરા જીવરથી સમગ્ર પ્રજાએ આવકાર આપ્યો. આ વર્ષમાં નામદાર શહેનશાહ એક્સ્પેડિશન અને નોર્વેની રાજધાનીની મુલાકાત લીધી, અને ધિ. ઓસ્ટ્રિક એન્ડ નોર્થ સ્વીડના તહનામાથી યુરોપિયનમાં સુલેહશાંતિ જાળવાવા માટેનો પાયો વધારે દૃઢ નંખાયો. આ સાલમાં નામદાર શહેનશાહ અને રશિઆના ઝાર વચ્ચે પણ મુલાકાત થઈ હતી. આ વર્ષમાં જોન મરેની કંપનિએ ‘મહારાણીથી વિક્ટોરિઆના કાગળો’ એ નામનું પુસ્તક છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તે બ્રિટિશ પ્રજાને એટલું બધું પ્રિય થઈ પડ્યું કે નામદાર શહેનશાહે સમગ્ર પ્રજા વાંચી શકે તેટલા માટે તે પુસ્તકની સામાજિક અને શાંતી આવૃત્તિ દાખવાનો હુકમ કરાવ્યો. અપૂર્ણ.

મગફળી ('સ્પેનિશ પીનટ'; નામની મગફળી)ની ખેતી. ૪૭૩

મગફળી ('સ્પેનિશ પીનટ'; નામની મગફળી)ની ખેતી.

જે ભાગમાં પૂરતા વરસાદના અભાવને લીધે દેશી મગફળીનો ચોમાસુ પાક થતો નથી અથવા જે ભાગમાં સપ્ટેમ્બર માસ પછી કૂવામાં પાણીની તંગાસને લીધે પાણી પાઈને પણ મગફળીનો પાક લઈ શકાતો નથી તેવા થણા ભાગોમાં દક્ષિણમાં 'સ્પેનિશ પીનટ' નામથી ઓળખાતી મગફળીની જાત સંતોષકારક પાક આપતી જણાય છે. ચોમાસુ પાક લેવા માટે 'સ્પેનિશ પીનટ' નામની મગફળીનો પાક આશરે સાઠ ત્રણ મહિના સુધી ખેતરની જમીન રોકે છે, પણ જે પાણી પાઈને પાક તૈયાર કરવામાં આવે તો તે પાકને તૈયાર થતાં એક પંચસાડીઠ વધારે લાગે છે; પણ આવી રીતે દેશી મગફળીનો પાક લેતાં તો સાઠ છ મહિના લાગે છે.

જે જમીનમાંથી પાણી સારી રીતે ઝરખી જતું હોય તેવી ચોરાકુ કુલ્લેસર જમીન પસંદ કરવી. જેની રીતે દેશી મગફળીને માટે જમીનને હથ અને રાંપથી ખેડી તૈયાર કરવામાં આવે છે તેવીજ રીતે આ મગફળીના પાક માટે પણ જમીન તૈયાર કરવી. દશથી પંદર ગાંઠાં ડાણીઠ ખાતર નાખવું અને તે ખાતરને ખેતરની માટી સાથે બરાબર એકરસ કરવું.

ચોમાસાનાં પ્રેત્રણુ ડાપટાંથી જમીન બીની ધાય, ત્યારે દર એકરે ૧૨૦ પૌંડ મગફળીનાં બી રાખવાં. આટલાં બી આશરે ૨૦૦ પૌંડ મગફળીની શુભિમાંથી નીકળેશે. આટલાં બધાં બી વાવવાં એ કદાચ વધારે પડતું લાગશે, પણ આ છોડ ફેલાયા વિના બિલા જાય છે અને બી મૂળની નજીક નજીક બાઝે છે એટલે થોડી જમીન રોકાય છે, અને તેથી બીજી મગફળી કરતાં આ જાતની મગફળી પાસે પાસે વાવવાની જરૂર છે. બે હાર વચ્ચેનું અંતર આશરે અર્ધો ફુટ રાખવું અને દરેક હારમાં બીઆં વચ્ચેનું અંતર આશરે પાંચ ઈંચ જેટલું રાખવું.

ખેતરમાં નકામું ઘાસ ઊગવા દેવું નહિ. પાકને પૂરેપૂરાં દૂધ આવે તો પહેલાં એકબે વેળા નકામું ઘાસ હાથથી નીંદી નાખવું.

જ્યાં ચોમાસુ પાક લેવાને માટે વરસાદ થયોજ થોડો પડતો હોય;

ત્યાં આ જાતની મગફળીનો પાક કરવા માટે જેથી ચાર વખત સુધી પાણી પાવાની જરૂર પડે છે. ત્યારે પાક ત્રણ કે સવાત્રણ મહિનાનો થાય, સારે પાણી આપતા બંધ પૂડવું.

ત્યારે છાડને ખેંચી કાઢવામાં આવે છે, સારું ઘણીખરી મગફળી મળી આવે છે, તોપણ ગોરાડુ જમીનમાં એક જોડ બગદારી રાંધ વડે ખેડીને અને ચીકણી જમીનમાં બે જોડની મદદ વડે ખેડીને બાકી રહી ગયલી મગફળી વીણી લેવા ખેતરમાં ફરી જવું.

આ જાતની મગફળીનાં થોડાં બી પુનાના ખેતીખાતાની કોલેજના ફાર્મના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસેથી મેળવી શકાશે.

કેળવણીખતાની સ્વરો.

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. લા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના સંતે ૧૯૧૦ તા. ૨૯ મી ઑક્ટોબરના લુકમ નં. ૯૧૯૭ ઉપરથી).

“ સ્વદેશી ચળવળ ” નામના મરાઠી નાટકનું ૧૯૧૦ ના ઇન્ડિયન પ્રેસ એક્ટની બારમી કલમથી રદખાતજ ચલું.

નં. ૫૧૭૩.

બયુરિસ્પેસ ડિપાર્ટમેન્ટ.

કિલ્લે મુંબઈ, ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦.

જાહેર ખબર.

અનંત વામન બંધેખનાવંધું અને નાસિકના વિદ્યાભૂષણ જાવખાતામાં મરાઠીમાં જાણેલું “ સ્વદેશી ચળવળ ” કે (ધિ સ્વદેશી ચળવળ) એ નામનું નાટક નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલે ૧૯૧૦ (૧૯૧૦ નો પહેલો) ના ઇન્ડિયન પ્રેસ એક્ટની બારમી કલમની રૂએ મળેલી સત્તાથી નામદાર શહેનશાહ તરફથી જપ્ત કર્યું છે, કારણ કે તે નાટકમાં એવા સંદેહ છે કે

જેથી નામદાર શહેનશાહ કે બ્રિટિશ હિંદમાં કાયદેસર સ્થપાયેલી સરકાર તરફ અસતોષ ઉશ્કેરાવાનો સંભવ છે.

આલીગઢ નામદાર ગવર્નર

ઇન્ કાઉન્સિલના હુકમથી

(સહી) J. H. DeBOULAY.

Secretary to Government.

“ હિન્દુસ્તાનમાં ઉદાર સબ્યકારભારની નામોશીઓ ” એ નામનો જાહેર લખાણનું ૧૯૧૦ ના દરિયાયન પ્રેસ એક્ટની બારમી કલમની રૂએ રદ બાતલ થયું.

નં. ૫૨૭૪.

ગુડિયલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

કિરોલે મુંબઈ, તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦.

જાહેર ખબર.

નાય માધવે લખેલુ અને મુંબઈ, ગીરગામ, વિજય પ્રેસમાં મરાઠીમાં છાપેલુ અને મુંબઈ, માધવગામ, હિંદ એગ્રિસિએ પ્રસિદ્ધ કરેલુ “શ્રીનિવાસરાય” નામનું પુસ્તક નામદાર ગવર્નર ઇન્ કાઉન્સિલે ૧૯૧૦ (૧૯૧૦નો પહેલો) ના દરિયાયન પ્રેસ એક્ટની બારમી કલમથી મજબી સત્તાની રૂએ નામદાર શહેનશાહ તરફથી જામ થયેલુ જાહેર કર્યું છે, કારણ કે તે પુસ્તકમાં એવા સંદેશ છે કે જેથી નામદાર શહેનશાહ કે બ્રિટિશ હિન્દમાં કાયદેસર સ્થપાયેલી સરકાર તરફ અસતોષ ઉશ્કેરાવાનો સંભવ છે.

આલીગઢ નામદાર ગવર્નર ઇન્
કાઉન્સિલના હુકમથી

(સહી) C. A. Kincaid,

Acting Secretary to Government

જાહેર ખબર.

ધિ ટવેન્ટીએથ સેચરી પ્રેસ, લિમિટેડ, ૩૭ A ફલ્કનવેલ ઓન, લેડન, ઇ. સી. આ જાપાનામાંથી ધિ એટ્રિજક્ટુટિવ કાઉન્સિલ ઓફ ધિ સોસાયલ ડેમોક્રેટિક પાર્ટી તરફથી બહાર પાડેલા " હિન્દુસ્તાનમાં ઉદાર રાજ્ય-કારભારની નામોગીઓ " એ નામના જાહેર લેખાણના અગ્રેજી કે વર્નાક્યુલરમાં ચોપાનીઆના ૩૫માં કોઈ પણ પુસ્તકને નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલે સને ૧૯૧૦ (૧૯૧૦ નો પહેલો) ના ઇન્ડિયન પ્રેસ એક્ટની ખારગી કલમથી મળેલી સત્તાની ઉમે નામદાર શહેનશાહ તરફથી બીજા ચપલું જાહેર કર્યું છે કારણ કે તે પુસ્તકમાં એવા શબ્દો છે કે તેથી નામદાર શહેનશાહ કે સિટિશ હિંદમાં કાયદેસર સ્થપાયથી સરકાર તરફ અમંતોષ ઉત્ક્રેશવાનો સંભવ છે.

આવીબદ્ધ નામદાર ગવર્નર ઇન

કાઉન્સિલના હુકમથી

(સહી) C. A. Kincaid.

Acting Secretary to Government.

" જીનિસસગવ " એ નામના મરાઠી પુસ્તકનું ૧૯૧૦ના ઇન્ડિયન પ્રેસ એક્ટની ખારગી કલમથી રદવાતલ ચલુ.

૧ ૫૪૩૯.

ન્યુઝિયલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

કિલે મુંબઈ, તા ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦.

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. ભા. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના તા. ૧૭-

૧૧-૧૦ ના હુકમ નં. ૯૮૧૩ ઉપરથી.)

સને ૧૯૨૦ની સાલમાં લેવાયેલી વર્નાક્યુલર ક્ષાધનલ પરીક્ષાનો રિપોર્ટ:-

x x x x x

અહું જોતાં આ પરીક્ષાનાં પરિણામ અસંતોષકારક હતાં. પ્રશ્નના ઉત્તર કેવી રીતે આપ્યા તે સમગ્રી શૌચનીય અત્યાં જવાબના કાગળો ઉપરથી

જોઈ આવતું હતું. બધાં મધ્યસ્થોના વિદ્યાર્થીઓનું કામ મંદું અને પદ્ધતિવિનાનું હતું. વ્યાકરણ, નિબંધ, નોટ્સ, અને ગણિત સામાન્ય રીતે કાર્યો હતાં. લૂગોળનાં વિષયમાં ઉમેદવારોને જણાવ્યું: જોઈએ કે પરીક્ષા પસાર કરવા માટે માત્ર જોખણપટ્ટી ખસ નથી તેઓએ કંઈક શુદ્ધિશાળી કામ બતાવ્યું જોઈએ અને કાર્યદારણ્ય વચ્ચેના સંબંધ દર્શાવવા શક્તિમાન થવું જોઈએ, પછી તે પ્રાકૃતિક (જેમકે આમોદવા ઉપર સ્વાભાવિક કે પ્રાકૃતિક સ્થિતિની એસેસના સંબંધમાં) હોય કે રાજકીય, આર્થિક, સામો-જિક, અને નીતિવિષયક (જેમકે ઇતિહાસ, પ્રજાના વર્તન, આર્થિક સ્થિતિ, વગેરે ઉપરની નેતી અસરના સંબંધમાં) હોય; ખાસ કરીને નકશો ચીત-રવાનું કામ ઘણુંજ ખરાબ છે અને લવિષ્યમાં આ વિષયમાં વિશેષ ધ્યાન અપાવુંજ જોઈએ. બની શકે ત્યાં આનુભવિક કામ અને અવલોકનને ઉત્તેજન અપાવું જોઈએ, 'રિક્ષીફ-મંથ' -ગ્રામીનીચી સપાટી દર્શાવનારો નકશાં માટી કે રેતીના બનાવવા જોઈએ અને નિશાળના ક્ષેત્રસ્થાનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા પદાર્થો નિશાળીઆઓ આસપાસનાં સ્થળોમાંથી લાવે એમ કરવું જોઈએ. સ્થળ સ્થળ વચ્ચેનાં અંતરનો અને માપનો કંઈક ખ્યાલ આપવા નકશા મપાવવાનું આનુભવિક જ્ઞાન આપવું જોઈએ. બની શકે ત્યાં, પોતાના ગામનાં ખેતરો અને કારખાનાંઓની શિક્ષકોએ મુલાકાત લેવાના પ્રસંગ કાઢવા જોઈએ અને ત્યાં થતી ક્રિયાના ખુલાસા કરવી કે કરાવવા જોઈએ. જ્યાં ગિરો ગળી શકે એમ હોય ત્યાં તેનો બહોળો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પદાર્થ વિના કોઈ દિવસ પદાર્થપાઠ આપવા નહિ જોઈએ.

ઇતિહાસ:—પ્રશ્નના જવાબ કેમ આપવા તે ધણીખરા ઉમેદવારો નંદલુતા નથી. મુદાસર નહિ એવા કદંગા જવાબો લખવામાં તેઓ પોતાનો વખત ગુમાવે છે.

વિદ્યા:—(સાયન્સ). આ વિષય ખરાબર શિખવવામાં આવતો નથી. વાચનમાંના વિદ્યાના પાસે ઉપર જોઈએ તેવું ધ્યાન અપાતું નથી એ ખુદ્દુ છે.

માપકરણ:—આ વિષય ઉપર ઘણુંજ યોગ્ય ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે.

નિશાળોમાં ઉપન્યાસ વિષયોના શુદ્ધિશાળી શિક્ષણના અભાવે ભવિષ્યમાં ખરાબ રિપોર્ટ થશે. કેળવણીનો ઉદ્દેશ પોતાના હાથ નીચેના શિષ્ય વગની શક્તિઓ કમવવાનો છે એમ સમજવામાં નિશાળોના મહેતા-ઓએ નિષ્ફળ નીરમ્યા છે એમ આ પરીક્ષા ઉપરથી જણાય છે. બાળકો અમરુજકિતમાં ગોખાવવાથી આ ઉદ્દેશ ધાર પડતો નથી સ્વચ્છતાના અને ગ્રવટ લખાણના આમાન્ય અભાવને લીધે નિશાળના મહેતાઓએ જણાવવામાં આવે છે કે ભવિષ્યમાં ખરાબ અક્ષર માટે અને ગાંધી દામ માટે ઘણા ટોચના કાપી નાખવામાં આવશે નિશાળમાં સ્વચ્છતાની ખામી માટે દેખરેખ ગળનાર અમલદારોએ ખામ રિપોર્ટ દુઓ

અમદાવાદ
તા ૧૭-૧૧-૧૦.

(સહી) F. W. Marrs,
Acting Educational Inspector,
N. D.

જાહેર ખબર.

(મે. ઉ. ભા. ના એડ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના તા. ૧૬-૧૧-૧૦ ના હુકમ નં ૯૮૭૩ ઉપરથી)

નાથજી જી આર ની બુનાવેની “ મુન્ગતી રાજાઓ માટેની ભૂમિતિ—ભાગ ૧ લો પુસ્તક ૧ હ—” આ હવાકાની પ્રાયમિક શાળાઓમાં ચલાવના માટે મનુષ્ય કરવામાં આવી છે

દાખલા પૂરકનાથી દર પ્રતની કિ ૦-૧૨-૦ અને ગીટના પૂરાગી દર પ્રતની કિ ૦-૧૪-૦ છે.

(સહી), F. W. MARRS,
Ag Educational Inspector,
N. D.

નિશાળોનાં ઇનામપત્રકે.

મનકરા સ્કુલ—મનકરાના પીરશ્રી તરફથી ૯-૬-૦ મનકરા પીરશ્રીના કારભારી
પટવા જેઠાનાનજી તરફથી ૧-૦-૦ અંગાર કન્યાશાળા—મહાજન તરફથી
૧૦-૦-૦ શ્રીદરબાર તરફથી ૨-૪-૦ મીસ્ત્રી માવજી ગોકલ તરફથી ૮૧-૪-૦
તેરા સ્કુલ—ગંગીરદાર કુંવરશ્રી રાયવજીજી તરફથી ૨૪-૩-૦ ડા. રામદાસ
મોરારજી તરફથી ૨૦-૪-૦ તેરા કન્યાશાળા—ડા. રામદાસ મોરારજી
તરફથી ૧૩-૧૦-૦ ગંગીરદાર કુંવરશ્રી. રાયવજીજી તરફથી ૧૭-૧૨-૦
ભુજપર સ્કુલ—ભુજપરના માહાજન તરફથી ૫-૩-૦ શા. નાનજી ર-
જીસી તરફથી ૬-૦-૦ શા. સીવજી રજીસી તરફથી ૪-૧૧-૦ શા. નાગ-
સી નયુ તરફથી ૨-૨-૦ શ્રી દરબાર તરફથી ૧૪-૬-૮ શા. રતનસી
કુરપાળી વજેરે તરફથી ૫૬-૪-૦ શા. પત્રામલ ખેતસી તરફથી ૧૭-૮-૦
અંગાર નાંદરે—માહાજન તરફથી ૧-૮-૦ અંગાર સ્કુલ—શા. રા. આ-
તમારામ દેશવજી તરફથી ૧૨-૪-૬ માહાજન તરફથી ૬-૩-૦

શ્રી.દરબાર તરફથી ૩-૬-૦ નળીઆ સ્કુલ શેડ ગોકમદાસ તેજપાળ શેડ
બાસવીર અરજજી તરફથી ૧૮૭-૦-૦ મહારાજ વ્રાસુદેવજી રમવાચાર્યજી તરફ-
થી ૫-૦-૦ શા. જેરામ ડોસાલાઈ તરફથી ૩-૦-૦ શેડ ગોકમદાસ તેજપાળ
તરફથી શેડ દામજી કાંલજી તરફથી ૪૨-૧૨-૦ બળદીઆ સ્કુલ—
આવસશ્રી બાસનાયજી તરફથી ૫૮-૦-૦ ડા. દેવજી લધા તરફથી ૨૩-૧-૦
ખલાંસવાં સ્કુલ—દેશી કાલીદાસ વલલજી તરફથી ૧-૦-૦ ગંગી
વદાર શ્રી મેગરાજજી તરફથી ૪-૪-૦ સંગવી કાનજી ખાનાચંદ તરફથી
૨-૪-૦ જોષરા સ્કુલ—સુતાર રામજી જેરામ તરફથી ૪-૪-૦ આસ-
મીઆ સ્કુલ—ગંગીરદાર વજેરે તરફથી ૩-૧૨-૦ વાવદાશા નેમીદાસ
રુમરાજ તરફથી ૮-૦-૦ શા. દેવજી ચૌપસી તરફથી ૬-૧૨-૦ ક-
પાયા સ્કુલ શેડ સરે કરીમલાઈ ઈબ્રાહીમ તરફથી ૫-૧૩-૦ શા. મુંજજી
કિલા તરફથી ૨૭-૨-૦ માંડવી ખલફાન—શા. નીશારીઆ વસાયા
તરફથી તરફથી ૧૨-૧૩-૦ શા. રતનસી નાનચંદ તરફથી ૨૮-૮-૦
શેડ દામોદર આલુદજી તરફથી ૨૪-૧૨-૦ માધાપર સ્કુલ—ગામ તર-
ફથી નયા પ્રદેસ ગ્રામમલુ તથા મીસ્ત્રી માંડજી જીવાણી તથા ખોળા લધા
ભાઈ આસર તરફથી ૮-૦-૦ માંડવીનાઈ સ્કુલ—શેડ દામોદર આ-

જુદા તરફથી ૨-૧-૪ રોહા સ્કુલ—રોહા જગીરદાર તરફથી ૨૬-૦-૦
 ગોંડ મુળજી વાલજી તરફથી ૧૨-૪-૦ લદ્રેસર સ્કુલ—ગોંડ જગીરદાર
 ગોંડ તરફથી ૫-૪-૦ હા. મુળજી સામજી તરફથી ૫-૦-૩ શ્રી દરબાર
 તરફથી ૭-૧૨-૧ માંડવી નં. ૧ લો—ગોંડ દામોદર આજુદા તરફથી
 ૧૩-૧૨-૦ આંભરાઈ સ્કુલ ગોંડ દેશવંજી ઇશર તરફથી ૧૩-૧૧-૮ શ્રી
 દરબાર તરફથી ૬-૫-૧ દેશવંજી સ્કુલ—શા. હોતી રતના તરફથી ૧-૪-૦
 ખાવડા સ્કુલ મે. ૨૦ કુંવરજીભાઈ દેવંદ્રજી તથા રેવાશંકરભાઈ ચંપકરામ
 તથા માહાજન તરફથી ૨૦-૫-૦ મે. નામદાર મોડીટીકલ એન્ટ સાહેબ
 મોડીકે તથા મડમ સાહેબ તરફથી ૪-૦-૦ હા. પ્રેમજી હેમરાજ તથા હા.
 નાથા અરજી તરફથી ૧૭-૮-૦ હા. આસર ગોકુલ તરફથી ૧૫-૦-૦
 માંડવી—ગોંડ ઈશ્વરીમલાઈ કન્યાશાળા જેસી સના લખાં તરફથી ૧૪-૦-૦
 ગોંડ કરશનદાસ રણુછોદાસ તરફથી ૩૦-૦-૦ ગોંડ ત્રીકમદાસ મોરારજી
 તરફથી ૧૪-૦-૦ નાગેશી સ્કુલ—શ્રી જગીરદાર તરફથી ૪-૧૫-૦
 સ્કુલની હીમાંથી ૩-૭-૭ કોટડી સ્કુલ શ્રી દરબાર તરફથી ૮-૭-૬ લાય-
 બા સ્કુલ—શ્રી દરબાર તરફથી ૬-૧૪-૬ નેત્રા સ્કુલ—શ્રી દરબાર ત-
 રફથી ૩-૩-૦ શ. નેત્રા દરબારી તથા રા. મહેતાજી તરફથી ૨-૦-૦
 વિંઝણ કન્યાશાળા—શ્રી વિંઝણ જગીરદાર તરફથી ૧-૦-૦ હા. રામ.
 દાસ દામજી તરફથી ૬-૦-૦ હા. વિશંજી દેવજી ત્રીજી તરફથી ૧૧-૧૨-૦
 સુધરી સ્કુલ—ગોંડ ખીમજી માંજી તરફથી ૨-૦-૦ ગોંડ ચાંપસી બોજ-
 રાજ તરફથી ૫૭-૧૪-૦ ગોંડ ખીમજી બોજરાજ તરફથી ૩૦-૨-૦ નખ-
 ત્રાણાં સ્કુલ—શ્રી દરબાર તરફથી ૨-૧૩-૮ જેસી મુળજી ગોપાલજી
 તરફથી ૧૭-૬-૦ યાત્રી જેસી દયારામ માલજી તરફથી ૩-૧૨-૦ ખા-
 યઠ સ્કુલ શા. વાઘવીર પુંજી તરફથી ૧૨-૦-૦ ચા. વેરસી ઉગ્ર તર-
 ફથી ૧-૨-૦ મંગવાણા સ્કુલ—શ્રી રોહા જગીરદાર તરફથી ૧૭-૧૫-૦
 કુતેગઢ સ્કુલ—રા. રાપર ન્યાયાધીશ સાહેબ તરફથી તા. ફાજલાર સા-
 હેબ તરફથી ૧-૪-૬ લાકડીયા સ્કુલ—રા. ભયાડિ ન્યાયાધીશ સાહેબ
 તથા રા. વૈવદદાર સાહેબ તથા રા. ફાજલાર સાહેબ તરફથી ૨-૦-૦ ગઢ-
 સીસા સ્કુલ જેસી દયારામ માલજી તરફથી ૬-૧૨-૦ માનકુતરા સ્કુલ—
 શ્રી. જેતસી હંશરાજ તથા મોની ખેખાર મુળજી તરફથી ૫-૦-૦